

Львівський державний університет
внутрішніх справ

Юридична логіка

Підручник

Львів
2016

УДК 16(075.8)
ББК 87.4 Юя73
Ю66

Рекомендовано до друку та поширення через мережу Інтернет
Вченою радою Львівського державного університету внутрішніх справ
(протокол від 22 червня 2016 року № 11)

Рецензенти:

В. К. Грищук, доктор юридичних наук, професор (м. Львів);
О. Г. Данильян, доктор філософських наук, професор (м. Харків);
В. М. Вовк, доктор юридичних наук, професор (м. Київ)

Юридична логіка: підручник / за наук. ред. проф.
Ю66 В. С. Бліхара. – Львів: ЛьвДУВС, 2016. – 248 с.

ISBN 978-617-511-225-0

Викладено основи формальної логіки з урахуванням особливостей їх застосування в мисленнєво-пізнавальній діяльності юриста. Насамперед зауважено на логічні вимоги, що висуваються під час оцінки юридичних подій і фактів у процесі ухвалення правових рішень, базові категорії логіки, правові поняття, їх формування та операції з ними, умови істинності юридичних суджень, індуктивні та дедуктивні методи встановлення причинних зв'язків, формування версій і доказів за юридично значущими справами.

Для студентів, курсантів, ад'юнктів та аспірантів вищих навчальних закладів системи МВС України.

УДК 16(075.8)
ББК 87.4 Юя73

ISBN 978-617-511-225-0

© Бліхар В. С. та ін., 2016
© Львівський державний університет
внутрішніх справ, 2016

Зміст

Вступ	5
I. ЛОГІЧНІ ОСНОВИ ЮРИДИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ	12
1.1. Предмет та завдання юридичної логіки	12
1.2. Основні етапи розвитку логіки	18
1.3. Співвідношення мови та мислення в юридичній логіці	40
1.4. Роль логіки у формуванні логічної культури юриста	46
Теоретичні запитання	51
Рекомендована література	53
II. ПОНЯТТЯ ЯК ЛОГІЧНА ФОРМА ЮРИДИЧНОГО МИСЛЕННЯ	56
2.1. Поняття як форма мислення	56
2.2. Співвідношення поняття та слова	60
2.3. Логічна структура понять. Види понять і відношення між ними	63
2.4. Логічні операції з поняттями та їх значення в праві	75
2.5. Логічне формування сутності кримінально-правової кваліфікації злочину	91
Теоретичні запитання	96
Рекомендована література	97
III. СУДЖЕННЯ ЯК ФОРМА ЛОГІЧНОГО МИСЛЕННЯ ЮРИСТА	99
3.1. Судження – форма логічного мислення	99
3.2. Логічна структура суджень	102
3.3. Аналіз суджень, їх види за логічною модальністю	106
3.4. Відношення між судженнями та умови їх істинності	119
3.5. Запитання	129
3.6. Застосування суджень в юридичній теорії та практиці	132
Теоретичні запитання	135
Рекомендована література	137
IV. УМОВИВІД В ЮРИДИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ	139
4.1. Загальна характеристика умовиводу	139
4.2. Безпосередні умовиводи	141
4.3. Категоричний силогізм	153

4.4. Умовиводи із складних суджень	161
4.5. Значення дедуктивного умовиводу під час кваліфікації злочину	181
Теоретичні запитання	183
Рекомендована література	184
V. ЗАКОНИ ЮРИДИЧНОЇ ЛОГІКИ	186
5.1. Закони логіки	186
5.2. Види логічних законів	188
5.3. Значення законів логіки в юридичній практиці	211
Теоретичні запитання	215
Рекомендована література	216
VI. ОСНОВИ ТЕОРІЇ АРГУМЕНТАЦІЇ	218
6.1. Загальна характеристика аргументації та її види	218
6.2. Структура аргументації (доведення)	221
6.3. Характеристика видів аргументації	224
6.4. Вимоги до доведення. Спростування та його роль у юридично-правовій діяльності	228
6.5. Доведення та спростування в юридичній практиці	232
Теоретичні запитання	235
Рекомендована література	235
Словник термінів	237

Вступ

Людство розвивалося впродовж тривалого часу. Варто зазначити, що сутність людини полягає в природному прагненні пізнання навколишнього світу. Останнє є неможливим без уміння відокремлювати істину від фальші та правду від брехні. І первісні люди, і сучасники, освоюючи та досліджуючи навколишній світ, намагаючися осягнути істину, яка завжди була неоднозначним явищем. Одних вона щедро обдаровувала (спонукала до подвигів), іншим приносила нещастя (приводила до песимізму та розгубленості). Але, незважаючи на це, всі люди прагнуть істини, отримання нової інформації про світ. Людина розвивається завдяки істині. Кожен повинен розуміти, що тільки істина сприяє розвитку людини і в духовному, і в науковому аспектах.

У науці не завжди прагнули встановлення істини: були спроби характеризувати людину за формою її голови і ще безліч не менш абсурдних ідей. Попри це, якби в процесі розвитку науки не допускали таких помилок, неможливо було б визначити цінність правильних підходів. Отож одержати істинне знання, навіть дещо неповне, неостаточне, завжди непросто. Зазвичай цей процес пов'язаний із самопожертвою. В історії відомо чимало видатних учених, котрі здійснювали подвиги, віддавали своє життя задля здобуття істинного знання, яке могло б послугувати людству. Приміром, італійський учений та філософ Дж. Бруно розвивав геліоцентричну космологію Коперника, і висунув теорію про незліченність світів Всесвіту, за що був звинувачений у ересі та спалений римською інквізицією. Низка вчених-фізиків, які вивчали радіоактивність, зазнали радіоактивного опромінення. Деякі вчені-мікробіологи проводили небезпечні експерименти на собі. Однак, незважаючи на це, не всі відкриття є корисними для людей. Деякі проекти закриті через недостатнє фінансування, інші – загрожують людству. Наприклад, відкриття атомної реакції було двозначним. З одного боку, воно ефективно слугує людям, виробляючи чималу кількість енергії, а отже, тепла та світла. З іншого – не можна забувати тих, хто загинув, унаслідок аварії

на ЧАЕС. Сподіваємось, що в майбутньому знання використовуватимуться тільки на благо суспільству.

Віддавна люди намагаються пізнати не лише закони природи та сутність суспільних явищ, а й таємниці людського мозку. Ще в XVII ст. англійський філософ Ф. Бекон зазначав, що знання і могутність людини збігаються. «Знання – це сила» – писав він. Однак шлях до осягнення істини є тернистим. Отримати істинне знання без допомоги спеціальних прийомів практично неможливо.

Для розширення власних пізнавальних можливостей, людина створила мікроскоп і телескоп, радіо та телебачення, ЕОМ і космічну ракету, місяцехід і штучні супутники планет, які дали змогу їй глибше та повніше пізнавати властивості природних і соціальних явищ.

Упродовж розвитку людство винайшло різні методи пізнання, що збільшують можливості людського розуму: моделювання та математичні методи, зокрема методи теорії ймовірності, фізичний і біологічний експерименти, методи генної інженерії й обробки інформації на ЕОМ тощо.

Для того, щоб людина ефективніше використовувала методи та винаходи, в неї має бути бездоганне, логічно правильне мислення. Поряд із законами розвитку природи та суспільства наявні також закони мислення. Людина віддавна прагнула пізнати закони правильного мислення, тобто логічні закони. Наука логіка допомагає пізнанню цих законів.

Доволі поширеною є думка, що людина може правильно мислити, не знаючи точних правил і законів логіки, користуватися ними лише на інтуїтивному рівні, несвідомо. Як приклад можна навести музикантів, які грають на певному музичному інструменті, проте не знають музичної (зокрема нотної) грамоти. Але такі музиканти є обмеженими у своїй творчості: вони не можуть ні виконати музичного твору, записаного за допомогою нот, ні записати складену ними мелодію. Людина, що опанувала логіку, мислить чіткіше, набагато рідше помиляється, її аргументація завжди є переконливішою, ніж у того, хто не послуговується логікою. Проте доволі часто найменша омана, що призводить, наприклад, до простої помилки в розрахунках під час проектування космічного корабля, може спричинити аварію. Відтак ціна помилки людей є надто висо-

кою! Наприклад, фашизм як політичне явище, що призвело до війни, був заснований на ідеології, що містила завідомо допущені помилки. Однак не було людини, яка змогла б учасно спростувати та викрити ідеї фашизму. Це лише один із прикладів, завдяки якому можна зрозуміти, наскільки необхідною є логіка не тільки для людини, яка займається наукою або політикою, а й для простого громадянина, для того, щоб не трапилося лиха.

Для того, щоб дати визначення поняттю «логіка», ми повинні з'ясувати, яка мета людського пізнання. Його мета полягає в досягненні істини за допомогою мислення, вона й є істиною. Логіка – наука, котра навчає, як потрібно мислити, щоб досягнути істини; яких правил мислення необхідно дотримуватися задля її досягнення. Те мислення, з допомогою якого досягається істина, вважають правильним. Отже, логіку можна визначити як науку про закони правильного мислення, або науку про закони, яким підпорядковується правильне мислення.

Із цього визначення очевидно, що логіка досліджує закони мислення. Проте дослідження законів мислення як певних психічних процесів є також предметом психології, отож під час визначення предмета логіки необхідно враховувати її відмінності від психології.

Мислення ми можемо розглядати, зважаючи на два погляди. З психологічного погляду – це відомий процес, закони якого ми досліджуємо. Психологія вивчає, як відбувається процес мислення. З іншого боку, ми можемо розглядати мислення, як засіб досягнення істини. Логіка досліджує закони мислення, які зумовлюють пізнання істини.

Логічне мислення не є вродженим, його потрібно розвивати різними способами (методами). Систематичне вивчення науки логіки – один із найефективніших способів розвитку логічного абстрактного мислення.

Специфічним прийомом розвитку мислення є вирішення логічних завдань. Американський математик Р. Смалліан наводить приклад одного з логічних завдань: «Людину судили за участь у пограбуванні. Обвинувач і захисник під час судового засідання заявили, – обвинувач, – «Якщо підсудний винен, то у нього був спільник», – захисник, – «Неправильно!». Це найгірше, що міг сказати захисник. Чому?». Відповівши на поставлене

запитання, ви вкотре переконаєтеся в необхідності правильно логічно мислити.

Логіка як наука виникла та була взаємопов'язаною з риторикою (вченням про красномовство) в Стародавній Греції і Стародавній Індії. Там були популярними змагання ораторів, за якими спостерігала чимала кількість глядачів. Відомий російський сходознавець, академік В. Васільєв, так розповів про перебіг змагання в Стародавній Індії: «Якщо з'явиться хтось і почне проповідувати невідомі ідеї, його ніхто не буде цуратися та переслідувати без будь-якого суду, навпаки, його охоче визнаватимуть, якщо він спростує всі заперечення й старі теорії. Для змагання споруджували арену, вибирали суддів, під час суперечки також були присутні царі, вельможі та народ; визначали заздалегідь, незалежно від царської нагороди, яким повинен бути результат суперечки. Якщо сперечалися тільки дві особи, то іноді переможені вчиняли самогубство – кидалися в річку або зі скелі, або ставали рабом переможця, переходили на його віру. Якщо це була особа, яку поважали, наприклад, за досягнення звання на кшталт царського вчителя, а отже, володіла великим статком, то її майно часто віддавали бідняку, який зумів його оскаржити ... Але здебільшого ... суперечка не обмежувалася особистостями, в ній брали участь монастирі, які внаслідок невдачі, раптом, після тривалого існування, могли зникнути. Очевидно, право красномовства та логічних доказів у Індії було настільки незаперечним, що ніхто не смів ухилитися від виклику на суперечку».

Нині найважливішою сферою взаємодії логіки та права, яка найбільше збагачує ці галузі наукового знання, є теорія доведення.

Із одного боку, теорія доведення у праві майже не використовує мови сучасних логічних теорій доведення, і тому виглядає дещо архаїчною, а з іншого – сучасні логічні теорії доведення марно ігнорують ті властивості та правила доведення, які були встановлені багатовіковою судовою практикою.

Юридична логіка, будучи взаємопов'язаною з загальною логікою та правом, повинна використовувати всю низку засобів сучасної логічної теорії доведення, насамперед її дедуктивні форми. Минули ті часи, коли докази в суді достатньо було надати у формі силогізму: норма права – більший засновок

(аксіома); факти – менший засновок; рішення суду – висновок силогізму. Ця схема може бути ефективною лише для найпростіших випадків, коли доведення – простий лінійний логічний зв'язок, висновок із аксіоми. Складніші випадки судового доведення формуються нелінійно, для них доречним буде використання інших типів виведення, розроблених у логіці ХХ ст.: наприклад, природний висновок, секвенціальний висновок тощо. Якщо, крім норм права та фактичних даних, у доведенні використовують висунуті на їх основі альтернативні гіпотези, то в такому разі реалізується структура природного виведення. В інших випадках як альтернативу можуть використовувати не гіпотези, а варіанти логічних висновків із аргументів сторін. Тоді застосовують схему секвенціального виведення. Юридична теорія судового доведення може зважати на ці та інші структурні варіанти нелінійних висновків.

З іншого боку, юридична логіка може брати участь у розробленні неklasичних варіантів логічної теорії доведення, що беруть до уваги такі принципи й якості судового доведення, які утвердилися в праві та цілком можуть претендувати на визнання їх універсальними принципами й якостями доведення як такого.

Водночас не можна не враховувати тієї зміни парадигм, яка безпосередньо стосується переосмислення суті судового права. Правознавство дедалі більше відмовляється від одностороннього трактування правосуддя як «каральної машини»: функція покарання, примусу не є головною, нею повинна стати функція гармонізації правових відносин у суспільстві. Специфіка суду, його об'єктивна природа та одночасно його відмінність від інших видів соціальної регуляції полягає в реалізації принципу формальної рівності, однакового ставлення до сторін-учасників судового процесу. Принципу формальної рівності найліпше відповідає сформована та закріплена в судовій практиці така форма доведення, як діалог (полілог). Структура судового доведення ускладнюється тим, що в ньому є $n + 1$ теза, $n + 1$ низка аргументів, $n + 1$ варіант методів доведення, де n – кількість сторін; до позицій сторін додається позиція суду. Можна констатувати, що діалогічність – обов'язкова емергентна якість судового доведення, яка повинна забезпечити однакові можливості сторін у судовій суперечці.

Нині суперечки (диспути, дискусії) постійно відбуваються в різних сферах суспільного буття. В них істина та логіка взаємопов'язані, тому значення логіки неможливо переоцінити. Логіка допомагає доводити істинні судження і спростовувати неправдиві, вона навчає мислити чітко, лаконічно, правильно. Логіка потрібна всім людям, насамперед викладачам, бо вони не зможуть ефективно розвивати мислення студентів, не володіючи логікою; юристам, які формують свої звинувачення або захист відповідно до правил логіки; лікарям, котрі ставлять діагноз на підставі проявів тієї чи іншої хвороби.

Студентам та курсантам логіка допоможе під час оволодіння різноманітною інформацією, яка пов'язана і з вивченням різних наук, і з практичною діяльністю. Далі, в процесі подальшої самоосвіти, логіка допоможе їм відокремити головне від другорядного, критично сприймати дані з різних джерел, з'ясувати визначення та класифікацію різноманітних понять, підібрати форми для доведення своїх істинних суджень. І це тільки деякі з переваг, які дає людині вивчення цікавої та найдревнішої з наук – логіки.

Отже, логіка як учення про правильне мислення, питання та відповіді, формування нових гіпотез і доказів є необхідною для кожної розумної людини. Сьогодні інтерес до неї зумовлений багатьма обставинами, насамперед значним розширенням сфери логічного знання.

Специфічною сферою застосування логічного знання є право. Високі вимоги до законотворчості, правозастосування і правової теорії поширюються також на професійне мислення юриста. Оскільки юридична практика ґрунтується на чіткому знанні й однаковому застосуванні законів, то вона стає строго регламентованою, набуває раціонального стилю. Знання логіки дає змогу юристу точно й аргументовано висловлюватися, помічати неузгодженість у показаннях потерпілих, свідків, підозрюваних, а також у наявних письмових джерелах, допомагає переконливо спростовувати хибні докази опонентів, правильно складати план роботи, оформлювати службові документи, висувати слідчі версії тощо.

Головна дидактична мета підручника полягає в тому, щоб допомогти майбутнім юристам здобути теоретичні знання про форми абстрактного мислення, формально-логічні зако-

ни, запитально-відповідальний комплекс, основи теорії аргументації. Видання охоплює основні розділи курсу класичної логіки, що визначаються вимогами Державного освітнього стандарту для юристів.

Зрозуміло, що вивчення логіки юристом не може замінити спеціальних правових знань. Однак воно сприяє тому, щоб кожен майбутній правознавець став висококваліфікованим фахівцем у своїй галузі. Недарма А. Коні вважав, що освічений юрист повинен бути людиною, в якій загальна освіта випереджає спеціальну. А в системі загальної освіти одне з провідних місць належить формально-логічній підготовці. Саме тому, на думку К. Ушинського, логіка повинна бути головною серед усіх наук. Розвиваючи здатність правильно мислити, логіка дає знання, необхідні для ґрунтовного засвоєння студентами профільних юридичних дисциплін.

Логіка, маючи прикладний характер, дає змогу студентам засвоїти теорію та навчитися застосовувати на практиці логіку наукового дослідження, логіку ухвалення рішень (і в умовах визначеності, і невизначеності та ризику), логіку суперечки, спілкування, логіку конфліктів (міжособистісних, політичних, економічних) тощо.

Під час вивчення проблем логіки важливо мати на увазі, що засвоєння теоретичних питань не є самоціллю. Теорія є лише початковою умовою та засобом, що допомагає набути навиків правильного міркування. Головне – навчитися застосовувати набуті теоретичні знання на практиці, в процесі міркування.

Проблеми, що виникли під час вивчення теоретичних положень, які складно вирішити за допомогою засобів, викладених у цьому підручнику, необхідно вирішувати, використовуючи рекомендовану додаткову літературу.

Вивчення формально-логічних проблем вимагає кропіткої праці. Тому необхідно зрозуміти суть проблеми, її зв'язок із практикою мислення, послідовно вивчати матеріал.

I. ЛОГІЧНІ ОСНОВИ ЮРИДИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

1.1. Предмет та завдання юридичної логіки

Питання про статус і предмет юридичної логіки, безумовно, виходить за межі теорії та стосується і юридичної практики, і світоглядних підстав логіки й права. Чимало науковців визнають існування «на межі» логіки та права такої порівняно самостійної дисципліни, як юридична логіка.

Юридична логіка – прикладний вид знань, що розглядає застосування загальної логіки в конкретній специфічній сфері людської діяльності – юриспруденції. Юридична логіка охоплює всі положення науки логіки, демонструючи водночас їх особливості та значення для юридичної діяльності. Оскільки вона є галуззю практичної логіки та результатом взаємодії логіки й юриспруденції, то в ній повинні не тільки співіснувати, а й взаємодіяти два напрями досліджень: від логіки до права (прикладна логіка) та від права до логіки (логогенез, протологіка).

Не можна вважати, що процеси логогенезу, які відбувалися в стародавньому світі, завершилися разом із виникненням логіки як самостійної науки. Логічне знання вдосконалюється – уточнюється, систематизується та доповнюється не тільки внаслідок внутрішньологічної творчості, а й креативних процесів у різних сферах людського буття, результати яких можуть бути цікавими для логіки як науки. Формальне мислення виникає на основі формальної поведінки, тобто поведінки, що відповідає заздалегідь прийнятим правилам, стандартам, взірцям. Юридична практика, зокрема практика правосуддя, не лише в давнину впливала на формування та функціонування поняття доведення; вона продовжує впливати на них і зараз. Чималим є внесок процесуального права, котре століттями вдосконалювало правила процесу доведення в суді, принципи, що є в основі правосуддя. Саме узагальнення досягнень процесуального права в юридичній логіці має, як видається,

стати неабияким стимулом для вдосконалення загальної логічної теорії, а відтак – для усвідомлення факту взаємодії логіки з життям сучасного людства – зв'язку опосередкованого, складного, не завжди прозорого і доступного для огляду, проте об'єктивно існуючого. Це допомагає осмислити відносність уявлень про апріорність і вічність логічних структур, що утвердилися в сучасній логіці завдяки Г. Фреге.

Юридична логіка гармонізує прикладний та креативний аспекти вивчення формального мислення, забезпечує не тільки адекватне розуміння взаємодії логіки та права, але й їх подальший розвиток, удосконалення з метою цілісного, гармонійного буття людини.

Розглянемо деякі аспекти взаємодії логіки та права, які дають уявлення про предмет юридичної логіки та перспективи її розвитку. Загальна констатація полягає в тому, що для юридичної логіки доволі продуктивним виявляється комунікативний вимір і мислення, і права. Як метамови успішно можуть використовуватися мови семіотики та теорії спілкування в широкому їх розумінні. Це стосується всіх *основних розділів юридичної логіки*:

- Форми подання та розуміння інформації в юриспруденції.
- Форми трансформації юридичної інформації, що забезпечують взаєморозуміння комунікаторів.
- Форми обґрунтування юридичних рішень і висновків.
- Загальні закони і принципи логіки, що діють для всіх зазначених форм мислення.

Логічна сторона кожного виду діяльності має певні особливості, які визначаються її змістом.

Залежно від змісту міркування дотримання логічних правил може бути більш або менш актуалізованим. Один предмет вимагає високої логічної точності формування міркувань, і тоді логіка фактично входить у цей предмет, стає його складовою. Інший – такої точності не вимагає внаслідок очевидності тих висновків, які цікавлять людину, або відсутності до них інтересу. Наприклад, якщо Пелипенко, який перебував в гостях у Кононенка, перед тим, як попрощатися, забрав із вішалки чужу шапку, то для Сидорова, який спостерігав за цими діями (якщо він виявив до них інтерес), очевидним є тільки

факт заволодіння Пелипенком певним головним убором; його твердження «Пелипенко взяв шапку» істинне, принаймні для нього. Жодних спеціальних логічних побудов для перевірки істинності свого твердження він не виконує, висновок робить на особистому сприйнятті події. Але, якщо Сидоров запитає про приналежність головного убору: чи є його власником Пелипенко або інша особа, то відповідь на нього потребуватиме складної логічної побудови. Сидоров міркуватиме приблизно так: «Я бачив (не бачив) цю шапку на Пелипенкові раніше, значить вона належить (не належить) йому». Логічний спосіб формування цього висновку не тільки демонструє міркування, а й є своєрідним доказом істинності висновку, який матиме і фактичне, і юридичне значення (наприклад, для слідчого).

Міркування ще більше ускладниться, якщо до цього прикладу ввести додаткові питання: Чи усвідомлював (не усвідомлював) Пелипенко приналежність головного убору, який забрав, мав (не мав) він намір повернути головний убір власнику, якщо розумів, що шапка чужа, тощо? Відповіді на ці запитання зачіпають інтереси і Пелипенка, і власника головного убору, і, можливо, Сидорова (як свідка), тому відповіді на них повинні бути аргументованими, що одразу ж актуалізує дотримання всіх необхідних логічних процедур. Юридичного змісту набуває не тільки те, що стверджується (заперечується), але і те, як це відбувається, тобто логіка доведення.

Отож усі юридичні дослідження вимагають повноти дотримання логічної форми, законів і правил міркування, вони надають логіці виняткової актуальності, що має юридичну значущість. Логіка, її закони та правила входять до предмета юридичної діяльності.

Юридична діяльність – це діяльність, яка спрямована на визначення та встановлення юридично значущих фактів, тобто причин, що зумовлюють певні права та обов'язки, передбачені законами. Вона є різноманітною й охоплює такі напрями, як правотворчість (законодавча діяльність), правостановлення (визнання й юридичне закріплення прав і обов'язків особи) та правозастосування (правосуддя, правовий захист, правова охорона). У всіх цих виявах юридична діяльність пов'язана з вирішенням правових питань. Це вирішення має обов'язкову

силу, якщо відповідає законам, тобто є істинним; у протилежному випадку – воно юридично нікчемне і не потребує виконання. Тому важливо розуміти значення логіки для забезпечення істинності юридичної діяльності.

1. Юридична діяльність – діяльність переважно розумова. Будь-яка діяльність складається з трьох основних компонентів: мотиваційного, інтелектуального та фізичного.

Є ще один компонент – духовний, який визначає зміст і соціальну спрямованість діяльності, та впливає на відповідальність особи за реалізовану діяльність.

Мотиваційний компонент містить потреби, інтереси та ідеали, які спонукають особу до діяльності. В інтелектуальний компонент входять робота свідомості та волі й її підсумок – рішення; а до фізичного – дія (бездіяльність). Мотиваційний елемент – обов'язковий, він діє завжди, без нього як першооснови неможливі ні інтелектуальна, ні фізична діяльність. Інтелектуальний компонент також є обов'язковим, учиненню будь-якої дії (бездіяльності) передуює і супроводжує її розумова діяльність. Фізичний компонент – необов'язковий, можливою є діяльність «чисто» розумова, що не супроводжується дією (бездіяльністю). «Чистими» є суто логічні побудови, зокрема судження й умовиводи. Вони можуть входити в структуру діяльності, що виражається в оцінці предметів, явищ, окремих подій і ситуацій, в ухваленні рішень у побудові теоретичних положень тощо. Деякі види такої діяльності супроводжуються фізичними акціями, але останні не становлять змісту, сутності діяльності, а слугують лише способами її фіксації або допоміжним, інструментальним засобом. Приміром, математик, виводячи нову формулу, може її записати (тобто зробити відповідну фізичну дію), хоча цілком може її запам'ятати або використати комп'ютер чи іншу технічну допомогу, яка за всієї значущості лише сприяє отриманню правильного висновку.

Юридична діяльність відбувається переважно на інтелектуальному рівні. Приймаючи закон або застосовуючи його, суб'єкт насамперед мислить: узагальнює факти, оцінює їх, робить висновки, ухвалює рішення. Ця діяльність – логічна, хоча допускає вчинення фізичних дій допоміжного або фіксувального характеру (наприклад, оформлення протоколу).

2. В юридичній діяльності поряд із загальними використовуються також спеціальні правові поняття, є певний понятійний апарат, своя юридична мова, у неї своєрідний склад мислення, який можна усвідомити лише після застосування правил логіки. Така необхідність виникає насамперед під час тлумачення юридичних термінів, визначення змісту так званих оціночних понять, коментування окремих законоположень, з'ясування тих чи інших мовних зворотів тощо.

3. Юридична діяльність має переважно опосередкований характер. Наприклад, юрист, який застосовує закон, зазвичай, не може особисто свідчити про той чи інший факт, що має юридичне значення. Факт враховується в тому вигляді, в якому він поданий йому в різних джерелах: документах, поясненнях, матеріалах розслідування, висновках експертів та фахівців. Крім того, особисте свідчення є неприпустимим в юридичній діяльності. Відомо, зокрема, що в інтересах об'єктивності ні слідчий, ні суддя не можуть брати участі у вирішенні кримінальної справи, якщо вони були очевидцями злочину.

Під час опосередкованої оцінки подій роль логіки вища, ніж у висновках, сформованих на особистому сприйнятті, проте також високою є й ймовірність допущення помилки в разі порушення логічних правил.

4. Юридична діяльність – пізнавальна діяльність, а будь-яке пізнання відбувається переважно в логічній формі. Встановити юридичний факт означає не лише виявити, а й пізнати його, назвати, віднести до відомого явища, визначити. Тільки після того, як факт пізнали, він набуває соціального та юридичного змісту, до цього моменту його ніби не існує. Наприклад, якщо скоєно злочин, то він з юридичного погляду не існує доти, доки не буде виявлено злочинну подію, встановлено склад злочину та доведено провину конкретної особи в його вчиненні. А визначити склад злочину – це пізнати його.

У процесі пізнання факту формується поняття про нього, і ця процедура має відповідну логічну форму. Наприклад, суд, розглядаючи й оцінюючи вчинене діяння, кваліфікуючи його, зробив висновок, що воно є, наприклад, крадіжкою. Цю оцінку він робить не одразу, а внаслідок виконання певної процедури,

яка в логіці називається операцією створення поняття. Отже, найважливіший оціночний вид юридичної діяльності провадиться на строго логічній основі.

5. Юридична діяльність – діяльність, спрямована на встановлення істини, тобто відповідність між юридичною оцінкою та висновками про фактичні обставини події. Створюючи юридичний закон, законодавчий орган повинен прослідкувати, щоб він максимально відображав відповідні соціальні тенденції, аби дія закону забезпечувалася (гарантувалася) відповідними соціальними можливостями, в іншому разі, він не відповідатиме істині й буде не дієвим. Застосовуючи норму права, необхідно встановити її адекватність ситуації, яку потрібно вирішити на основі цієї норми. Інакше акт правозастосування підлягатиме скасуванню як помилковий і здатний спричинити соціально шкідливі наслідки.

Питання про істину є важливим і для юридичної діяльності, і логіки. Дотримання законів і правил логіки – обов'язкова умова істинності суджень і умовиводів, завдяки чому використання логіки в юридичній діяльності є необхідним.

6. Юридична діяльність – процедурна діяльність, яка виконується в певному порядку, найчастіше регламентованому в законі. Процедурним є, зокрема, кримінальне процесуальне та цивільне процесуальне законодавство. У процедурі, нормативному процесі закладені певні логіка, послідовність, обсяг, характер і умови виконання дій, що максимально гарантує істинність висновків. Дотримуючись юридичної процедури, особа діє логічно, порушення встановлених правил означає відступ від логіки, а відтак – від умов істинності висновків.

7. Юридична діяльність – діяльність доказова. Якими б об'єктивно істинними не були юридичні рішення й оцінки, вони не можуть претендувати на фактоутворення, якщо не забезпечуються відповідною аргументацією, доказами. Останні, так же, як і спростування, здійснюються за правилами логіки.

8. За правилами юридичної логіки вирішуються також організаційні, тактичні та методичні питання юридичної діяльності. Логічні процедури та вимоги є, зокрема, в основі формування оціночних версій, планування самої діяльності, класифікації норм і юридично значущих обставин тощо.

Отже, юридична логіка становить найважливішу складову юридичної діяльності. Порушення логіки призводить до юридичних помилок та відповідних негативних юридичних наслідків.

Значення юридичної логіки в юридичній діяльності не обмежується тільки тим, що вона вирішує проблеми забезпечення істинності ухвалених рішень. В окремих випадках юридична логіка є критерієм визначення якості предмета юридичної діяльності. Предмет – це все те, на що спрямована увага особи, яка вирішує юридичне завдання. Це насамперед джерела інформації, яка її цікавить: документи, пояснення, протоколи, наявні юридичні рішення, самі особи, що надають інформацію (свідки, обвинувачені, експерти та ін.). Працюючи з цими джерелами, юрист завжди вирішує важливе для нього завдання – з'ясує, чи можна їм довіряти. Одним із критеріїв довіри слугує логіка подання інформації. Якщо її не дотримано (думка сформульована невиразно, висновки суперечливі, аргументація не наведена тощо), то предмет дослідження (джерело інформації) викликає сумніви.

Іноді логічні відхилення є індикатором психічної неповноцінності особи, що надає інформацію.

Психічні аномалії, наприклад хворого на шизофренію, виявляються найперше в порушенні логічних зв'язків у міркуваннях. Мова його логічно нескладна, «розірвана», а подекуди і безглузда; характеризується «перестрибуванням» з об'єкта на об'єкт; немає зв'язку слів із реальністю; вживаються нові словотворення, інколи незрозумілі, так звані неологізми тощо. Психічний розлад, що також входить до предмета юридичної діяльності, впливає на логіку, тобто форму міркування, і завдяки логіці його можна розпізнати як факт.

Отже юридична логіка посідає в юридичній діяльності важливе місце, визначаючи якість юридичних положень, висновків і рішень, а в окремих випадках і юридичного факту.

1.2. Основні етапи розвитку логіки

Логіка Античності (VI ст. до н. е.). Виникнення логіки належить до тих часів, які німецький учений К. Ясперс визначив як «осьовий час». У цей період (VI–V ст. до н. е.) одразу в декіль-

кох центрах тодішньої цивілізації – Китаї, Ірані, Греції та Індії формується і розвивається логіка (а саме формальна) як окрема філософська дисципліна. Виникнення формальної логіки відбувається на доволі зрілому етапі розвитку людства. Грунтуючись на філософії як формі раціонального теоретичного мислення, логіка формується на розвинутому категоріальному апараті.

Так, як і філософія, логіка виникає тоді, коли суспільство досягає етапу розподілу праці й є здатним виокремлювати та забезпечувати людей, які безпосередньо не займалися постійною фізичною працею. Ця дисципліна формується під час радикальних змін базових устоїв культурного та розумового життя приблизно одночасно на Сході і на Заході, коли починає розмежовуватися сфера раціонального та чуттєвого, ідеального і матеріального, суб'єктивного та об'єктивного, раціонального й ірраціонального.

Розвиток логіки Стародавньої Індії тривав близько двох тисячоліть, тому її досі докладно не вивчено. Це проглядається і в роботах, присвячених логіці та філософії Стародавньої Індії. Незважаючи на чималу кількість таких видань, у них не міститься єдиного підходу до цього питання. Однак можна констатувати, що давньоіндійська логіка має самобутній характер та особливості, які відрізняють її від логіки Стародавньої Греції. Силогізм тут поділений не на десять, а на п'ять членів (теза, засновок, приклад, застосування, висновок); дедукція та індукція вважаються нерозривними; розрізняються мова уявна та словесна; підставою сприйняття вважається набутий досвід, а судження – частиною умовиводу.

Незважаючи на тривалий період і особливий підхід до розвитку логіки, в *Стародавній Індії* є її лише одна завершена система – навья-ньяя, що в перекладі означає «нова логіка». Тут логіку розглядають як нову науку, яка сприяє більш повному та об'єктивному пізнанню себе і навколишнього світу, а також отриманню правдивої інформації. Однак у зв'язку з традиційним підходом до категорій первинне логічне вчення навья-ньяя є дещо незручним. Також її недоліком можна вважати відсутність відмінностей між абстрактним висновком і конкретним прикладом.

Предметом суперечки в індійській логіці була теорія умовиводу, яка ототожнювалася з аргументацією. Спершу в індійській логіці вважали, що силогізм складається з десяти суджень. Згодом Гаутама зменшив цю кількість до п'яти. За його вченням, як уже зазначалось, силогізм повинен містити п'ять членів: 1) тезу; 2) підставу; 3) приклад; 4) застосування; 5) висновок. Його теорія п'яти членів силогізму була домінуючою в індійській логіці. Особливістю цієї теорії є те, що, по-перше, силогізм є доказом і тому спершу висловлюють тезу, далі наводять його підставу і лише згодом роблять висновок із засновків, по-друге, додають «приклад», роль якого полягає в наочному скеруванні до конкретного об'єкта, який є втіленням цієї логічної підстави. Відповідно до іншого напрямку в індійській логіці, два члена традиційного силогізму є зайвими і їх зводили до трьох. Критика традиційної доктрини силогізму в буддистів зважала на визнання внутрішнього нерозривного зв'язку між великим і середнім термінами.

Як установив Тукчі, Васубандху створив учення про тричленний силогізм. Цю теорію, яку схвалювала більш пізня індійська логіка, не визнавав Дігнагі, який приклад уважав необхідним для формування логічного висновку.

Школи мімансу та веданта вважали в структурі силогізму необхідними тільки три члени (як й у Арістотеля).

Дхармакірті, в особі якого буддистська логіка досягла найвищого розвитку, вважає необхідним у структурі силогізму виокремлювати лише два члени, оскільки висновок передбачений у засновках і не обов'язково має бути словесно вираженим. Наприклад, досить сказати: «Де не має вогню, немає і диму, а в цьому місці дим є», тут немає жодної потреби робити висновок, оскільки в означеному випадку є і вогонь». Отже, двочленовий силогізм Дхармакірті є тим, що в традиційній формальній логіці називають ентимемою третього порядку. Однак, якщо взяти до уваги, що, згідно з ученням Дхармакірті, кожне судження є умовиводом, що передбачає два засновки, то двочленний силогізм у повному розгорнутому вигляді складається з шести членів та висновку, а отже, має сім членів.

Усі підходи до вивчення логіки можна умовно поділити на дві гілки: класичну та некласичну. Перша характеризується

ся наявністю двох значень істинності, тобто судження можуть бути або істинними, або хибними. Друга ж має на увазі безліч значень істинності, конструктивність методів доведення та модальність суджень. Іноді можуть виключатися заперечення, що містяться в класичній логіці.

Зауважимо, що сучасна математична логіка містить елементи і класичної, і неklasичної логіки.

Пізня *навья-ньяя*, на думку деяких учених, багато в чому перевершила досягнення логіки Арістотеля. Однак, незважаючи на високий рівень розвитку і глибоке розуміння законів логіки, філософи Стародавньої Індії не використовували символів. Їх замінила складна система кліше, використовуючи яку, можна було отримати безліч різних виразів.

За сучасного рівня наших знань про історію індійської логіки (зокрема про її хронологію) неможливо розгорнуто охарактеризувати розвиток давньоіндійської логіки. Ми спроможні лише сформулювати загальні уявлення про головні етапи цього розвитку.

У Стародавньому Китаї значну увагу приділяли етичним, філософським і політичним питанням, які закріплювалися у трактатах. Розвивалася наука про імена (теорія імен), вивчалися закони мислення та специфіка міркувань і висловлювань.

Виникнення логіки Стародавнього Китаю, за даними сучасних учених-істориків, відбувалося в періоди Чуньцю і Чжаньго, які відомі завдяки виникненню нового поняття «філософська дискусія». Також для цього періоду (722–221 ст. до н. е.) характерною є поява і розвитком процесу, який отримав назву «суперництво ста шкіл». Серед відомих представників філософських учень, які розвивали ідеї логіки, варто виокремити *Конфуція* та *Моцзи*.

До філософських шкіл, які тоді були у Китаї, можна віднести мінцзе (школа імен), фацзя (школа законів), жуцзя (розвивала конфуціанські ідеї) і моцзя (школа моїстів). Унаслідок діяльності цих шкіл поступово розпочала формуватися більш-менш струнка система логіки. Однак, оскільки логічні знання були роз'єднані, закріплені не в одному джерелі, а в багатьох трактатах, вони вимагали систематизації. Необхідна була школа,

яка б об'єднала всі знання про логіку в єдиному акті, що значно спростило б використання логічних досягнень. Такою школою стала моцзя. Пізні моїсти, використовуючи філософію Моцзи, створили перший у Китаї логічний трактат «Мобянь».

Логіка в Стародавньому Китаї розглядала низку проблем, характерних для китайського суспільства того періоду. Серед них можна виокремити теорії імен, висловлювань, міркувань і суперечок. Очевидно, логічна наука Стародавнього Китаю була пов'язана з писемністю, насамперед розмовною мовою, яка ніби її гальмувала. Основні зусилля філософів зосереджувалися навколо понять «хв» і «ци», тобто теорії імен та висловлювань, однак відмінностей між цих поняттями не було.

Китай завжди був дуже самобутньою країною із багатою культурою, розвиненим суспільним ладом і жорсткою підпорядкованістю. Молодший за віком повинен підкорятися старшому, останній – старшому за рангом тощо. Мудреці, старішини завжди мали привілеї. Це не могло не відобразитися на логіці Стародавнього Китаю. На логічні теорії впливали й політичні та етичні доктрини, а сама логіка мала характер прикладної та використовувалася для досягнення риторичних цілей. Тому в Китаї не було сформовано чіткої логічної системи знань. Перевага віддавалася не формі, а змісту мислення. Наслідком цього є те, що хоч логіка в Стародавньому Китаї виникла раніше, ніж давньогрецька, проте її структура не змінилася і залишилася в зародковому стані.

Найдокладніше теоретичні проблеми логіки були розроблені та систематизовані в *Стародавній Греції*. Саме тут проблеми логіки були розглянуті та розроблені найдокладніше. Логічні питання розглядають такі філософи, як *Парменід* і *Зенон* (представники елейської філософської школи), *Геракліт*, софісти *Протагор*, *Горгій* та інші, *Демокріт* і *Арістотель*. Діяльність цих філософів стосувалася питань теорії мислення. Логічні ідеї представників елейського напрямку суперечили ідеям прихильників логіки Геракліта. Елейська школа сповідувала метафізичні теорії, тобто спосіб вивчення явищ, за якого вони розглядаються окремо одне від одного. Послідовники Геракліта дотримувалися діалектичних ідей (вивчали явища в їх розвитку та взаємодії).

Головною особливістю, що характеризує філософський підхід софістів, є те, що вони пропонували об'єктом дослідження людину, а не навколишній світ, як це було раніше. Софісти розглядали логіку не як науку, що дає змогу встановити істину, а як засіб досягнення перемоги в суперечці. Для цього вони свідомо порушували закони логіки.

Першим проти софістів виступив відомий філософ *Демокрит* (460–370 рр. до н. е.). Він – творець системи логіки, яка була відображена в спеціальному трактаті «Про логіку, або Канони», що складався з трьох книг. Назва «Канони» означає «правила», «критерії». Свою логіку Демокрит формував на емпіричній основі, саме тому його вважали одним із засновників індуктивної логіки.

Проблеми логіки розглядали також і давньогрецькі філософи – *Сократ* (близько 470–399 рр. до н. е.), *Платон* (427–347 рр. до н. е.). Сократ, наприклад, уважав, що будь-який предмет можна пізнати лише тоді, коли його звести до якогось спільного поняття. І міркувати про нього необхідно на основі цього поняття. Для досягнення істини Сократ пропонував учням дати визначення певного явища, особливості або ознаки, властивої навколишньому світові чи людині. Далі, якщо таке визначення виявлялося, на його думку, недостатньо повним або правильним, він, застосовуючи приклади з життя, вказував на помилки, допущені співрозмовником, а потім змінював і доповнював його. Платон, будучи учнем Сократа, значну увагу в своїх поглядах приділяв питанням теорії пізнання та логіки. Він прагнув утворити нове поняття та поділити його, зважаючи на видові ознаки. Улюбленим логічним прийомом Платона була дихотомія, тобто поділ поняття А на В і не-В (наприклад, злочини поділяються на умисні та ненамисні). Як і в школі Сократа, учні Академії Платона багато займалися отриманням нових визначень. У сучасній філософській науці є згадка про курйозний випадок, пов'язаний саме з визначеннями. Платон, описуючи людину, сказав, що людина «є двонога тварина без пір'я». Дізнавшись про таке визначення, відомий філософ *Діоген* обскубав курку і приніс в Академію Платона під час лекції і сказав: «Ось людина Платона». Платон був змушений визнати недостатність свого визначення і вніс зміни,

згідно з якими «людина є двонога тварина без пір'я і з плоскими нігтями».

Платон створив систему об'єктивного ідеалізму, згідно з якою духовне начало (на відміну від суб'єктивного ідеалізму) існує незалежно від свідомості людини. У цій теорії Платон використовував розподіл світу на матеріальний та ідеальний (духовний), вважаючи, що перший залежить від другого. Тобто, матеріальний світ, за Платоном, – непостійний і мінливий, на відміну від ідеального, який існує незалежно від матерії та свідомості людини. Ідеї він уважав вічними і незмінними, а матеріальний світ є ніби проекцією ідеального. Інакше кажучи, річ – лише відображення ідеї.

Платон розвивав теорію судження, створив два правила поділу понять, а також відрізняв відносини відмінності від відносин протилежності.

Одним із найвідоміших філософів і вчених Давньої Греції був *Арістотель* (384–322 рр. до н. е.). Він систематизував логіку як науку. Логічній проблематиці присвячені такі роботи Арістотеля: «Категорії», «Про тлумачення», «Аналітики», «Топіка» і «Про софістичні спростування» – всі вони були зібрані його послідовниками та учнями в окремий корпус під назвою «Органон». Якщо спрощено розглядати їх зміст, то можна зазначити, що «Категорії» – це вчення Арістотеля про поняття, «Про тлумачення» – вчення про судження, «Аналітика» – вчення про умовивід («Перша») й аргументацію («Друга»). В «Топіці» Арістотеля розглядаються підстави наук, так звані загальні місця (топи, топоси), тобто поширені думки, які часто є підставами для ймовірнісних, діалектичних, індуктивних та умовиводів за аналогією. Врешті, остання робота, включена в «Органон», – «Про софістичні спростування» – де назва свідчить про здійснений Арістотелем аналіз софістичних «доказів», тобто тих помилок, порушень логіки, які свідомо допускалися софістами. Що стосується принципів логіки, то Арістотель їх формулює не тільки в «Органоні», але й у «Метафізиці». У цих роботах, на відміну від софістів, учений відокремив зміст та форму думки від форм мови, тобто розділив мислення і мову; визначив основні форми думки, сформулював принципи мислення, нині їх зазвичай називають основними закона-

ми логіки (основними законами правильного мислення: закон тотожності, закон несуперечності, закон виключеного третього); розробив особливу форму міркування (категоричний силізм) і теорію доказів; класифікував логічні помилки (паралогізми і софізми). Арістотель виявив, що знання, не залежно від його джерела, виражається в мові. Щоб його досліджувати, потрібно розглянути формальну, тобто логічну структуру пропозицій і основних типів понять, які виражають і формулюють знання. Виявилось, що за всієї різноманітності знань можна виокремити певну визначену кількість формально-логічних структур, які їх відображають. Арістотель уперше почав розглядати наукові знання як послідовність суджень, які виводяться одне з одного за допомогою логічних правил та взаємопов'язаних логічних відносин; уперше в історії античної філософії вивчав внутрішню структуру людського мислення та прагнув вивести логічні форми з реального змісту думки. Він уважав, що закони та правила логіки не є довільними та випливають із відносин предметного світу.

Під предметом науки логіки Арістотель розумів основні форми думки, їх структурні особливості та залежності, закони і найпоширеніші помилки, можливі у разі порушення цих законів. Однак предмет логічного аналізу, предмет логіки як науки послідовники й учні Арістотеля розуміли і розробляли дещо по-іншому. Якщо Арістотель використовував форми мислення й їх закони для відображення та досягнення істини, розробляючи логіку дедуктивного характеру, то його учні та послідовники розробляли прийоми і форми думки лише для наближення до неї. Вони аналізували міркування непевного характеру, розробляли проблематичну індуктивну логіку.

Стоїки (нова школа у філософії, що виникла в III ст. до н. е.) створили оригінальне вчення про виведення ймовірнісного характеру, логіку умовних суджень і умовиводів (імплікативну логіку). Логіка стоїків – система знань, розроблених прихильниками *мегаро-стоїчної школи, стоїками Зеноном і Хрізіпом і мегариками Діодором, Стілпоном, Філоном і Евбулідом*. Унаслідок діяльності цієї школи сучасна логіка отримала аналіз логічних понять заперечення, кон'юнкції, диз'юнкції й імплікації. Завданням логіки вони вважали уникнення помилок

і створення можливості правильно міркувати про речі. Логіка повинна вивчати не лише словесні знаки, а й думки, що виражаються в них. Виходячи за межі формальної логіки, представники мегаро-стоїчної школи поділяли логіку на діалектику та риторіку. Щоправда, логічне вчення стоїків у період переходу від Античності до Середньовіччя було забуто, й європейським мислителям довелося знову вивчати закономірності імплікативних міркувань у середині XIX ст. Отже, навіть у перші століття існування логіки як науки її предмет, хоч несуттєво, але змінювався. За майже дві з половиною тисячі років предмет її зазнавав і більш значних змін, він розширювався, включаючи в свою сферу нові форми думки, вдосконалювався; покращувався і виклад її змісту.

Дедуктивізму Арістотеля та стоїків протистояв індуктивізм Епікура та його школи, що ґрунтувався на досвіді й аналогії. Епікуреїці сформували школу індуктивістів (Філодем із Гадад (II–I ст. до н. е.)), що не заперечувала вкладу в осмислення індукції і Демокріта, і Арістотеля.

Період ранньої античності, тобто, активної античності щодо логічних запитань, змінила антична схоластика (II–V ст. н. е.). Цей період (від Цицерона до Боеція) характеризувався впровадженням у логіці латинської термінології: схоластика посилено розробляла логічний апарат. Логіка тоді входила до семи вільних мистецтв і становила невід'ємну складову енциклопедичної гуманітарної освіти. Апулей із Медавра (II ст. н. е.) уточнив форми суджень, увів операцію заперечення предиката. Секст Емпірик і Діоген Лаерський (II–III ст.) зібрали відомості з історії логіки; Гален (близько 130–200) розробив полісилогізм; Порфірій (близько 232–303) – дихотомічний розподіл, учення про види і роди; Боецій (480–524) написав низку спеціальних робіт, присвячених логіці.

Логіка Середньовіччя (V–XI ст.) значною мірою була підпорядкована інтересам богослів'я. В Європі у період Середньовіччя державній християнській ідеології були підпорядковані не лише наука, а й політика, культура та логіка. Остання використовувалася як інструмент, засіб обґрунтування догм церкви, вчення, яке було неупередженим, загальноприйнятним інструментом полеміки, критики, обґрунтування та доведення.

Саме в Середньовіччі логіка набула того формального вигляду та значення, з яким ми нині і пов'язуємо цю науку. Вона відійшла від матеріального критерію істини, котрий виокремив ще Арістотель, та зорієнтувалася на формальний її критерій, а саме на відповідність структури думки вимогам (умовиводам або доведенням). У цей період розвитку набув формально-логічний апарат, учення про модуси, про фігури, мнемонічні прийоми тощо. Схоластичність середньовічної логіки в Європі виявляється в детальній розробці відмінностей її мови, символіки, техніки. Найвідомішою постаттю цього періоду можна вважати Михайла Псьола (1018–1096). Він запровадив буквенне (давньогрецьке) позначення суджень, спеціальними словами – модуси фігур силогізму.

Вагомий внесок у поширення логіки через навчальний процес своїм авторитетом і книгою «*Summulae Logicales*» зробив Петро Іспанець (папа Іван XXI – 1210–1277 рр.). Його праця впродовж більше ніж три століття була єдиним підручником із логіки в Західній Європі.

Окрім того, у період Середньовіччя є і цікаві приклади не-схоластичної логіки – *Абеляр, У. Шервуд, П. Раме, Д. Скот, В. Бурлей, У. Оккам, Ж. Бурідан, А. Саксонський* та ін. У межах розрізнення формального та фактичного проходження істини розроблялося вчення про дедукцію, що сприяло аксіоматизації логіки суджень; формувалася ідея про «машинізацію» мислення. Були навіть спроби практичного використання логіки – це і створення А. Великим «робота», Р. Луллієм – «логічної машини», а Д. Бруно (згодом і Б. Паскалем) – «логіки відкриттів» тощо, які, на жаль, недостатньо досліджені у нашій літературі. У цей період теоретичний пошук у логіці розгорнувся навколо проблеми пояснення природи загальних понять. Представники реалізму того часу, підтримуючи погляди Платона, стверджували, що загальні поняття існують реально поза одиничними речами, і становлять певну надприродну сутність останніх. Схожого погляду дотримувалися, наприклад, *А. Кентерберійський* (1033–1109) та *Т. Аквінський* (1225–1274).

Представники номіналізму, навпаки, вважали, що існують тільки одиничні речі, а загальні поняття – це лише їхні назви. Такої позиції дотримувалися *І. Росцелін* (1050–1120), *У. Оккам*

(1285–1349) та ін. Однак у результаті цих суперечок обидві сторони применшували роль логічного знання.

Окрім європейських мислителів, розробкою логічної проблематики в період Середньовіччя також займалися араби (Аль-Фарабі, Ібн-Сін, Ібн-Рушд тощо). Засновником арабомовної логіки вважають сирійського математика *Аль-Фарабі* (870–950), який прокоментував увесь аристотелівський «Органон». Його логіка спрямована на аналіз наукового мислення. Аль-Фарабі виокремлює в логіці два ступені: перший охоплює уявлення та поняття; другий – теорії суджень, умовиводів і аргументацій.

Розвиває логіку в цей період також відомий таджицький мислитель *Ібн Сіна* (980–1037). У роботі «Логіка» він прагне узагальнити силогістику Аристотеля, встановити залежність між категоричними та умовними судженнями.

Логіка Відродження (XV–XVII ст.). Після епохи Середньовіччя чимало змістовного знання з логіки було втрачено, насамперед те, що становило її Органон, поступово перетворилося в Канон. І саме це не задовольнило експериментаторів епохи Відродження, які розпочали протиставляти досвід та дедукцію, яку пов'язують зі схоластикою й Аристотелем. *Леонардо да Вінчі*, *Г. Галілей* своїми розробками, логікою «природного мислення» зумовили відродження індукції. В епоху Відродження відбувається активізація емпіричних тенденцій у логіці та методології наукового знання. У цей період відбувається бурхливий розвиток науки, яка зближується з практикою. Важливе місце серед інших наук посідає математика.

Логіка Нового часу (XVII–XIX ст.). На початку Нового часу *Ф. Бекон* (1561–1626) і *Р. Декарт* (1596–1650) виступили проти аристотелівської логіки, яку спотворила схоластика Середньовіччя. Вони спробували створити логіку відкриттів, що дає змогу за допомогою спостережень, досвіду, експериментів відображати природний світ і його властивості відповідно до природи цього світу, адекватніше, ніж це було в аристотелівській середньовічній логіці.

Ф. Бекон уважав необхідним сформувавати іншу науку. Він мав намір створити працю під назвою «Велике відродження наук», проте написав тільки дві книги – «Про гідність і збіль-

шення наук» (класифікація наук) і «Новий органон» (розробка основ індуктивної логіки). Своєю працею автор прагнув замінити аристотелівський «Органон». Якщо колишні філософи розглядали логіку тільки як засіб перевірки й обґрунтування істини, то Ф. Бекон запропонував використовувати логіку як ефективне знаряддя для здійснення наукових відкриттів. Завдання логіки, згідно з поглядами Ф. Бекона, полягає в обґрунтуванні індуктивних висновків, у яких міркування людини «йдуть» від одиничного до загального знання. Для формування нової науки, згідно з поглядами Ф. Бекона, необхідно не лише зруйнувати схоластику, а й звільнити розум людини від помилок привидів ідолів. Він зауважив на це для того, щоб люди свідомо уникали помилок, спричинених або природними особливостями їхніх органів чуття (віддалені предмети всім здаються маленькими), або їх особливостями (хворим солодке може здатися несмачним), помилок від звичного слововживання, або від віри в авторитети. Людині, позбавленій цих недоліків, Ф. Бекон пропонував прийоми, за допомогою яких можна, на його думку, навіть механічно здійснювати відкриття без надмірних розумових зусиль. Такими прийомами, за задумом Ф. Бекона, повинні стати «таблиці відкриттів», що згодом отримали назву методів наукової індукції. Він також розробив індуктивні методи визначення причинно-наслідкового зв'язку між явищами: метод подібності, метод відмінності, метод поєднання подібності та відмінності, метод супутніх змін, метод залишків. Зауважимо, що своєю непримиренною стосовно аристотелівської дедукції позицією, Ф. Бекон незавжди був справедливим до останнього, адже перелічені Аристотелем у роботі «Про софістичні спростування» помилки частково збігаються з «ідолами» Ф. Бекона. Виправдати це може лише те, що Ф. Бекон знав аристотелівську логіку в такому вигляді, як її пропонували схоласти. Очевидним є і те, що Ф. Бекон надмірно перебільшував значення індукції в науковому пізнанні.

Успіхи дослідного природознавства XVI–XVII ст. характеризувалися насамперед розвитком математики та механіки, теорії земних і небесних тіл. Обмеженість наукового пізнання того часу призвела до встановлення метафізичного погляду на природу як незмінну систему. Метафізичний спосіб

мислення згодом відобразився на розумінні предмета формальної логіки. Її законам надали абсолютний характер, тобто поширили їх сферу дії не тільки на мислення, а й на навколишнє середовище. Значний внесок у розвиток логіки цього періоду зробив французький дослідник Р. Декарт (1596–1650). Під логікою він розуміє метод наукового дослідження, що виконує роль ліхтаря для подорожнього, що йде в темряві. Негативне ставлення Р. Декарта до схоластичної логіки Арістотеля виявляється в його принципі загального сумніву, яким він перевіряє всі знання. Принцип сумніву виконує у його системі роль математичного положення, бо тільки математика на основі своїх безсумнівних, незаперечних за природою й сутністю істин створила єдиний і не порушний ланцюг, що дає цілком достовірні знання. У своїх творах філософсько-логічного характеру Р. Декарт формулює власне розуміння методу. «Під методом, – зазначає він, – я маю на увазі точні і прості правила, суворе дотримання яких завжди перешкоджає прийняттю хибного за істинне і, без зайвої витрати розумових сил, сприяє тому, що розум досягає істинного пізнання всього, що є для нього доступним». Як вимоги до свого методу Р. Декарт формулює такі *чотири правила*:

- 1) істинним є лише те, що ми пізнали, перевірили та довели на практиці;
- 2) розділити складне на просте;
- 3) починати від простого до складного, від більш очевидного до менш очевидного;
- 4) дослідити предмет у всіх деталях.

На основі вчення Р. Декарта французькі автори *П. Ніколь* і *А. Арно* 1662 р. опублікували в Парижі книгу «Логіка, або Мистецтво мислити», що отримала згодом назву «Логіка Пор-Рояля», де обґрунтували завдання звільнити логіку Арістотеля від помилок, які зробили представники схоластики, та поєднували дедуктивний метод Р. Декарта з методологічними вимогами Б. Паскаля.

Продовженням декартівської дедуктивної лінії в логіці є і *Г. Лейбніц* (1646–1716), який уважав, що логіка дає іншим наукам метод відкриття та доведення. Його внесок у розробку принципів логіки, системи логічних модальностей є загально-

визнаним; зокрема, він першим відкрив закон достатньої підстави в логіці. Безперечно, важливішим є те, що Г. Лейбніца вважають замовником математичної логіки. Він уперше сформулював положення, що зумовили створення такої логіки, яку він уважав одним із різновидів універсальної математики. Г. Лейбніц розробив те, що згодом отримало назву логіки класів, обчислення суджень; він винайшов алфавіт понять, низку простих, несуперечливих термінів, комбінації яких за певним умов формують теоретичні докази. Його вказівка на можливість створення універсальної мови суджень, подібної до математичних (алгебраїчних) обчислень, в якій силогістика (як і «Начала» Евкліда) буде лише окремим випадком, набагато випередила свій час. Хоча ідеї Г. Лейбніца і не були відкинуті всіма, проте авторитет І. Канта та Г. Гегеля, які виступили проти аналогії формальної логіки та алгебри, і не визнали за математизацією логіки практичного значення, дещо затримали її розвиток у цьому напрямку. В цей період поширюються погляди індуктивістів: Дж. Гершеля, У. Уевеля, Дж. Мілля. Останній протиставляв свої методи аналізу причинних зв'язків (методи наукової індукції) силогістиці, тобто дедукції. Можна зауважити, що певною мірою відповіддю на це протиставлення були роботи О. де Моргана і Дж. Буля, які з'явилися в середині XIX ст. та узагальнювали силогістику й переводили силогізми на мову алгебри.

Після Г. Лейбніца єдина лінія історії логіки поділяється на історію традиційної формальної логіки та історію математичної (символічної) логіки, так званої логістики. Найвідомішим представником останньої вважають Дж. Буля (1815–1864). В основі його логічних робіт була аналогія між алгеброю та логікою. Дж. Буль, послуговуючись математичними операціями, створив логічне числення, що дало змогу йому знайти нові типи висновків, які не враховувало традиційне вчення про умовивід. Роботи Дж. Буля, С. Джевонса, Ч. Пірса, Д. Вена, П. Порецького, Е. Шредера та ін., остаточно переконали фахівців у можливості алгебраїзації логічних форм, силогістики та інших розумових структур. І коли 1879 р. Г. Фреге створив перше числення суджень у строго аксіоматизованому вигляді, ця можливість стала реальною. Згодом їх ідеї розвинули

та вдосконалили Дж. Пеано, Б. Рассел, Д. Гільберт, А. Черч, С. Кліні, Х. Каррі, А. Гейтінг, А. Колмогоров, А. Марков, Н. Шанін тощо. На початку ХХ ст. відбулися бурхливий розвиток і теорії, і практики (який поживавився в 30-х рр.) «машинного мислення», створення обчислювальних систем, кібернетичної техніки, «штучного інтелекту». Результатом цього прогресу – персональними комп'ютерами – ми нині користуємося.

Так же, як і Г. Лейбніц, значну роль у розгалуженні історії логіки відіграв й *І. Кант* (1724–1804), який виступив проти абсолютизації законів логіки та запропонував для подолання обмеженості загальної (формальної) логіки, яка неминуче суперечить сама собі, коли намагається пізнати «річ в собі», створити нову логіку. Згідно з його поглядами, логіка є наукою про необхідні закони та правила розуму взагалі. Саме тому логіка, на його думку, повинна вивчати форми мислення незалежно від їх змісту, тобто від об'єкта мислення. Він стверджував, що логіка повинна відволікатися від будь-якого змісту, а отже, і від самих речей. І. Кант розробив новий тип логіки, яку назвав трансцендентальною (від лат. *transcendere* – переступати). У ній логічні форми розглядаються як апіорні (додосвідні) властивості розуму, що зумовлюють можливість загального та необхідного знання явищ досвіду. Німецький учений відрізняв зв'язок логічного засновку та логічного висновку від реальних причинно-наслідкових зв'язків. І. Кант визнавав існування «чисто формальної» логіки, яку пов'язував з «чистими» формами мислення.

Г. Гегель (1770–1831) критикував погляди І. Канта, які стосувалися сутності формальної логіки. Він запровадив власну діалектичну логіку, логіку абсолютної ідеї. Зауважимо, що Г. Гегель узагалі критично ставився до формальної логіки. Своє ставлення до цієї науки як «метафізичної» він сформував з огляду на об'єктивно-ідеалістичні ідеї про тотожність законів мислення та буття. У другій книзі «Науки логіки» Г. Гегеля, в розділі «Вчення про сутність», є критика законів формальної логіки. Г. Гегель вважав, що закони логіки мають загальний характер та поширюються на всі сфери дійсності. Однак такою універсальною логікою повинна стати не формальна логіка, а діалектика саморозвитку, «інобуттям» якої є зовнішній світ.

У радянській літературі загальноприйнятим вважається те, що матеріалізація цього вчення Г. Гегеля належить К. Марксу та Ф. Енгельсу, а отже, з них розпочинається історія матеріалістичної діалектичної логіки.

Історію логіки можна уявити у вигляді дерева, коріння якого вплітається в ґрунт сивої давнини. Стовбуром цього дерева є історія традиційної (арістотелівської) формальної логіки, а його крону формують відгалуження традиційної, математичної та діалектичної логік. Щоправда, вважати діалектичною логіку нині є не зовсім зрозумілим. Чи це діалектичний метод, матеріалістична діалектика, методологія, чи теорія пізнання або метафізична логіка? Однак в будь-якому разі очевидним є те, що традиційна логіка не є складовою діалектичної, що остання не вивчає структуру форми думки (тоді б вона просто скасувала формальну логіку); очевидним є й те, що діалектична логіка разом із іншими науками використовує ті форми мислення, які дослідила традиційна логіка думки.

Сучасність привнесла в науку чимало ідей, які сформува-ли нові методи наукового дослідження. Цей процес стосувався і логіки, в якій формується низка новацій – нова неklasична логіка. Некласичні логічні системи можна класифікувати, об'єднуючи їх у групи.

Сучасна логіка визначається двома основними напрямками: класична логіка та неklasична логіка. Класичною логікою називають таку, в якій дотримані такі умови:

– кожне судження має тільки одне з двох істиннісних значень – «істинне» або «хибне». Цю умову називають принципом двозначності;

– істиннісне значення складного судження визначається істиннісними значеннями його складових і способом їх поєднання. Цю умову називають принципом екстенсійності.

Класична логіка є основним напрямом логічних розмислів, оскільки неklasичні напрями логіки ґрунтуються на ній. Однак Арістотель, засновник традиційної класичної логіки, розглядав проблеми неklasичних багатозначних логік. Найважливішими напрямками сучасної класичної логіки є *логіка висловлювань*, *логіка предикатів*, які розвивали наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. *Г. Фреге*, *Ч. Пірс*, *Б. Рассел* і *А. Норт Вайдгед*. У логіці

висловлювань досліджують складні судження в їхніх внутрішніх зв'язках, тобто способи поєднання простих суджень (атомарних) і складних (молекулярних) та характеристики цих зв'язків (логічні сполучники).

У логіці *предикатів* вивчають також внутрішню структуру атомарних суджень, яка недоступна вивченню за посередництвом логіки висловлювань. Логіка предикатів перейняла від математики поняття функції. Однак, якщо в математиці функція має числове значення, то в логіці – істиннісне. Так предикат судження стає функцією суб'єкта.

Силогістика, ґрунтуючись на дослідженнях Арістотеля, стала попередником логіки предикатів. Якщо в силогістиці поняття є найменшою одиницею дослідження, що не поділяється на менші одиниці, то в логіці предикатів вивчають внутрішню структуру поняття.

Завдання сучасної формальної логіки – розвинути точні критерії правильності умовиводів логічної істинності суджень, поділяючи істинні судження на тавтології (семантично істинні) й теореми (синтаксично істинні).

Про неklasичну логіку йдеться тоді, коли заперечується принаймні один із двох принципів класичної логіки (принцип двозначності і/або принцип екстенсійності). Якщо заперечується принцип двозначності, то така логіка називається багатозначною. У разі заперечення принципу екстенсійності логіка є інтенсійною. Коли заперечуються обидва принципи, то таку логіку називають багатозначною інтенсійною.

Серед напрямів сучасної логіки важливе місце належить *філософській логіці*. Філософська логіка – різноманітна формальна логіка у найрізноманітніших змінах. Філософська логіка не є безпосередньо пов'язаною з математикою, як логіка висловлювань і логіка предикатів, а радше – з лінгвістикою та інформатикою.

До філософської логіки належать такі галузі:

- модальна логіка вводить модальні оператори «можливо, що...», «необхідно, що...» та вивчає дію модальних аргументів;
- епістемологічна логіка вивчає висловлювання віри, переконання і знання та аргументи, які з них компонуються;

- деонтична логіка (логіка норм) вивчає і формалізує судження дозволу, заборони, нейтральності;
- темпоральна логіка вивчає судження в їх часовому вимірі;
- інтеррогативна логіка вивчає питання та співвідношення між питальними судженнями;
- логіка кондиціональних суджень вивчає проблему матеріальної імплікації, тобто зв'язок «якщо, то»;
- релевантна логіка замість матеріальної імплікації застосовує імплікацію, яка істинна тільки тоді, коли антецедент релевантний для консеквента.

Розвиток логіки в Україні. Значний внесок у розвиток логіки також зробили українські вчені. Є підстави вважати, що деякі праці античних мислителів із логіки стали відомими в Київській Русі в XI ст. Найзнанішими серед античних мислителів були Арістотель і Платон.

Писемні пам'ятки другої половини XV ст. (серед яких були й книги науково-природничого змісту: трактати з метафізики та логіки, астрономічна та астрологічна література) свідчать про культурно-літературне пробудження в Україні. Саме тоді завдяки старанням київських книжників-вільнодумців з'являються переклади книг науково-енциклопедичного характеру під загальною назвою «Врата Арістотеля», або «Тайная тайних», логічних трактатів арабського філософа XI – початку XII ст. Аль-Газалі (так звана «Логіка Авіасафа»).

Тоді ж у Києві було здійснено компіляцію староукраїнською мовою логічних праць середньовічного єврейського вченого *М. Маймоніда*. Вона відома під різними назвами, а саме: «Речі Мойсея Єгиптянина», «Словесниця Мойсея Єгиптянина», «Книга, глаголемая логіка» тощо. «Логіка Авіасафа» та «Речі Мойсея Єгиптянина» відіграли важливу роль у поширенні логічних знань, оскільки ґрунтовно ознайомлювали читачів із основним змістом «Органону» Арістотеля.

Окрім цих праць, в Україні тоді був відомий трактат І. Дамаскіна «Діалектика» (де розглядалися такі логічні питання: співвідношення універсального й одиничного; визначення роду, виду й індивіда; власної та випадкової ознак; тлумачення арістотелівських категорій; діалектичні методи: підрозділ, визначення, розв'язання (аналіз) і доведення).

У XVI ст. на розвиток України вплинули Реформації. Зростала мережа протестантських навчальних закладів. Особливий вплив мала Раківська академія, де навчалось близько тисячі студентів, серед яких було чимало українців. Логіку та метафізику там викладали відомі вчені Х. Стегман та Х. Остородт.

Курс діалектики та риторики викладали в братських школах на рубежі XVI–XVII ст., зокрема у Львівській школі, організованій Львівським Успенським братством. Щоправда, тоді спостерігалось негативне ставлення до «язичницьких любомудреців» та їхніх творів, насамперед філософських та логічних. Це виявилось у порадах *І. Вишенського* Львівському братству (не вдаватися до зовнішньої філософії поганських Арістотелів і Платонів), в «Алфавіті духовному» *І. Копинського* та інших тогочасних авторів.

Проте негативне ставлення до філософії та логіки поступово змінилось. *М. Смотрицький*, який значною мірою ще дотримувався вказаної традиції, висловлюючи негативне ставлення до використання філософії та логіки під час вирішення теологічних проблем, змістом своїх праць суперечив цій традиції. Він розглядав логіко-дедуктивне виведення, логічні операції і методи, розроблені західноєвропейською схоластиком та вдосконалені подальшим розвитком філософії. *З. Копистенського* теж, усупереч традиції для аргументації своїх поглядів у процесі викладу богословсько-догматичних проблем, вдався до філософських понять, логічних прийомів і операцій, розроблених у західноєвропейській філософії.

Поширенню логічних знань сприяла діяльність ученого гуртка друкарні Києво-Печерської лаври. У цей час спостерігався рух від патристики до схоластики та гуманістичних ідей. До речі, схоластику не потрібно розглядати як цілковито негативне явище, оскільки вона, абсолютизуючи духовність, була «гімнастиком розуму», забезпечувала той розвиток абстрактного мислення і логічного виведення, без якого неможливо було перейти до вищих етапів історико-філософського прогресу, зокрема й гуманізму.

Логіка була обов'язковим предметом вивчення в *Києво-Могилянській академії*. Щоправда, оскільки вона скомпрометувала себе в середні віки слугуванням теології, то і у Захід-

ній Європі, і в Україні (в Києво-Могилянській академії) деякий час підпорядковували логіку риториці. Причому кожен викладач риторики складав власний курс. Та зрештою логіка посіла одне з чільних місць у системі лекційних філософських курсів Києво-Могилянської академії. Про її високий авторитет у цьому навчальному закладі свідчать численні висловлювання, наявні у філософських курсах, логіку називали «очима розуму», «зорею мислення», «оракулом істини», «дорогою до мудрості».

Один із перших професорів Києво-Могилянської академії *І. Кононович-Горбацький* (рік народження невідомий – 1653) уважав, що у пошуках істини необхідно спиратися не на авторитети, а на логіку, яка «є найкращою вчителькою для нашого розуму». Він стверджував, що логіка є необхідним способом отримання нових знань, інструментом пізнавальної діяльності людини.

Церковний діяч та філософ *Ф. Прокопович* (1681–1736) виступав за відокремлення філософії та науки від теології. Предметом істинного пізнання він уважав те спільне, що повторюється, тотожне в речах і відтворюється в поняттях. Беручи до уваги вчення Арістотеля, Ф. Прокопович чималу увагу приділяв силогістичному дедуктивному умовиводу. За його переконанням, логіка повинна займатися розробкою такого методу пізнання, який би дав змогу знаходити невідоме через відоме. Істинне пізнання Ф. Прокопович характеризує як очевидне та достовірне. На його думку, зрозумілість та очевидність впливають із природного пізнавального процесу, в якому безпосереднє сприйняття предмета спонукає до природного світла розуму, узгоджуючи з ним логічні операції.

Ф. Прокопович підкреслював значення логічного мислення в пізнанні істини, важливість знання логічних прийомів спростування, аргументації, обов'язкового вміння вільно послуговуватися поняттями та силогізмами. Він учив студентів Києво-Могилянської академії строго дотримуватися істини. Якщо хто-небудь складе силогізм проти Євангелія, зауважував Ф. Прокопович, то помилковим треба вважати Євангеліє. Мислитель стверджував, що і в богослів'ї треба спиратися на наукові докази, застосовувати філологічно-критичний метод у вивченні різних теологічних видань. У праці «Логіка»

Ф. Прокопович розглядає низку питань, зокрема про: універсальний метод пізнання, про визначення родових понять, аргументацію, основні форми мислення – поняття, судження та умовивід, правила і законах філософського диспуту, критикує вчення про ідеї Платона й інших філософів.

Погляди Ф. Прокоповича поділяв також видатний церковний діяч *Г. Кониський* (1717–1795). Наукові інтереси Г. Кониського охоплювали дослідження проблем логіки і теорії пізнання. У роботах «Мала логіка», «Раціональна філософія або логіка» він розкриває загальні закони і форми людського мислення. Логіку він розумів як інструмент пізнання. Тільки логіка, її можливості є гарантом подолання труднощів, які виникають перед людиною на шляху пізнання, істини. «Метою логіки, – зауважив Г. Кониський, – є отримання знань». Він виокремлює природну логіку, яка характерна кожній людині, і логіку як мистецтво – певний навик для розуміння наук, за допомогою якого людський інтелект удосконалюється настільки, що отримує здатність робити правильні висновки.

Український просвітитель і філософ *Г. Сковорода* (1722–1794) критикував середньовічну схоластику та догмати релігії, вірив у розум людини, в безмежну можливість пізнання світу. Філософські та логічні погляди Г. Сковороди формувалися під впливом Сократа, Платона, Ф. Прокоповича, Г. Кониського, М. Ломоносова, Г. Лейбніца та ін. Йому були добре відомі логічні вчення Арістотеля, Р. Декарта, І. Канта. У поясненні природи Г. Сковорода зважав на принцип детермінізму. Він зауважував, що в природі панують закономірні зв'язки, природа є причиною самої себе. Важливе місце в філософії Г. Сковороди посідають питання гносеології. Він уважав, що сутність речі не можна пізнати безпосередньо органами чуття, вона не є на поверхні. Тільки пізнання внутрішнього «плану», «закономірностей», «натури» є справжнім пізнанням, тобто пізнанням істини. На його думку, істина є конкретною та нескінченною, як і природа, вона розширюється та поглиблюється разом із розвитком наших знань, науки та практики. У діалогах і філософських роботах Г. Сковороди «Нарцис», «Алфавіт, або буквар миру», «Діалог, або розмова про стародавній світ» розглядаються логічні поняття, силогізми, докази, спростування неправдивих міркувань.

Історія логіки в Україні охоплює такий великий та водночас недостатньо досліджений період, як *логіка радянської епохи*. В. Асмус, М. Строгович, К. Бакрадзе, А. Маковельський, Б. Кедров, Н. Кондаков, В. Черкесов, П. Попов, Е. Войшвилло, І. Андреев, А. Суботін, Е. Ільєнко, М. Стяжкін, Д. Горський, П. Копнін, С. Кримський, В. Шинкарук, М. Попович та ін. опублікували ґрунтовні змістовні монографічні дослідження, статті, підручники, навчальні посібники та довідкову літературу, що присвячені логіці, деякі з яких отримали світове визнання.

Українські філософи В. Іванов, В. Шинкарук, А. Яценко розглядали ціннісні форми свідомості. Важливе місце відводилося обговоренню тем, пов'язаних зі специфікою філософського знання. Чималу роль тут відіграли роботи Т. Ойзермана, а також В. Шинкарука, М. Поповича, С. Кримського, В. Нічик та ін.

Основними центрами логічних досліджень в Україні в радянську епоху були Інститут філософії АН України та факультет філософії Київського університету. Розвиток української логічної думки пов'язаний із науково-дослідною діяльністю таких науковців, як П. Копнін і В. Шинкарук. Дослідження П. Копніна (1922–1971) були зосереджені на проблемах логіки, теорії пізнання та методології наукового пізнання. В. Шинкарук та його учні вивчали проблеми діалектики, логіки, теорії пізнання на основі аналізу філософії І. Канта, Ф. Фіхте, І. Шеллінга, Г. Гегеля, Л. Фейєрбаха.

Історію української логіки ґрунтовно досліджують В. Нічик і В. Горський. І. Бичко аналізує проблеми сучасної західноєвропейської філософії. У сфері пізнання історико-філософської проблематики працює В. Табачковський. В. Андрущенко, Н. Мокляк, Н. Михальченко вивчають основні напрямки сучасної соціальної філософії, А. Конверський – проблеми логіки.

Проблемами філософського знання та логіки успішно займаються викладачі вишів України, насамперед у Києві, Харкові, Львові, Одесі, Дніпрі.

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. проблеми логіки вивчав П. Лодій, який опублікував результати своїх досліджень у працях «Логічні настанови» і «Теорія загальних правил». Значний внесок у розвиток логіки зробив О. Потебня.

У період радянської влади в Україні формальну логіку тривалий час ігнорували, а подекуди й критикували як основу метафізичного методу. Тільки в другій половині 40-х років за таємничих обставин її було реабілітовано («мовчки»), і курс формальної логіки введено до програм не лише вишів, а й середніх шкіл та деяких спеціальних середніх закладів освіти (крайнощі тоді були нормою життя). А через деякий час курс логіки вилучили з програм середніх навчальних закладів і більшості вишів. Сучасну ж логіку, зокрема логіку висловлювань і логіку предикатів, зневажливо називали логістикою. Лише 1961 р. Є. Войшвилло прочитав у Київському державному університеті для викладачів логіки курс лекцій з логіки висловлювань і логіки предикатів. Тоді ж в Інституті філософії АН УРСР розпочинали свою роботу М. Попович і С. Кримський (а в Одесі – А. Уйюмов). Ці київські вчені та їх учні – С. Васильєв та Є. Ледніков – зробили певний внесок у розвиток символічної логіки, логічної семантики та семіотики і пробудили цікавість до цієї сфери знань.

В останні десятиліття в Україні формувалась когорта вчених, які плідно працювали над проблемами сучасної логіки, це насамперед А. Ішмуратов, В. Омелянчик та інші.

Формалізація та граничне абстрагування від конкретного змісту суджень у ХХІ ст. дали змогу вирішити низку складних логічних завдань у галузі математики й їх застосовують у роботі електронно-обчислювальних машин, теорії програмування тощо. Однак математична логіка не охоплює всіх проблем природної логіки мислення. Формальна традиційна логіка і надалі виконує пізнавальну функцію та методологічну роль як наука про закони та форми правильної думки, що зумовлює утвердження істини.

1.3. Співвідношення мови та мислення в юридичній логіці

Людська думка завжди оформлена в мовних виразах. Мова є системою знаків, яка використовується з метою комунікації та пізнання. Поза межами мови образи думок становлять нечіткі вольові імпульси, які можуть передаватися тільки за

допомогою міміки або жестів, вони хоч і важливі, проте їх не можна порівняти з мовою, яка розкриває задуми, почуття та переживання людини. Мова – це спілкування між людьми за допомогою мови.

Мислення пов'язане з мовою та мовленням, проте цей зв'язок є доволі складним.

Мова та мислення утворюють єдність, яка охоплює два основні аспекти:

а) генетичний – виражається в тому, що походження мови було пов'язане з виникненням мислення, і навпаки;

б) функціональний – відповідно до цього погляду мова та мислення в їх сучасному стані становлять таку єдність, окремі сторони якої взаємно припускають одна одну, що сприяє їх взаєморозвитку.

Завдяки тому, що мова є чуттєвою стороною мислення, вона забезпечує існування думок. Поза чуттєвим сприйняттям думка є недоступною для інших. Мова бере участь не тільки у вираженні думки, а й у її формуванні. Не можна протиставляти «чисте», позамовне мислення і його «вербалізацію», подальше вираження в мові.

Водночас мова та мислення є не тотожними. Будучи порівняно самостійними, вони мають специфічні закони функціонування та розвитку. Тому характер взаємин мови та мислення в процесах пізнання і спілкування може бути різним залежно від видів мислення, цілей розумової діяльності тощо. Отже, між мовою та мисленням є певні відмінності.

По-перше, співвідношення між мисленням і мовою в процесі відображення людиною світу не може бути подане у вигляді простої відповідності розумових і мовних структур. Це чітко виявляється у вираженні думки різними мовами. Мислення здійснюється в загальних для всіх людей формах, а природні мови доволі сильно відрізняються.

По-друге, відмінність є в будові мови та мислення. Основними одиницями мислення є поняття, судження й умовиводи. Складові мови: фонема, морфема, лексема, речення (у мові), аллофон (звук) тощо.

По-третє, мислення відображає об'єктивний світ в ідеальних образах із різним ступенем глибини і деталізації, поступово

наближаючись до більш повного охоплення предметів і їх визначеності, до розуміння суті. Мова, своєю чергою, закріплює отримане знання, вона виокремлює і підкреслює в ньому те, що раніше було зроблено мисленням. Водночас вона це здійснює за допомогою своїх, спеціально розроблених, засобів, унаслідок чого в мовних формах досягається адекватне відтворення характеристик предметної дійсності.

По-четверте, мова розвивається під впливом предметної діяльності й традицій, культури суспільства, а мислення пов'язане з оволодінням понятійним апаратом і законами логіки, з пізнавальними здібностями суб'єкта.

Перебуваючи в такій суперечливій єдності, мова та мислення впливають одна на одну. З одного боку, мислення впливає на мову. Це відбувається так:

- Мислення надає мові змістовного навантаження.
- Мислення контролює і застосування мовних засобів у мовленнєвій діяльності, і мовну діяльність, керує використанням мови в комунікації.
- У своїх формах мислення забезпечує освоєння та збільшення знань, що закріплюються в мові, досвіді її вживання.
- Мислення визначає рівень мовної культури.
- Збагачення мислення (зміна та уточнення змісту та обсягу понять, обґрунтування нових термінів тощо) зумовлює збагачення мови (виникнення нових слів і словосполучень, уточнення їхнього змісту і значення та ін.).

З іншого боку, мова впливає на мислення за такими напрямками:

- Мова є засобом формування одиниць думок і їх поєднань у мовленні.
- Мова є стосовно мислення основним засобом виклику тих чи інших думок у партнера, їх вираження у промові. Завдяки чому думка однієї людини стає доступною для інших.
- Мова є засобом для моделювання дійсності, думки, роботи з думкою.
- Мова надає людині змогу керувати своїми думками, оформлює їх.
- Мова стосовно мислення є засобом впливу на дійсність, засобом прямого, а найчастіше – непрямого перетворення

дійсності через практичну діяльність людей, якою керує мислення за допомогою мови (опредметнення та розпредметнення, об'єктивація і суб'єктивація мислення).

– Мова є засобом тренування, відточування, вдосконалення мислення.

Отже, співвідношення мови та мислення є доволі специфічним і суттєвим: вони перебувають в єдності, мають певні відмінності та впливають одна на одну. Головним у цьому співвідношенні є те, що і мислення, і мова є необхідними одна одній.

Форми та засоби мислення, будучи ідеальними утвореннями, матеріалізуються в мові та можуть аналізуватися тільки із застосуванням мовних засобів. Між загальними структурами мислення та структурами мовного вираження є взаємозв'язок: для кожної мислинневої структури адекватною є певна мовна структура і навпаки.

Існування як наявне буття будь-якої думки, ідеї можливе тільки в мові. «Двомовний» рівень буття ідеального в людській свідомості (в-собі-буття, для-себе-буття) – рівень відображення, що закріплюється в системі образів, багато в чому також детермінований мовою, загальна структура якої, безсумнівно, відображається на деяких типових особливостях мислення індивіда, що належить до певної групи мовних носіїв. Образ, який виникає в свідомості людини, зумовлений не тільки почуттями, емоціями, афектами, візуальними і кінетичними спогадами, а й мовою, мовною пам'яттю.

Саме тому можна сміливо стверджувати, що право набуває свого онтологічного статусу виключно через мову. Думка, норма втілюється в мові, причому цей процес поділяється на декілька стадій і здійснюється поетапно.

Цей послідовний процес перетворення ідеального образу норми в мовний факт можна назвати процесом об'єктивації права. Останній умовно можна поділити на три основні етапи: 1) передоб'єктивація; 2) об'єктивація у вузькому розумінні; 3) постоб'єктивація.

Передоб'єктивація – це початковий етап утілення норми в мовних формах. На цьому етапі норма ще точно не виражена і не сформульована. Є лише ідея щодо необхідності

означеної норми, але у правотворця немає чіткого уявлення про неї. Ця ідея й є «поштовхом» для початку втілення норми в мовній формі. Фактично весь правотворчий процес є етапом передоб'єктивації, на якому вибираються відповідні мовні засоби для позначення конкретного нормативного судження, створюються попередні формулювання норми, відбувається процес «шліфування» цих формулювань.

Дуже важливу роль на етапі передоб'єктивації відіграє юридична техніка, від рівня якої залежить, наскільки точно і в повному обсязі буде втілена думка законодавця в конкретних мовних формах. Якщо правотворець надалі відмовиться від ідеї розроблення цього нормативного акта або проєкт цього акта з певних причин не буде прийнятий, то процес об'єктивації завершується на етапі передоб'єктивації. Сформовані в цьому разі формулювання будуть, звичайно, вважатися мовними фактами, але не матимуть нормативного характеру.

Об'єктивація у вузькому розумінні виглядає як процес надання підготовленому проєкту відповідної юридичної сили за певними процедурами. Коли це відбувається, то зазначені в мові ідеї стають позитивним правом і, крім мовних, набувають також і юридичних характеристик.

Постоб'єктивація – це вторинне втілення закріплених у мові норм в інших текстах. Тут ідеться і про відтворення формулювань одних нормативних актів у текстах інших, і про цитування цих формулювань у правових актах, актах офіційного та неофіційного тлумачення, наукових працях тощо. Завдяки етапу постоб'єктивації конкретне формулювання включається в правові та інші контексти, в систему текстів узагалі. В результаті постоб'єктивації конкретна норма може й далі існувати, залишаючись включеною в той чи інший текст (навіть нормативний, що само собою є порушенням правил юридичної техніки) після свого скасування або втрати початковим актом юридичної сили.

Позначене, виражене в мові право – це й є право як таке. Приміром, в умовній державі зникли абсолютно всі екземпляри тексту певного закону. Чи існуватиме можливість для подальшого його застосування? Мабуть, ні, хоча акт виявлення державної волі відбувся. Але втрата знакової форми, яка чут-

тево сприймалася в цьому випадку неминуче спричиняє до втрати волевиявлення, оскільки воля держави не може бути висловленою лише через знаки.

Логічно, ідеальним є те, що «в собі», через мовну, знакову об'єктивізацію думка в певному сенсі відчужується від суб'єкта думки, що її висловив і стає надбанням інших суб'єктів. А суб'єкт, який безпосередньо висловив таку думку, після її мовної об'єктивізації позбавляється «монополії» на неї, тому що думка, яка має мовний вираз, набуває фактуальності (в неопозитивістському розумінні цього терміна).

Отож мову необхідно визнати засобом вираження, об'єктивізації (існування) права. Втілюючись у мові, правові норми, об'єднані в тексти, розглядаються не тільки як суто вольові, юридичні явища, а й як мовні. На них поширюються практично всі закономірності, характерні цій мові.

Нині активно обговорюється проблема уточнення юридичних термінів, зокрема дефінітивних норм. Юридичний термін (слово або словосполучення) може уточнюватися різними способами; одним із них є визначення-уточнення загальних, суттєвих ознак, що становлять зміст (сміслове значення) терміна, а відтак надають йому предметного навантаження. Такий юридичний термін можна назвати юридичним поняттям. Проте не всі юридичні терміни виражають поняття. І не всі способи уточнення юридичних термінів передбачають їх визначення. Останнє є необхідним лише для уточнення базових фундаментальних понять, що становлять категоріальний базис мови права загалом.

Трьома обов'язковими компонентами поняття є слово-термін, його особливе зміслове значення та предметне значення, котрі є його змістом. Для успішного функціонування базового правового поняття треба, щоб співтовариство юристів узгодило та прийняло всі три компоненти поняття. Остання умова виражає прагматичний аспект правового поняття, який доповнює його семантичний (сміслове та предметне значення) і синтаксичний (зв'язок між ознаками) аспекти.

Різниця між номінальними і реальними визначеннями є відносною: це не так два різні види визначення, як дві різні функції визначення, які не обов'язково виключають одна одну.

Будь-яке реальне визначення не тільки характеризує предмет, але водночас робить термін фактичним ім'ям, знаком цього предмета. З іншого боку, номінальне визначення дає іноді достатню інформацію про предмет.

1.4. Роль логіки у формуванні логічної культури юриста

Про надзвичайну значущість логіки для юристів знали завжди. Занадто високою була ціна логічної помилки для тих, хто так чи інакше визначав долі людей. Саме тому, під час підготовки суддів, прокурорів, слідчих, арбітрів, юристконсультів, тобто всіх тих, кого сьогодні називають правниками, значну увагу приділяли вивченню основ формальної логіки. Саме юристи, з огляду на власні професійні особливості, зазвичай використовують норми права, і причетні до реальних життєвих випадків, які необхідно порівнювати. Тут ідеться і про кваліфікацію злочинної діяльності і про правильні рішення господарських і трудових суперечок, і про підготовку правового акта в системі управління. В цих та інших випадках однією з найважливіших умов успішної соціально-економічної та політико-правової діяльності буде дотримання правил мислення. Тут юристам, усім тим, хто причетний до правотворчості та реалізації права, допомагає тисячолітній досвід логічної діяльності людства, котрий зафіксований у принципах та прийомах логіки, які дають змогу визначити, що за такої логічної діяльності буде істинним, а що – хибним, випадковим. Уміле використання логічного досвіду скеровує нас від одних істин до інших, новіших, значніших, корисніших. На правилах логічного умовиводу ґрунтується створення нового знання, – це також велика цінність логіки.

У сучасній логічній практиці широко використовується вся низка логічних засобів: визначення (юридичних понять), поділ (наприклад, класифікація злочинів), версія (як вид гіпотези), умовивід (приміром, в обвинувальному вирокі), доведення та спростування (скажімо, під час судового розгляду).

Для успішного використання логічних засобів ними необхідно досконало володіти. А це можливо лише завдяки глибо-

кому та вдумливого вивченню логіки – засвоєнню визначеного обсягу логічних знань, умінь та навиків. Можна констатувати, що для того щоб стати юристом необхідно мати високу правову та логічну культури.

Практика слідчого, як і будь-яке пізнання, підпорядковується не тільки законам діалектичної логіки, але й законам і правилам формальної логіки. Саме тому знання та свідоме використання законів формальної логіки в судовій практиці мають винятково вагоме значення.

Предметом судового пізнання є зазвичай подія, що відбулася. Судове пізнання – це здебільшого опосередковане, вивідне пізнання. Тут головну роль відіграють логічні засоби пізнання, насамперед умовивід. Судове провадження, спрямоване на досягнення об'єктивної істини у кримінальній справі, відбувається в формі висунення та доведення судових версій. Для встановлення істини у справі треба зібрати факти (докази), які належать до неї, висунути та розвинути версії, перевірити та довести істинність однієї версії та хибність іншої.

Уся логічна діяльність слідчого та судді відбувається відповідно до певних логічних форм, підпорядкована законам і правилам логіки. Дотримання законів і правил логіки є необхідною умовою для встановлення об'єктивної істини в судовому провадженні. Встановлення об'єктивної істини в судовому провадженні передбачає відповіді на низку питань: чи відбувся злочин, чи скоїв його обвинувачений, злочин був учинений умисно чи з необережності. На поставлені запитання можуть відповісти особи, які розглядають судову справу, якщо в судовому процесі вони дотримуватимуться вимог кримінального та кримінального процесуального права та законів логічного мислення. Без дотримання правил логіки встановити об'єктивну істину в судовому провадженні неможливо. Нігілістичне ставлення до законів логіки в процесі розслідування має дуже тяжкі наслідки для практичної роботи слідчого.

Логіка навчає, як правильно будувати умовиводи, формуле вміння оперувати поняттями та судженнями, застерігає від можливих логічних помилок. Незнання законів та правил логіки, невміння їх використовувати в процесі судового провадження подекуди призводять до різних логічних помилок, які

в судовій практиці з логічних помилок перетворюються на помилки судові. Неприпустимими є помилки в судовій практиці, оскільки вона впливає на долю конкретної людини. Право є саме тією галуззю суспільного життя, де порушення законів логіки, формування неправильних умовиводів, наведення хибних аргументів може завдати суттєвої шкоди.

Зрозуміло, що судовий вирок може бути справедливим лише тоді, коли дотримано всіх юридичних норм та логічних правил, які становлять логічний бік юридичного доведення.

Використання логічного знання дало б змогу розробити «логіку слідування», «логічні основи криміналістичної тактики». В складних ситуаціях без знання діалектичної та формальної логіки, вміння слідчого мислити, його здібності до правильних суджень під час розкриття злочинів не можна досягнути успіху. Достовірне встановлення властивостей об'єкта потребує дослідження його виявів, узагальнення спостережень, побудови умовиводів про механізм його діяльності.

Логіка має важливе значення і для криміналістики, і для вирішення чималої кількості юридичних завдань, регулювання трудових, майнових та інших відносин, соціального та правового захисту людей.

У період розвитку нашої держави значення логіки для юристів ще більше зростає. Становлення України як правової держави передбачає переосмислення всього комплексу юридичних наук як теоретичної основи правового регулювання всієї сукупності суспільних відносин в умовах переходу до ринкової економіки. Передбачено також чимало роботи, пов'язаної з узгодженням усього чинного законодавства з вимогами ринкових відносин. У зв'язку з цим посилюється роль логіки як однієї з незамінних основ юридичної науки та практики.

Попереднє розслідування є однією із стадій кримінального процесу. Це практична діяльність уповноважених законом органів та осіб спрямована на збирання, оцінку та дослідження доказів в умовах розкриття та запобігання злочинів і підготовку матеріалів для судового розгляду чи ухвалення інших, передбачених чинним законодавством, рішень. Головною метою роботи слідчого є збирання, оцінка та використання до-

казової бази. На основі доказів устанавлюються обставини злочину, які сприяли його вчиненню, здійснюється виховний вплив на осіб, що скоїли злочин.

Багатоаспектний характер права впливає на його вивчення різними галузями науки: теорією кримінального права, теорією кримінального процесуального права, криміналістикою, судовою психологією, теорією оперативно-розшукової діяльності тощо. Роботу слідчого можна розглядати також із погляду логіки.

Успішна боротьба зі злочинністю часто залежить від своєчасного розслідування злочину, якості слідчих дій, огляду місця події, який є одним із найефективніших способів отримання інформації про неї. Діяльність слідчого в процесі огляду місця події вивчається здебільшого в кримінальному процесуальному, криміналістичному, психологічному, оперативно-розшуковому аспектах. Однак для розробки організаційних і тактичних прийомів огляду необхідно знати логічні основи цієї слідчої дії.

З огляду на це очевидно, що перед логікою постає завдання вдосконалення логічного апарату, котрий вона використовує, й який найдоречніший для структури розслідування правопорушень та формування логічної культури юриста.

Змістовну основу формально-логічної культури мислення юристів, яка утворюється та розвивається засобами формальної логіки, становить глибоке знання таких компонентів:

- формально-логічних принципів, що слугують початком не лише для знання власне логічної проблематики, але й для реалізації вимог логіки в юридичній практиці: принцип відображення дійсності абстрактним мисленням, пізнання логічних зв'язків, однозначності, принцип предметності та ін.;
- основних і неосновних формально-логічних законів;
- форм абстрактного мислення – понять, суджень, умовиводів, гіпотез, теорій та ін.;
- методів пізнання і виявлення логічних зв'язків, які мають формально-логічну природу: дедукції, популярної та наукової індукції, аналогії, порівняння, аналізу, синтезу тощо;
- логічних операцій: узагальнення, обмеження, визначення і ділення понять, перетворення суджень та ін.;

– сукупності численних правил і вимог, які впливають із формально-логічних законів, структури думки, методів формування суджень: правил оперування поняттями, правил співвідношення основних видів суджень за їх істинністю чи хибністю, правил силогізму тощо;

– засобів, прийомів і способів забезпечення доказовості та переконливості юридичної теорії і практики, професійної мови;

– застережень від можливих логічних помилок умисного (софістичного) чи неумисного (паралогічного) характеру: «підміни тези», «уявного дотримання», «після цього, означає внаслідок цього», «від сказаного з умовою до сказаного безумовно», «поспішного узагальнення» та ін.

Змістовну основу об'єктивно-діалектичної культури мислення становить знання, що розробляється діалектичною логікою. Цей аспект культури абстрактно-логічного мислення в підручнику не розглядається.

Культура абстрактно-логічного мислення є найважливішим елементом основи логічної культури юриста. Вона охоплює:

а) певну сукупність знань про засоби розумової діяльності й їх форми, що посилюють світоглядну та методологічну позицію формально-логічного вирішення найтиповіших проблем, що висуваються юридичною практикою;

б) уміння використати ці знання в процесі мислення;

в) стійкі навички формування структурованої та переконливої думки, забезпечення надійного самоконтролю під час мислення.

Логічна культура юриста посідає важливе місце в процесі формування його загальної культури та її основних додатків – політичних, правових та моральних знань та вмінь. Адже всі ці види культури особи ґрунтуються на мисленні, його загальних формах і законах. Саме тому логічна культура є необхідним інструментом, що дає змогу юристові побачити істинну суть складних громадських явищ, правильно їх оцінити та переконливо показати специфіку.

Ці якості потрібні кожній людині, але для юриста вони мають важливе значення, оскільки його діяльність вимагає не

лише вузькопрофесійної, але й інтелектуальної підготовки, здібностей робити аргументовані висновки на основі логічного мислення.

Отже, знання формальної логіки допомагає юристові:

1. Свідомо використовувати початкові принципи правильного мислення, прищеплювати навички чіткого формулювання структурованої та переконливої думки, забезпечувати самостійність під час міркування, розвивати та дисциплінувати розумові здібності правознавця, вдосконалювати формальний апарат його мислення.

2. Розвивати логічно струнку й аргументовану професійну мову, забезпечувати її наукову переконливість.

3. Розуміти самому та пояснювати іншим складні політико-правові явища та процеси, конкретні документи, актуальні ситуації, громадські причинно-наслідкові зв'язки тощо.

4. Розкривати суперечності у свідченнях потерпілого, свідка, обвинуваченого.

5. Спростовувати необґрунтовані аргументи своїх опонентів.

6. Розробляти судово-слідчі версії.

7. Складати логічно витриманий план огляду місця події.

8. Логічно правильно складати офіційні юридичні документи: протоколи, акти, висновки, огляди, накази, директиви тощо.

9. Ухвалювати правильні, обґрунтовані рішення щодо конкретних судових справ, актуальних правових питань.

10. Передбачати наслідки своїх і чужих учинків.

11. Сформувати вміння захищати свої переконання, використати можливість логічних засобів в аргументованому відстоюванні світоглядних позицій і методологічних установок.

12. Долати інертність, відсталість мислення, яка доволі часто не дає змоги розглянути ситуацію без упередженості та побачити її такою, якою вона є насправді, тощо.

Теоретичні запитання

1. У чому полягає предмет та завдання юридичної логіки як науки про мислення?

2. Суть специфіки юридичної логіки як науки про закони, форми та прийоми мислення.
3. Дайте визначення об'єктивної та суб'єктивної юридичної логіки.
4. У чому полягають основні аспекти взаємозв'язку юридичної логіки та юридичної діяльності?
5. Назвіть основні розділи юридичної логіки.
6. Дайте загальну характеристику логіки Стародавнього Сходу.
7. Якими основними ознаками характеризувалася буддистська логіка?
8. Який внесок у розвиток логіки зробила школа ньяя?
9. Як виглядає силогізм школи ньяя?
10. Який внесок у розвиток логіки зробила школа Чарвака?
11. Охарактеризуйте старогрецьку логіку до Арістотеля.
12. Чому Геракліта Ефеського вважають засновником логіки?
13. Яку логічну систему сформував Демокріт?
14. Що внесли в логіку Сократ та його учні?
15. Опишіть внесок Платона в логіку.
16. Які твори Арістотеля належать до збірки логічних трактатів «Органон»?
17. Як Арістотель формував основні закони логіки?
18. Як Арістотель класифікує судження?
19. Як співвідносяться поняття та категорії у вченні Арістотеля?
20. Які фігури силогізму сформував Арістотель?
21. Що таке «парадейгма» в логіці Арістотеля?
22. Які основні логічні помилки виокремлював Арістотель?
23. Охарактеризуйте логіку стоїків.
24. Яку позицію займали стоїки в теорії пізнання й як вона вплинула на їхню логіку?
25. Опишіть учення стоїків про умовний умовивід.
26. Як відрізняються теорія знаків стоїків та епікурейців?
27. Охарактеризуйте логіку епікурейців.
28. Охарактеризуйте логіку Середньовіччя.
29. Які нові ідеї внесли в логіку арабомовні філософи?
30. Яка роль отців Церкви в розвитку логіки?
31. Опишіть класифікацію суджень у творах М. Псьола та П. Іспанського.

32. Що нового вніс Новий час у розвиток логіки?
33. У чому особливість логіки Пор-Рояля?
34. Які основні теми в галузі логіки порушували англійські емпіристи?
35. Опишіть логіку І. Канта.
36. Який унесок у розвиток науки логіки зробив Ф. Прокопів?
37. Яку роль у розвитку логіки відіграла Києво-Могилянська академія?
38. Радянський період розвитку української логіки.
39. Хто був засновником розвитку сучасної логіки?
40. Які аксіоми класичної логіки відхиляються неklasичною логікою?
41. Що таке багатозначна логіка?
42. Як розуміється істина та хиба в неklasичній логіці?
43. Які напрями розвинулися в сучасній логіці?
44. Що таке логічна форма?
45. У чому полягає відмінність істинності думки від її логічної правильності?
46. Як, на вашу думку, співвідносяться логічні форми й об'єктивний світ?
47. Як взаємопов'язані мова і мислення?
48. Розкрийте суть двох аспектів мови та мислення.
49. У чому полягає відмінність між мовою та мисленням.
50. Розкрийте зміст трьох аспектів об'єктивації права.
51. Як юридична логіка впливає на формування логічної культури юриста?
52. У чому полягає значення юридичної логіки для теоретичної та практичної діяльності юристів?

Рекомендована література

1. Арутюнов В. Логіка: навч. посібник для економістів / В. Арутюнов, Д. Кирик, В. Мішин. – К.: КНЕУ, 2000. – 144 с.
2. Асмус В. Античная философия / В. Асмус. – М.: Высшая школа, 1976. – 544 с.
3. Бандурка О. Курс логіки: підручник / О. Бандурка, О. Тягло. – К.: Літера ЛТД, 2002. – 160 с.
4. Бартон В. Логика: учеб. пособие / В. Бартон. – Мн.: Новое издание, 2001. – 333 с.

5. Бондар Т. Логіка: навч. посібник / Т. Бондар. – К.: КУБГ, 2010. – 247 с.
6. Бондар Т. Філософія мови: хрестоматія / Т. Бондар. – К.: КУБГ, 2011. – 90 с.
7. Бочаров В. Основы логики: учебник / В. Бочаров, В. Маркин. – М.: ИНФРА-М, 1998. – 296 с.
8. Бэкон Ф. Новый Органон. Афоризмы об истолковании природы и царства человека, соч.: в 2 т. / Ф. Бэкон. – М.: Мысль, 1978. – Т. 2. – 296 с.
9. Виц Б. Демокрит / Б. Виц. – М.: Мысль, 1979. – 212 с.
10. Гегель Г. Ф. В. Энциклопедия философских наук / Г. Ф. В. Гегель – М.: Мысль, 1974. – Т. 1. – 452 с.
11. Гетманова А. Логика: для пед. учеб. заведений / А. Гетьманова. – М.: Новая школа, 1995. – 416 с.
12. Гетманова А. Учебник по логике / А. Гетманова. – М.: ЧеРо, 1997. – 304 с.
13. Горський В. Історія української філософії: курс лекцій / В. Горський. – К.: Наук. думка, 1996. – 286 с.
14. Декарт Р. Избранные произведения / Р. Декарт. – М.: Госполитиздат, 1950. – 712 с.
15. Демидов И. Логика: учеб. пособие для юридических вузов / И. Демидов. – М.: Юриспруденция, 2000. – 208 с.
16. Жеребкін В. Логіка: підручник для юридичних вузів і факультетів / В. Жеребкін. – К.: Знання, 1999. – 208 с.
17. Жоль К. Вступ до сучасної логіки / К. Жоль. – К.: Либідь, 2000. – 368 с.
18. Ибн-Сина. Избранные философские произведения / Ибн-Сина. – М.: Наука, 1980. – 551 с.
19. Иванов Е. Логика: учебник / Е. Иванов. – М.: БЕК, 1996. – 357 с.
20. Ивин А. Логика: учеб. пособие / А. Ивин. – М.: Знание, 1997. – 240 с.
21. Ивин А. Словарь по логике / А. Ивин, А. Никифоров. – М.: ВЛАДОС, 1998. – 384 с.
22. Ивлев Ю. Логика: учебник для вузов / Ю. Ивлев. – М.: Логос, 1998. – 271 с.
23. История философии в кратком изложении. – М.: Мысль, 1991. – 590 с.
24. Кант И. Сочинения в 6 томах / И. Кант. – М.: Мысль, 1963. – Т. 3. – 799 с.
25. Кириллов В. Логика: учеб. для юридических вузов / В. Кириллов, А. Старченко. – М.: Юрист, 1999. – 252 с.
26. Конверський А. Логіка: підручник для студентів вищих навчальних закладів / А. Конверський. – К.: Український Центр духовної культури, 1999. – 398 с.
27. Кондаков Н. Логический словарь-справочник / Н. Кондаков. – М.: Наука, 1971. – 656 с.
28. Леонардо да Винчи. Избранные естественнонаучные произведения / Леонардо да Винчи. – М.: АН СССР, 1955. – 1028 с.
29. Лурье С. Демокрит: тексты / С. Лурье. Перевод. Исследования. – Л.: Наука, 1970. – 664 с.
30. Маковельский А. История логики / А. Маковельский. – М.: Недра, 1967. – 502 с.

31. Новейший философский словарь. – Мн.: Изд. В. М. Скакун, 1998. – 896 с.
32. Пань Шимо. Логика Древнего Китая / Пань Шимо // Философские науки. – 1991. – № 11. – С. 174–178.
33. Попов П. История логики Нового времени / П. Попов. – М.: МГУ, 1960. – 254 с.
34. Попов П. Развитие логических идей в эпоху Возрождения / П. Попов, Н. Стяжкин. – М.: МГУ, 1983. – 153 с.
35. Проблемы логики научного познания. – М.: Наука, 1964. – 232 с.
36. Свинцов В. Логика: элементарный курс для гуманитарных специальностей / В. Свинцов. – М.: Скорина, Весь мир, 1998. – 351 с.
37. Строгович М. Логика / М. Строгович. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1949. – 362 с.
38. Стяжкин Н. Формирование математической логики / Н. Стяжкин. – М.: МГУ, 1967. – 232 с.
39. Стяжкин Н. Краткий очерк истории общей и математической логики в России / Н. Стяжкин, В. Силаев. – М.: Высшая шк., 1962. – 254 с.
40. Тофтул М. Логіка: посібник / М. Тофтул. – К.: Академія, 2002. – 368 с.
41. Тур М. Логіка: посібник для студентів фінансово-економічного профілю / М. Тур. – К.: КНУТД, 2004. – 238 с.
42. Философия: учеб. для вузов / под ред. В. Кохановского. – Р. на Д.: Феникс, 1995. – 576 с.
43. Философский энциклопедический словарь. – М.: ИНФРА-М, 1997. – 576 с.
44. Хижняк З. Києво-Могилянська академія / З. Хижняк. – К.: Высшая школа, 1988. – 268 с.
45. Хоменко Е. Логика: учеб. пособие / Е. Хоменко. – М.: Воениздат, 1976. – 208 с.
46. Хоменко І. Логіка юристам: підручник / І. Хоменко. – К.: Четверта хвиля, 1998. – 283 с.
47. Чанышев А. Курс лекций по древней и средневековой философии / А. Чанышев. – М.: Высшая школа, 1991. – 512 с.
48. Челпанов В. Учебник логики / В. Челпанов. – М.: Научная Библиотека, 2010. – 128 с.

II. ПОНЯТТЯ ЯК ЛОГІЧНА ФОРМА ЮРИДИЧНОГО МИСЛЕННЯ

2.1. Поняття як форма мислення

Логіка як наука вивчає основні форми мислення людини. Форма мислення – категорія, яка характеризує структуру, спосіб утворення та взаємозв'язку думок, що відображають предмети й явища дійсності. За своїм змістом усі наші думки відрізняються, однак форми є однаковими, що дає змогу їх класифікувати, вивчати, виявляти єдині правила формування та застосування, що забезпечують істинність міркування.

Формами мислення, як зазначалося, є поняття, судження та умовивід. Основна з них – поняття, з яких складаються судження та умовиводи.

Поняття – форма мислення, що відображає визначену множину (клас) предметів або явищ дійсності в їх загальних та суттєвих ознаках. Наприклад, «позивач» – це поняття, яким охоплюється визначена кількість осіб (фізичних і юридичних), які звертаються до суду по захист свого порушеного або оскарженого права.

На відміну від сприйняття й уявлення, які є відображенням конкретних предметів або явищ, поняття відображає певну сукупність, множину (клас) однорідних предметів або явищ, і як наслідок воно стає абстракцією, абстрагованістю від дійсності. Не існує насправді такої істоти, як позивач, в якому поєднувалися б одночасно ознаки і фізичної, і юридичної особи, що звертається одночасно в різні суди (загальний, арбітражний, третейський та ін.) з приводу захисту невизначеної множини прав. Позивач – завжди конкретна особа. Оскільки є множина осіб, які об'єднуються єдиним інтересом (потребують захисту своїх прав), доцільно надати їм єдиного юридичного статусу та дати єдине найменування – «позивач». Правова характеристика цього абстрактного утворення поширюється і на кожен конкретну особу, котру називають позивачем.

Кожен предмет або явище, що характеризується відповідним поняттям, має визначену множину ознак. Ознака – це те, що характеризує, відображає предмет або явище, його вияви; ознаки розкривають властивості, якості та відносини відповідних предметів (явищ). У понятті неможливо відобразити всі ознаки, по-перше, тому, що їх надзвичайно багато (спробуємо, наприклад, перелічити всі фізичні, психічні та соціальні дані хоча б одного конкретного позивача – громадянина Козаченка), а, по-друге, чимало ознак одного предмета, охопленого цим поняттям, виявляться такими, що не збігаються з ознаками інших предметів, які підпадають під те ж поняття (є принципова відмінність, приміром, між позивачем – людиною і позивачем – організацією).

Поняття відображає такі ознаки множини, які, по-перше, характерні для кожної одиниці цієї множини, по-друге, розкривають сутність цієї одиниці й всієї множини загалом, і, по-третє, сукупно відмежовують цю множину від будь-якої іншої. Такі ознаки називають суттєвими, на відміну від інших, – несуттєвих. Наприклад, поняття «крадіжка» охоплює таку суттєву ознаку, як «викрадення чужого майна таємним способом». Будь-яка дія, що не має цієї ознаки, не може визнаватися крадіжкою, і, навпаки, будь-яка дія, що має цю ознаку, є крадіжкою, водночас не мають значення інші конкретні ознаки: місце і час учинення дії, стать обвинувачуваного, обставини заволодіння чужим майном тощо – це ознаки несуттєві. За своїми суттєвими ознаками «крадіжка» відрізняється, скажімо, від «пограбування». Для виокремлення поняття найчастіше використовують сукупність декількох суттєвих ознак. Якщо крадіжка відрізняється від пограбування тільки способом заволодіння майном, то від інших злочинів вона відрізняється за сукупністю декількох ознак. Наприклад, поняття «крадіжка» може збігатися з поняттям «розкрадання зброї», в способі заволодіння предметом, але не збігається з ним у самому предметі й об'єкті посягання.

Поняття не відображає всіх суттєвих властивостей предметів (явищ), воно охоплює тільки ті ознаки, які є важливими у певному аспекті. Кожен предмет або явище має чимало ознак, деякі з яких суттєві в одному плані, решта – в іншому.

Приміром, до поняття «свідок» уходять ознаки особи, якій відомі будь-які обставини, що підлягають установленню в юридичній справі. Вживаючи це поняття, ми відволікаємося від інших ознак особи, яка є свідком, не враховуємо, наприклад, того, що ця особа певної статі, займається якоюсь діяльністю тощо. Важливою для нас є його характеристика тільки в одному аспекті – це особа, яка володіє інформацією щодо цікавої для нас події. Однак, коли ми спробуємо оцінити цю особу в іншому аспекті, суттєвими ознаками будуть інші його властивості. Якщо, приміром, виникне питання, чи можна залучати цю особу до відповідальності за ст. 385 КК України в разі її відмови від дачі показань у кримінальній справі, принципового значення набудуть інші ознаки. Зокрема, важливе значення матиме вік обвинуваченого, чи досягнув він шістнадцятирічного віку, чи ні, його психічний стан (чи не виключає він осудності), а також родинні зв'язки з особою, щодо якої розглядається справа: чи не є свідок її близьким родичем?

Додаткові важливі ознаки, що характеризують інші відносини розкритих предметів (явищ), можуть бути підставою для виокремлення видових значень цього поняття. Наприклад, поняття «доказ» означає будь-які фактичні дані про обставини, що мають значення для правильного вирішення юридичного питання. Але, якщо нас цікавить походження таких даних, ми повинні взяти до уваги те, що вони можуть виходити і від фізичної особи, і від предмета, відповідно до чого досліджувані дані можна віднести до особистих або до речових доказів.

Із викладеної характеристики поняття випливає значення цієї логічної форми мислення, зокрема і для юридичної діяльності.

1. Поняття узагальнює певну множину, клас предметів або явищ за ознаками, важливими в певному аспекті, і дає змогу послуговуватися цією множиною в процесі міркування.

2. Поняття дозволяє групувати, об'єднувати в певну множину такі предмети або явища, які не збігаються за іншими суттєвими ознаками. Наприклад, поняття «джерело доказу» охоплює і людей, і речі, які за іншими ознаками відрізняються між собою.

3. Поняття, завдяки тому, що воно охоплює тільки суттєві ознаки, дає змогу відмежувати одну множину предметів

(явищ) від іншої. Але водночас треба стежити за тим, щоб в це поняття входили в повному обсязі тільки ті ознаки, які характерні для цього поняття.

4. Поняття має важливе значення для формування знання. Пізнати предмет (явище) – означає включити його в відому для нас множину або виключити з неї. Це завдання вирішується шляхом установлення (виключення) в предмета (явища), який ми досліджуємо, ознак відомої множини та поширення (непоширення) на нього поняття, що позначає цю множину. Наприклад, якщо ми встановимо, що «дія, вчинена і є таємним викраденням чужого майна», тобто наділена ознаками, передбаченими ст. 185 КК України, ми поширимо на нього поняття «крадіжка».

Пізнавальна функція поняття має важливе значення для кваліфікації злочину або іншого правопорушення. Кваліфікація – це процес пізнання, він полягає в оцінці діяння, щодо якого розглядається справа. Оцінити – означає встановити сукупність суттєвих ознак, характерних для певного юридичного поняття, наприклад для розбою (ст. 187 КК України). Це завдання вирішується шляхом виявлення таких ознак у скоєному діянні та зіставлення їх із відповідними ознаками злочину, закріпленими в законі (в нашому випадку – в ст. 187 КК України). Коли ознаки цих понять збігатимуться, закріплений у законі (розбій), поширюватиметься на цю дію, завершуючи процес її кваліфікації.

5. Поняття є основою класифікації різних множин предметів і явищ. Будь-яка множина, позначена деяким загальним поняттям, поділяється на види, які визначаються одиничними поняттями. Наприклад, поняття «правопорушення» охоплює множину дій, що виражаються в порушенні правових положень. Залежно від юридичної природи ці порушення можна поділити (класифікувати) на кримінальні, цивільно-правові, адміністративно-правові або дисциплінарні.

Від точності класифікації поняття залежить оцінка предмета (явища), зокрема правопорушення, характеристика його юридичної природи та юридичних наслідків. Тому під час класифікації понять важливо дотримуватися відповідних логічних вимог, насамперед визначення та поділу понять.

2.2. Співвідношення поняття та слова

Поняття в мові виражається за посередництвом слова, яке характеризується двома ознаками: воно має план вираження, тобто фонетичну (звук) та графічну (письмо) оболонки, і план змісту, а саме виконує функцію позначення чогось. Слово – це знак, який окреслює думку.

Оскільки слово є знаком, важливо простежити специфіку слова як знака. Знаки (сигнали) бувають двох видів: природні та конвенційні. Природні знаки пов'язані зі своїми детонатами (позначуваним) у зв'язку з своєю природною конституцією. Наприклад, дим є природним знаком вогню. Конвенційні знаки утворені внаслідок конвенції, домовленості людей щодо використання якогось вираження на означення певної реальності. Приміром, чорний колір означає траур. Слова є конвенційними знаками, оскільки жодне слово не випливає з природи свого детоната, а його використання в певному сенсі є наслідком історично-культурної мовної конвенції.

Важливо зазначити, що слово виражає поняття, а не предмет. Слово озвучує думку, людина висловлює свої думки про предмети. Оскільки мова є зовнішнім вираженням мислення, а в мисленні є поняття, а не речі, то й мова висловлює поняття, а не речі. Однак, оскільки поняття «мислять» предмети, то слова опосередковано їх виражають, проте крізь призму поняття, тобто посилаючись не на реальну річ, а на те, що нам про неї відомо, тобто на поняття в його змісті й обсязі.

Оскільки слова виражають поняття, то до слів можна застосувати всю шкалу поділу понять. Окрім того, слова можна також поділити на однозначні та багатозначні. *Однозначне слово (terminus univocus)* використовується до різних речей в одному значенні. *Багатозначне слово (terminus æquivocus)* розкриває в певних речах різні значення. Багатозначність слова може бути двоякою:

– *виключно випадкова*, тобто використання певного слова в різних значеннях не має жодної підстави й є наслідком традиції;

– *аналогія*, тобто вживання слова в різних значеннях обґрунтоване певними підставами. Скажімо, слово «здоровий» у словосполученні «здорова людина» та «здорова їжа» має різ-

ні значення, проте вони взаємопов'язані, тому що здорова їжа підтримує здоров'я людини.

Багатозначність характерна передусім словам живої мови та подекуди спричинює труднощі в спілкуванні та пізнанні, для усунення яких у різних сферах людської діяльності (наука, мистецтво, техніка тощо) створені так звані штучні мови, тобто лексичні комплекти, до яких входять терміни, що максимально точно означають предмети вивчень цих сфер і які мають чіткі дефініції з єдиним значенням. Проте штучні мови є тільки надбудовами на основі природних мов і без природних мов не можуть існувати.

Задля забезпечення точності мовних висловлювань потрібно дотримуватися таких принципів:

1. *Принцип однозначності.* Відповідно до цього принципу, слово повинно означувати один детонат. Цього майже неможливо досягти на загальній мові, але повинно бути досягнуто в кожному тексті як вираженні однієї думки. Якщо в одному тексті слово змінює своє значення, то це призводить до непорозуміння, а в силогізмі спричинює помилку «*quaternio terminorum*» (почетверіння термінів).

2. *Принцип предметності.* Слова за посередництвом понять виражають певні предмети, їхні характеристики та зв'язки між ними. Тому те, про що йдеться в мові, є тим, що реально існує.

3. *Принцип взаємозамінюваності.* Відповідно до цього принципу, два слова, які означають один і той же детонат, можуть замінюватися один одним.

Важливою характеристикою співвідношення слова та його значення є те, що слово розкриває своє повне значення тільки в реченні і, залежно від того, як слово в реченні використовується, його значення може змінюватися. Залежність значення слова від його розміщення в реченні називається *суппозицією терміна*. Розрізняють декілька видів суппозиції:

Суппозиція { матеріальна { логічна { загальна { дистрибутивна
 { формальна { реальна { партикулярна { колективна

1. *Матеріальна суппозиція* – таке вживання слова, за якого воно само себе означає, тобто само є предметом, про який розповідається в реченні, та не використовується на означення сторонніх об'єктів. Наприклад, у реченнях: «Книга є двоскладовим словом» або «Годинник складається з восьми букв» слова «книга» і «годинник» означають самі себе, а не предмети, для іменування яких вони зазвичай використовуються.

2. *Формальна суппозиція* – це таке використання слова, за якого ним іменуються певні предмети, тобто слово вживається для відображення поняття про якийсь об'єкт. Наприклад, у реченні «Квадрат має чотири сторони» слово «квадрат» використовується для окреслення відповідної геометричної фігури. Формальну суппозицію поділяють на логічну та реальну.

2.1. *Логічною суппозицією* називають таке використання слова, за якого воно розкриває природу поняття про річ, а не природу самої речі, тобто слово стосується того, що мислиться, а не того, що є. Наприклад, у реченні «Людина є видовим поняттям», слово «людина» використовується для позначення виключно поняття «людина», і водночас воно, навіть опосередковано, не стосується людини як предмета дійсності.

2.2. *Реальна суппозиція* – це використання слова, за якого воно за посередництвом поняття розкриває природу речі, тобто виражає реально існуюче, а не тільки те, що мислиться. Наприклад, у реченні «Людина мислить» словом «людина» іменується реально існуючим. Реальну суппозицію поділяють на партикулярну та загальну.

2.2.1. *Партикулярна (часткова) суппозиція* – це використання слова, за якого розкриваються характеристики тільки частини індивідів, які цим словом іменуються, тобто висловлюється одна або декілька ознак частини елементів обсягу поняття, яке висловлюється цим словом. Наприклад, у реченні «Деякі люди мають чорне волосся» висловлюються ознаки тільки частини індивідів, які йменуються словом «людина».

2.2.2. *Загальною суппозицією* називають використання слова, за якого розкриваються характеристики всіх індивідів, які цим словом іменуються, тобто висловлюється одна або декілька ознак усіх елементів обсягу поняття, яке висловлюється

ся цим словом. Приміром, у реченні «Квадрати мають прями кути» висловлюються ознаки всіх індивідів, які йменуються словом «квадрат». Загальну суппозицію поділяють на дистрибутивну та колективну.

2.2.2.1 *Дистрибутивною загальною суппозицією* називають таке вживання слова, за якого розкривається характеристика, притаманна кожному індивіду, який іменується цим словом. Наприклад, у реченні «Люди народжуються» розкривається характеристика, яка притаманна кожному індивіду, якого іменують словом «людина».

2.2.2.2. *Колективна загальна суппозиція* – це таке використання слова, за якого розкривається характеристика, притаманна всім індивідам, які йменуються цим словом, тільки тоді, коли вони сприймаються разом, колективно. Наприклад, у реченні «Існує шість континентів» специфікою кількісної характеристики, яка тут виражається, є те, що вона наявна тільки тоді, коли континенти мисляться разом; жоден із них окремо цієї характеристики не має.

2.3. Логічна структура понять. Види понять і відношення між ними

Будь-які поняття характеризуються *змістом*, **обсягом** і *відношенням* між ними.

Зміст поняття становить сукупність суттєвих ознак, якими володіють предмети або явища, що відображаються поняттям. Наприклад, зміст поняття «потерпілий» охоплює ознаки особи, якій заподіяно моральну, фізичну або матеріальну шкоду.

За своїм змістом поняття поділяються на *позитивні* та *негативні*. Позитивне поняття містить ознаки, які є власними ознаками розкритих предметів або явищ. Прикладом позитивного поняття слугує наведене поняття «потерпілий», що характеризується ознаками, які належать потерпілому.

Негативне поняття характеризується відсутністю певних ознак, воно вказує на ознаки, яких немає у предмета або явища. Наприклад, негативним є поняття «бездіяльність», що означає відсутність дії, яку особа зобов'язана була виконати.

Предмети або явища, що відображаються одним поняттям, можуть бути або не бути схожими з предметами або явищами, які відображені іншим поняттям. Такі поняття вважаються порівнянними або непорівнянним.

Порівнянні поняття – поняття, зміст яких у деяких ознаках збігається. Порівнянними є, наприклад, поняття «крадіжка» та «пограбування» – і те, і інше позначають дії, спрямовані на заволодіння чужим майном.

Непорівнянні поняття – поняття, зміст яких не збігається. Наприклад, поняття «правопорушення» і «погода» непорівнянні, оскільки не збігаються в жодній ознаці.

Порівнянність і непорівнянність – характеристики умовні. Непорівнянні в одному аспекті поняття можуть бути порівнянними в іншому. Наприклад, поняття «вбивство» і «хабарництво» як складні злочинів непорівнянні, але їх можна порівняти як злочин – суспільно небезпечну дію, передбачену кримінальним законом. Перед тим, як порівнювати поняття необхідно з'ясувати, в якому аспекті ми будемо їх порівнювати.

Обсяг поняття – це кількість предметів або явищ, яким характерна та чи інша ознака, що становить зміст цього поняття. До обсягу поняття «потерпілий» входять усі особи, яким заподіяно шкоду – моральну, фізичну чи матеріальну.

Обсяг і зміст поняття перебувають в обернено пропорційній залежності: зі збільшенням обсягу зміст поняття зменшується, із зменшенням – збільшується. Наприклад, в обсяг поняття «крадіжка» входять усі дії, що мають ознаку таємного протиправного заволодіння чужим майном (ст. 185 КК України). Якщо перейти до більш загального від «крадіжки» поняття «розкрадання» (будь-яке протиправне заволодіння чужим майном), що має більший обсяг, то зі змісту поняття «крадіжка» потрібно виключити ознаку таємності.

Залежно від кількості предметів або явищ, які становлять обсяг поняття, вони поділяються на *загальні, часткові та одиничні*.

Загальне поняття – поняття, яке охоплює всі відображені у ньому предмети або явища. Наприклад, поняття «суд» – загальне, воно охоплює всі види установ, що провадять судову діяльність.

Загальні поняття поділяються на реєструючі, тобто такі, котрі відображають множину об'єктів, які можна перелічити (наприклад, поняття «склад злочину» – реєструюче, оскільки всі його елементи перелічені в КК України) і нереєструючі, тобто ті, що відображають об'єкти, які не можна перелічити, приміром поняття «злочинець».

Часткове поняття – поняття, до якого входить частина множини розкритих предметів або явищ, відображених у ньому, та об'єднаних ознакою, не характерною для всієї множини. Частковий характер поняття виражається зазвичай терміном «деякі», наприклад «деякі суди».

Одиничне поняття – поняття, що відображає один предмет або явище. Цей предмет (явище) може замінити всю множину. Наприклад, таким вичерпним одиничним поняттям є поняття «місяць» як єдиний супутник Землі. Але одиничний предмет (явище) може вказуватися в понятті як одинична складова деякої множини. Так, поняття «Петренко Іван Іванович, засуджений за вбивство за ч. 1 ст. 115 КК України» – одиничне, оскільки передбачається, що воно охоплює тільки одну конкретну особу – І. І. Петренка, який скоїв убивство. Щоб поняття дійсно відображало один об'єкт, необхідно включити в нього якомога більше відмінних для цього об'єкта ознак, якими не володіє який-небудь інший об'єкт. Типовим прикладом такого позначення одиничного поняття є характеристика засудженого у вирокі, в якій вказують не тільки його прізвище, ім'я та по батькові, але також дату та місце народження, сімейний стан, судимість тощо. Використання одиничних понять, відповідно до вимог конкретизації, має виняткове значення в юридичній діяльності, де неточність формулювань, використання замість одиничного поняття часткового або навіть спільного може спричинити помилкові рішення. Наприклад, недостатня точність у визначенні суми збитків, заподіяних розкраданням, може призвести до неправильної кваліфікації злочину; ігнорування конкретних обставин скоєного злочину не дасть змоги виявити всіх співучасників злочину; непояснення обвинуваченому всіх його прав може спричинити скасування рішень, що були ухвалені у цій справі, тощо.

Порівнянні поняття за своїм обсягом поділяються на *сумісні* та *несумісні*. Сумісні поняття – це поняття, обсяг одного з яких повністю або частково збігається з обсягом іншого поняття. Це означає, що є деяка множина предметів (явищ), які повністю або частково охоплюються двома різними поняттями. Наприклад, якась множина студентів може бути одночасно спортсменами. Тому поняття «студент» і «спортсмен» є сумісними. До несумісних понять належать ті, які за обсягом не збігаються. Наприклад, не можуть бути сумісними склади злочинів, зокрема, несумісними є поняття «крадіжка» і «пограбування», оскільки дію, що є крадіжкою, за жодних обставин не можна кваліфікувати як пограбування.

До інших, найуживаніших видів понять, можна віднести поняття *«конкретні»* та *«абстрактні»*.

Конкретне поняття – поняття, що відображає об'єкт цілісно, в його суттєвих ознаках (наприклад, поняття «закон»). *Абстрактне* поняття – поняття, що відображає окрему ознаку об'єкта або відносин між об'єктами. Ці ознаки (атрибутивні) є загальними для багатьох об'єктів. Так, абстрактне поняття «поганий» стосується і закону, і людини.

Залежно від ступеня сумісності сумісні поняття можуть бути у відношенні рівнозначності, підпорядкування, перехрещення та супідрядності.

Рівнозначними називають такі поняття, обсяги яких повністю збігаються, це обумовлюється тим, що обидва поняття відображають одну і ту ж множину предметів і явищ. Однак це не свідчить про тотожність рівнозначних понять. Рівнозначність не можна зводити до різниці термінів, якими іноді позначається одне і те ж поняття. Відображаючи одну і ту ж множину, рівнозначні поняття беруть до уваги її різні сторони, суттєві ознаки. Наприклад, поняття «кодекс» і «звід законів» – рівнозначні, в їх основі є один об'єкт. Кодекс є зведенням законів, обидва поняття відображають сукупність законів, яка в обох поняттях є різною: якщо у «зводі законів» не йдеться про характер угруповання законів усередині цієї сукупності, то «кодекс» – це логічно систематизована, класифікована сукупність норм, що регулюють певну сферу суспільних відносин.

Проте, не беручи до уваги цієї відмінності, обидва поняття – рівнозначні. У міркуваннях, де відмінності між рівнозначними поняттями не мають суттєвого значення, вони можуть замінити один одного, тобто одне поняття може бути використане замість іншого.

Безвідносне поняття – поняття, що відображає предмет, з існуванням якого не пов'язується необхідне існування будь-яких інших предметів.

Співвідносне поняття – поняття, що відображає предмети, існування яких немислиме без існування деяких інших предметів.

Прикладами перших можуть бути «прокурор», «дерево», «прислівник», а інших – «мати», «сват», «командир». Види понять наведено у схемі 1.

Схема 1. Види понять

Відношення між поняттями зазвичай зображають графічно у вигляді кіл. Ті частини понять, які збігаються, зображають заштриховано. Рівнозначні поняття А і В графічно подають у вигляді одного заштрихованого кола (рис. 1).

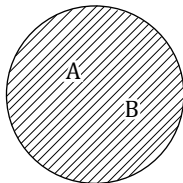

Рис. 1

Так, в родо-видовому відношенні підпорядкування перебувають поняття «право» (А) і «кримінальне право» (В). Обсяг підпорядковуючого поняття (А) охоплює обсяг підпорядкованого поняття (В). Від родо-видових відношень необхідно відрізнити відношення структурні, частини та цілого. У таких відношеннях перебувають, наприклад, поняття «Кримінальний кодекс» (ціле) і «стаття Кримінального кодексу» (частина), «лопата» (ціле) і «держак лопати» (частина) тощо. Структурне відношення відрізняється від родо-видового тим, що частина не є видом стосовно цілого, не можна, зокрема, стверджувати, що держак лопати є різновидом лопати. Частина є лише елементом цілого, яке без цього елемента не існує. Обсяги понять можуть частково збігатися один з одним, відношення між такими поняттями називається відношенням перетину або перехресування (рис. 2). Збіг обсягів у перехресних понят-

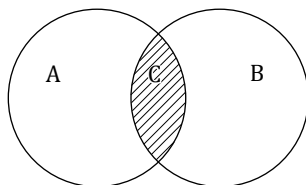

Рис. 2

тях має умовний, необов'язковий характер. Наприклад, порівнюючи поняття «юрист» та «письменник», можна стверджувати, що ці поняття перехресуються, оскільки юрист може бути

одночасно і письменником (але він може ним і не бути). Частина обсягів понять, які перебувають у відношенні перехрещення та збігаються (С), має ознаки обох понять.

Поняття перебувають у відношенні підпорядкування, якщо обсяг одного з них входить в обсяг іншого (рис. 3), це відношення виду і роду. Одне поняття в цьому разі називається видовим, тобто підпорядкованим (В), інше – родовим, тобто підпорядковуючим (А).

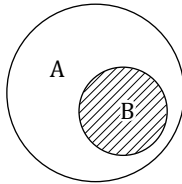

Рис. 3

Несумісні поняття також перебувають у певних відношеннях: *протилежності* або *суперечності*. Будучи несумісними, вони пов'язані між собою за змістом, оскільки є видами одного і того ж родового поняття й утворюють відношення співвідпорядкування.

Протилежними називають такі поняття, одне з яких виключає ознаки іншого й одночасно вказує на інші ознаки. У відношенні протилежності перебувають, наприклад, поняття «злочинний» і «правомірний». Ці поняття можна між собою порівняти, оскільки вони мають деякі спільні ознаки, зокрема злочинною або правомірною є поведінка людини. Злочинність виключає з свого змісту правомірність дії і водночас укажує на її нову якість – суспільну небезпечність та передбачуваність кримінальним законом. Відношення протилежності графічно позначається у вигляді кола з розташованими всередині частинами (рис. 4), на якому «С» позначає загальний об'єкт,

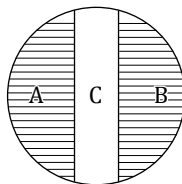

Рис. 4

до якого можуть бути віднесені протилежні поняття (А) і (В). Важливо, щоб обсяги понять (А) і (В) в сумі не вичерпували загального поняття (С). В іншому разі ці поняття будуть суперечливими.

На відміну від протилежних, *суперечливі* поняття заперечують один одного, не вказуючи на нові ознаки (рис. 5).

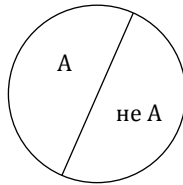

Рис. 5

Такими, що суперечать одне одному, можуть бути поняття «злочинний» і «незлочинний». Одне з них виключає інше, допускаючи, що водночас воно може бути яким завгодно. Так, «незлочинна поведінка» може означати «подвиг», «правомірну поведінку» або «правопорушення», що виключає злочинність. Головним показником суперечних понять є те, що їхні обсяги в сумі вичерпують загальне поняття «С». Тому одне з них може заперечувати інше, вказуючи на нові ознаки (що характерно відношенню протилежності), якщо, крім цих двох понять, загальне поняття не охоплює жодного третього поняття. Наприклад у відношенні суперечності перебувають поняття «обвинувальний вирок» і «виправдовувальний вирок», оскільки «вирок» не може бути іншим.

Порівнянні поняття перебувають у відношенні підпорядкування, якщо обидва вони мають такі загальні ознаки, які зводять їх як види до одного спільного родового поняття (рис. 6). Обсяг кожного поняття (А і В) підпорядкований іншо-

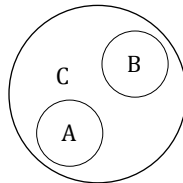

Рис. 6

му загальному обсягу (С). Наприклад, у відношенні супідрядності перебувають поняття «крадіжка» (А) і «пограбування» (В), оскільки вони входять в обсяг поняття «розкрадання» (С).

Супідрядні поняття можуть бути і сумісними, і несумісними, з огляду на те, що їх обсяги можуть збігатися, не збігатися або перехрещуватися. Поняття, які збігаються, не збігаються і перехрещуються, мають загальне родове поняття, з яким кожне з них перебуває у відношенні підпорядкування. Наприклад, рівнозначні поняття «суд» (А) й «орган правосуддя» (В) збігаються один з одним за обсягом і підпорядковуються родовому поняттю «юридична установа» (С) (рис. 7). Підпорядковані поняття «екологічний злочин» (А) і «злочин» (В) мають загальне родове поняття «правопорушення» (С) (рис. 8). Перехрещені поняття «юрист» (А) і «письменник» (В) підпорядковуються загальному поняттю «працівник розумової праці» (С) (рис. 9).

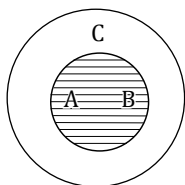

Рис. 7

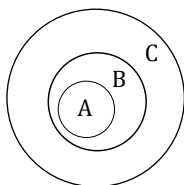

Рис. 8

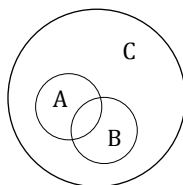

Рис. 9

Чимало понять є специфічними для будь-якої конкретної сфери діяльності. Вони відображають такі предмети або явища, які або характерні тільки для неї, або мають окремі властивості, які використовуються в цій діяльності. Сукупність понять, які застосовуються в певній сфері діяльності, утворює її понятійний апарат. Залежно від виду діяльності, в якій вони використовуються, виокремлюють поняття медичні, психологічні, фізичні, технічні, музичні, математичні та ін. Це спеціальні поняття, до яких належать і юридичні поняття.

Юридичні поняття – це поняття, що відображають юридичні властивості, якості та відносини предметів і явищ, тобто такі ознаки, які мають значення для юридичної діяльності.

Юридичні поняття поділяються на правові та неправові, але всі вони мають юридичне значення.

Правові, своєю чергою, поділяються на поняття права і поняття, які не закріплені в нормах права, але мають тільки правове значення.

До понять права належать, приміром, *усі поняття злочинів*: убивство, крадіжка, грабіж, державна зрада тощо. Правові поняття, які не закріплені в праві, але мають тільки правове значення, представлені такими поняттями, як «кримінальні правовідносини», «суб'єкт злочину» та ін. Вони хоч і не закріплені в законі, але мають значення тільки у зв'язку із застосуванням кримінального закону. Інші юридичні поняття позначають предмети й явища, які не належать до права, але пов'язані з правозастосуванням. Наприклад, юридичними є такі поняття, як: «причина злочину», «тактика допиту» тощо.

Юридичні поняття поділяються також на спеціально-юридичні та відносно юридичні. До спеціально-юридичних відносяться поняття, які позначають предмети, явища, що мають суто юридичне значення, й які не застосовуються в будь-якій іншій сфері діяльності. Це, скажімо, поняття «правопорушник», «об'єкт злочину», «відповідач», «позивач» та ін. Відносно юридичні поняття використовуються і в юридичній і в іншій сфері діяльності. Наприклад, до них належать поняття «закон», «доведення», «відповідальність» тощо. Ці поняття застосовуються в юриспруденції і в інших відносинах. Так, «закон» може бути не тільки юридичним, але і фізичним, філософським, економічним; «доведення» може бути і кримінально процесуальною, і логічною категорією; «відповідальність» може бути юридичною та моральною.

Відносно правові поняття можна перетворювати в спеціально-правові. У правовій діяльності, зокрема під час кваліфікації злочинів, відносно правові поняття не повинні використовуватися, оскільки вони мають подвійне значення. Всі поняття мають адекватно відображати певні властивості, якості та відносини об'єктів, і якщо необхідно брати до уваги їхні правові ознаки, то доцільно вживати відповідні суто правові поняття. У цих випадках відносно правові поняття підлягають обов'язковому перетворенню в спеціально-правові. Перетворення здійснюється шляхом виокремлення у відносно правового поняття суттєвої правової ознаки. Так, рекомендують уживати поняття «кримінальний закон», а не «закон»,

коли мають на увазі нормативний акт, що визначає злочинність та кримінальну відповідальність.

Правове поняття завжди закріплене у правовій нормі, наприклад поняття конкретного злочину, має низку особливостей.

1. Правове поняття не може тлумачитися довільно, а має сприйматися всіма однозначно. Не можна вживати поняття в іншому значенні, ніж воно вказане в кримінальному законі. Наприклад, будь-який конкретний склад злочину (вбивство, крадіжка, дезертирство тощо) охоплює певну сукупність ознак об'єкта, об'єктивної сторони, суб'єкта, суб'єктивної сторони, які не можна змінювати довільно.

2. Правове поняття має обов'язково застосовуватися, якщо для цього є відповідні підстави. Це означає, що якщо слідчий або суд виявили такі обставини, які охоплює певне поняття, вони повинні використовувати тільки це, а не будь-яке інше поняття. Якщо, приміром, встановлено, що винуватий насильно відібрав у потерпілого річ, цю дію не можна назвати крадіжкою, вона визначається поняттям грабежу або розбою. Неправильне визначення понять призводить до помилок під час кваліфікації злочинів.

Єдність у розумінні правових понять є необхідною умовою забезпечення законності. Прагнучи до цього, законодавець використовує різні прийоми опису понять. Зміст деяких із них, наприклад крадіжки, розкривається в законі. Але в кримінальному праві, як відомо, є чимало понять, що мають оціночний характер, наприклад «тяжкі наслідки». Для визначення таких понять використовують офіційне, зокрема судове або наукове, тлумачення. Особливість наукового тлумачення полягає в тому, що воно є не завжди однаковим, деякі автори можуть по-різному визначити те чи інше поняття. Тому доцільно, щоб поняття, які мають принципове значення для правильного вирішення справи, були визначені в законі або в іншому акті офіційного тлумачення.

3. Поняття права характеризуються доволі високою постійністю, незмінністю змісту. В усіх сферах діяльності зміст понять змінюється зі зміною тих об'єктів, які вони відображають. Правові поняття також відображають зміни, враховують нові

зрушення в регульованих правом суспільних відносинах. Дуже важливо своєчасно узгоджувати правові поняття з новим змістом розкритих ними відносин. Сама ж зміна правових понять отримує закріплення в законодавстві.

Окремі поняття, приміром «великий розмір», «тяжкі наслідки» тощо, визначаються судовою практикою, яка сформувалася, але до їх застосування висуваються такі ж вимоги. У процесі зміни змісту правових понять трапляються дві протилежні тенденції: з одного боку, поняття повинні реагувати на зміни відносин, які вони визначають, з іншого – повинні бути порівняно стабільними. Якби зміст правових понять постійно змінювався, це, своєю чергою, зумовлювало б враження хиткості права та невпевненості в ньому. Суперечності можна усунути, якщо вказувати у правових поняттях лише найбільш загальні й тому доволі стійкі ознаки, відволікаючись від поодиноких, які постійно можуть змінюватися.

Із усіх правових понять необхідно виокремити в особливу категорію поняття «склад правопорушення», зокрема «склад злочину». Склад злочину – сукупність ознак злочину, закріплених у кримінально-правовій нормі. Ці ознаки є дуже важливими. Ця обставина ніби вказує на нелогічні особливості складу злочину як явища; всі явища мають поряд із суттєвими ознаками також несуттєві, а складу злочину характерні тільки суттєві ознаки. З огляду на це, деякі вчені зробили висновок, що склад злочину – це нормативна абстракція, штучне утворення, яке існує тільки в законі. Таких нелогічних утворень не існує, і стосовно складу злочину думка про його «нелогічність» виникає тільки тому, що склад злочину помилково визнається як самостійне явище. Насправді, коли йдеться про склад злочину, мається на увазі явище – злочин, який характеризується чималою кількістю ознак: і суттєвих, і несуттєвих. Сукупність суттєвих ознак, що визначають структуру злочину, його складові, за якими злочини відрізняються між собою та відмінні від інших дій, назвали складом злочину та закріпили в кримінально-правовій нормі для того, щоб вони були юридично значущими та обов'язковими.

Склад злочину – це не тільки ознаки злочину, зазначені в законі, але одночасно й ознаки конкретної дії, яка вва-

жається злочином. В іншому разі, якщо вважати, що склад злочину – явище нормативне, кваліфікація злочину буде неможливою.

2.4. Логічні операції з поняттями та їх значення в праві

В юридичній діяльності, зокрема під час розслідування та судового розгляду кримінальних справ, доводиться досліджувати чимало подій, окремих обставин та різних правових норм, що мають вирішальне значення для встановлення істини. Істинність рішення залежить від того, наскільки правильно юристи визначають поняття, що застосовується.

Важливо знати визначення правових понять, оскільки, з одного боку, від цього залежить правильність оцінки подій, а з іншого – визначити правове поняття, яке застосовують, повинен сам юрист, водночас як інші поняття можуть розкрити будь-які особи, наприклад експерти та фахівці.

Здійснювати операції визначення поняття доводиться у разі, коли використовують поняття, зміст якого є невідомий, коли потрібно переконати кого-небудь про суть цього поняття та застосувати його до якогось конкретного випадку, наприклад під час кваліфікації злочину, чи інших юридичних оцінках.

Визначенням поняття називається логічна операція, яка дає змогу розкрити його зміст. *Зміст поняття* – це сукупність розкритих у понятті суттєвих, узятих в певному взаємозв'язку і відношенні ознак предметів або явищ. Скажімо, поняття «суб'єкт злочину» охоплює такі ознаки, як «фізична особа», «осудність», «досягнення певного віку, встановленого кримінальним законом», «вчинення злочину». Зміст і визначення поняття взаємопов'язані. Зміст розкривається у визначенні. Знання змісту поняття дає змогу дати його визначення та, навпаки, визначення поняття розкриває його зміст. Процес визначення поняття полягає в тому, щоб відрізнити одне поняття від іншого шляхом виокремлення в них найбільш загальних, істотних, головних, характерних, специфічних ознак предметів та явищ, які вони розкривають.

Визначення не розкриває повністю всіх ознак предметів (явищ), але воно є зручним для оперування поняттями цих предметів (явищ). Під час розмежування предметів (явищ) їх не доводиться перелічувати та порівнювати всі характерні їм ознаки. Досить послатися лише на вказані у визначенні ознаки, які відображають суть, зміст предмета. Наприклад, поняття «крадіжка» визначається як таємне викрадення майна. «Таємність» є тією суттєвою ознакою, яка вирізняє «крадіжку» від інших способів розкрадання (пограбування, розбою тощо).

Із визначення поняття має впливати взаємозв'язок виокремлених у ньому суттєвих ознак, принаймні особа, яка здійснює це визначення, має цей взаємозв'язок продемонструвати.

Унаслідок того, що об'єкти мають різні вияви, під час визначення поняття необхідно вказувати на суттєві ознаки предмета (явища), події, відношення між ними. Приміром, «крадіжку» можна визначити як злочин, що передбачає посягання на власність, а також як злочин, який був скоєний умисно. Визначення понять мають надзвичайно важливе значення в правовому мисленні. Навіть саме поняття право має своє визначення; строге визначення мають усі правові поняття, що дають змогу відрізнити їх від інших неправових понять і один від одного. Незнання правових термінів, неправильне їх визначення призводять до спотворення істини. Наприклад, помилкове визначення диспозиції кримінально-правової норми хоча б за однією ознакою може спричинити неправильну кваліфікацію злочину. У визначенні виражають і будь-яке тлумачення правової норми. Усвідомлюючи зміст норми, ми завжди вказуємо на перелік тих ознак, які характерні поняттю, котре досліджуємо. З огляду на це впливає важливість забезпечення правильності, точності визначення, суворої відповідності ознак, зазначених у визначенні, з дійсними, об'єктивними ознаками предметів (явищ), які досліджуємо, і це стосується не будь-яких ознак, а лише суттєвих. Відтак виникає необхідність систематизації різних видів визначення понять (схема 2).

У логіці сформовані деякі прийоми та правила визначення, які дають змогу з формального, зовнішнього боку забезпечити істинність визначення понять. *Основним прийомом ви-*

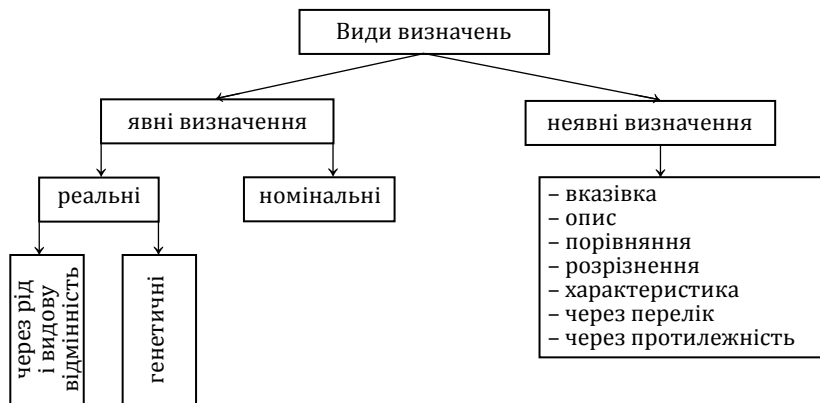

Схема 2. Систематизація видів визначення понять

значення понять є визначення через найближчий рід і видову відмінність. Об'єкти реальної дійсності, що відображаються в тому чи іншому понятті, становлять певний рід. Суттєві ознаки цих об'єктів є ознаками об'єктів цього роду, який може бути доволі широким. Наприклад, є загальне поняття права як системи всіх норм, установлених і санкціонованих державою. Це поняття є родовим, яке поділяється на різні види, зокрема поняття «право» поділяється на право кримінальне, кримінальне процесуальне, адміністративне, цивільне тощо.

За допомогою виокремлення додаткової, часткової ознаки кожен вид понять можна поділити на підвиди. Так, поняття «кримінальне право» поділяються на норми про відповідальність за окремі злочини.

Визначення поняття розпочинається з відшукування для нього найближчого родового поняття. Потім це поняття конкретизується шляхом виокремлення додаткової ознаки, що вказує на його місце серед видів загальних, родових понять і, за необхідності, серед підвидів цього виду. В такому визначенні поняття буде конкретним і повним, завдяки чому воно є придатним для логічного мислення. Наприклад, поняття «контрабанда» (ст. 201 КК України) визначається як «переміщення через митний кордон України товарів чи інших предметів» (родове поняття) з додаванням відмінних ознак, зазначених у ч. 1 ст. 188 КК України.

Залежно від того, що є видовою відмінною ознакою, родові визначення поняття поділяють на предметне, генетичне, операційне (функціональне) та номінальне. Предметне визначення вказує на ознаку, що характеризує сутність, зміст визначається поняттям. Наприклад, предметним буде визначення: «Правопорушення – це акт людської поведінки». Генетичне визначення вказує на походження об'єкта, приміром: «Відбиток пальця – це слід взаємодії пальця з дотичною поверхнею» – генетичне визначення, оскільки головна ознака – походження відбитку – розглядається як результат певної взаємодії. В операційному або функціональному визначенні відмінною ознакою є функція, операція, яка виконуються визначеним об'єктом. Таким є, наприклад, визначення слідчого як особи, яка розслідує кримінальну справу. Номінальне визначення характеризує кількісне співвідношення поняття, яке визначається через порівняння з іншим у термінах «більше – менше». Скажімо, коли здійснюють визначення поняття: «Злочин – це діяння більш небезпечне, ніж інше правопорушення».

Деякі поняття не мають чітко вираженої додаткової видової відмінності. Це зазвичай поодинокі поняття, для визначення яких використовуються прийоми, наближені до логічних, а саме: опис, характеристика, порівняння, приклад.

Під час опису поняття достатньо повно перелічують суттєві та несуттєві ознаки предмета або явища. Приміром, наявні описи портрета злочинця, конкретного речового доказу, визначеного місця події тощо. У процесі характеристики перелічуються ознаки об'єкта, які відрізняють цей об'єкт від інших. Наприклад, коли зачитують вирок, вказують дані про особу засудженого, гарантують виконання вироку щодо цієї особи, попереджають підміну однієї особи іншою. Порівняння, як і приклад, використовується для більш яскравого, наочного опису предмета (явища). Під час порівняльного опису проводиться образне ототожнення означеного предмета (явища) з іншим.

Також є інші види визначень, які не мають широкого практичного застосування в юридичній діяльності. До них варто віднести так звані неявні визначення, тобто такі, в яких не вказуються конкретні ознаки об'єкта. Так, можна отримати уявлення про будь-яку подію з того, як про неї написали в документі (наприклад висновку експерта), висновок можна зро-

бити з контексту, загального змісту документа або іншого тексту. Це так зване контекстне визначення. Отримати уявлення про сутність предмета можна також за допомогою образного сприйняття об'єкта, суть якого ми намагаємося збагнути. Прикладом, потерпілий намагається описати використану проти нього холодну зброю, але не може цього зробити через швидкоплинність подій, що відбувалися. Тільки огляд цієї зброї після її виявлення дає змогу з'ясувати її вигляд та властивості.

Визначення вважається правильним, якщо зазначені в ньому суттєві ознаки відповідають реальним ознакам розкритих предметів або явищ. Формальна логіка не займається питаннями фактичної перевірки відповідності. Однак людська практика сформулила певні умови, під час дотримання яких можна, не застосовуючи фактичну перевірку, встановити відповідність зазначених суттєвих ознак, розкритих у понятті, з реальними ознаками предметів або явищ. До цих умов належать:

1. Визначення повинно бути відповідним. Це означає, що мислимі в понятті ознаки повинні повністю збігатися з дійсними суттєвими ознаками розкритих предметів і явищ.

Порушення цього правила може виражатися в дуже широкому або занадто вузькому визначенні поняття. І в тому, і в іншому випадку воно буде помилковим, неправильним. За надто широкого визначення вказують не всі суттєві ознаки предмета (явища), який визначають, в зв'язку з чим під це визначення підпадають не тільки ці, але й інші предмети (явища), що відрізняються від досліджуваних низкою ознак. Якщо «розбій» визначити як «напад, поєднаний із насильством, з метою заволодіння особистим майном громадян», то отримане визначення буде занадто широким, оскільки воно не відображає такої ознаки, як небезпека насильства для життя або здоров'я. Це визначення є настільки широким, що призводить до неправильної кваліфікації, його можна застосувати не тільки до «розбою», а й до «пограбування».

Занадто вузьке визначення означає зворотну невідповідність: у визначенні вказуються ознаки, які характерні тільки для частини обумовленої множини предметів (явищ). Таким буде, наприклад, визначення «розбою» як «нападу з метою заволодіння майном, вчиненого із застосуванням зброї».

2. Визначення не повинно утворювати замкнутого кола. Це означає, що поняття має визначатися через інше, а не через себе. У разі порушення цього правила виникне тавтологія, яка не дасть змоги розкрити дійсний зміст поняття. Тавтологічним буде визначення: «Злочин – це вчинення злочинної дії», оскільки злочинну дію, своєю чергою, можна визначити тільки через поняття «злочин». У цьому визначенні йдеться про тотожні поняття.

3. Визначення має бути недвозначним, чітким та зрозумілим. Ця вимога досягається, по суті, завдяки дотриманню раніше зазначених правил. Водночас потрібно пам'ятати, що поняття, яке вживається, повинно бути відомим і не потребувати визначення. В протилежному випадку визначення буде не зрозумілим і доволі коротким. Ця вимога не є категоричною, оскільки на застосування того чи іншого поняття впливає рівень підготовленості осіб, які його використовують.

Проте юридичні рішення адресуються різним за рівнем наявних знань особам. Тому використовувати в них поняття повинні бути зрозумілими для будь-якої категорії людей. Навряд чи в цьому сенсі можна визнати зрозумілим визначення, викладене в одному зі слідчих документів: «Експертом встановлено тотожність, тобто ідентичність відбитків пальцевих». Розкриваючи зміст поняття «тотожність», слідчий ужив поняття «ідентичність», яке також потребує визначення.

4. Поняття, яке ми визначаємо, повинно мати тільки один сенс; ознаки, в яких воно виражається, не повинні суперечити одна одній. Порушення цієї вимоги часто трапляється під час складання різних процесуальних документів, коли одна і та ж обставина викладається так, що її можна зрозуміти в різному, інколи навіть протилежному сенсі. Причини цих порушень криються зазвичай у неуважності, недбалості роботи юриста.

Розглянемо витяг із вироку суду: «При призначенні покарання суд враховує, що підсудний по роботі характеризується позитивно, раніше двічі притягувався до кримінальної відповідальності, усвідомив свою провину і в скоєному розкаявся». У цій так званій мотивувальній частині вироку зазвичай дають визначення (характеристику) особистості підсудного, зважаючи на ті ознаки, які, на думку суду, вплинуть на вид і

розмір покарання стосовно його пом'якшення або посилення. У конкретному прикладі перелічені одночасно позитивні та негативні ознаки і не відомо, як їх урахував суд під час призначення покарання.

5. Визначення не повинно бути тільки негативним або позитивним, а має містити також і стверджувальні, позитивні (негативні) ознаки. Поняття, з огляду на загальне правило, не можна визначати шляхом перелічення ознак, якими предмети (явища) не володіють, тому що таке визначення, по-перше, не розкриває дійсного змісту поняття, а по-друге, виявиться громіздким, оскільки ознак, які заперечуються, може бути безліч. Наприклад, якщо визначати поняття слідчого як особи, яка не є обвинуваченою, не підтримує державного обвинувачення тощо, то зрозуміти, ким насправді є слідчий, неможливо.

Водночас це правило також не стосується універсальних правил. Є поняття, які не можна визначити тільки через заперечення певних ознак. До них необхідно віднести поняття маловивчених об'єктів, про які тільки відомо, що вони не володіють ознаками відомих об'єктів. Такі негативні визначення характерні для початкової стадії вивчення об'єкта, коли вони використовуються як робочі, проміжні визначення. Наприклад, виявивши якийсь невідомий спосіб убивства, слідчий починає визначати його, порівнюючи з іншими, йому відомими. Негативне визначення, з появою нових знань може і повинно стати ствердним, якщо поняття визначають через позитивні ознаки, тобто воно не містить заперечення.

Можливими є й такі визначення, які формують тільки в негативній формі. Вони використовуються, коли заперечення закладено у визначеному понятті. Наприклад, «бездіяльність» можна визначити тільки, як «невчинення обов'язкової дії». У таких випадках заперечення, що міститься в обох частинах, ніби нейтралізується, негативне визначення фактично виявляється позитивним, оскільки заперечення в зумовленому понятті утверджується запереченням у визначальному понятті. Це правило загалом формулюється так: визначване поняття повинно бути рівнозначним зі своїм визначенням: позитивному поняттю має відповідати позитивне визначення, негативному – негативне.

Отже, щоб наше визначення було точним, воно повинно задовольняти зазначені п'ять правил. Проте не варто вважати, що всі поняття можуть бути завжди обумовлені зазначеним способом. Є випадки, коли доводиться ознайомлюватися зі змістом поняття не безпосередньо через його визначення, а іншими способами. Можна вказати такі способи, які замінюють визначення:

1. Вказівка. Якщо, наприклад, ми когось прагнемо ознайомлювати з тим, чи іншим кольором, звуком тощо, то це ми будемо в змозі зробити тільки тоді, коли покажемо йому цей колір, дамо почути звук, тобто заставимо його сприймати те, з чим його ознайомлюють. Такий спосіб ознайомлення з відомим поняттям називається зазначенням. Вказівка вживається в усіх випадках, коли доводиться ознайомлювати когось із предметами безпосереднього сприйняття.

2. Опис уживається під час ознайомлення з індивідуальними предметами або в процесі ознайомлення з властивостями, що належать до будь-якої речі.

3. Спосіб характеристики передбачає наведення відомих ознаки будь-якого предмета чи явища.

4. Порівняння вживається тоді, коли ми ознайомлюємося з тим чи іншим поняттям за допомогою порівняння його з іншими поняттями, схожими на нього.

5. Розрізнення вживається в тому разі, коли ми ознайомлюємо кого-небудь зі змістом будь-якого поняття, вказуючи на ту відмінність, що є між цим та іншими поняттями, наприклад, якщо ми стверджуємо, що «ентузіазм» відрізняється від «фанатизму» тим, що він зумовлений чимось шляхетним і не виходить за межі помірності.

З'ясування поняття передбачає не тільки його визначення, а й поділ. Поділити поняття – означає встановити його обсяг, тобто перелічити всі предмети або явища, які воно відображає. Щоб усвідомити поняття «злочин», недостатньо знати його суттєві ознаки, необхідно виокремити і вивчити види, підвиди та конкретні склади злочинів. Розумовий процес розкриття обсягу поняття за допомогою виокремлення в ньому видових понять називають логічною операцією поділу поняття.

Поняття, обсяг якого ділиться, називається діленим поняттям; поняття, утворені внаслідок поділу, іменуються членами поділу. Ділене поняття є родовим стосовно членів поділу, а останні стосовно нього є видовими. Ознака, на основі якої ділиться поняття, є підставою поділу. Так, під час поділу поняття «злочин», останній є діленим родовим поняттям; види злочинів, визначені за об'єктом осягання, – це члени поділу; характер злочинного об'єкта, залежно від якого злочин ділиться на види, є підставою поділу.

Кожне *поняття* може бути поділене на види за різними ознаками (підставами), які відображаються в понятті предмета (явища). Наприклад, обсяг поняття «вогнепальна зброя» можна поділити за декількома ознаками: за призначенням – бойова, мисливська, спортивна; за формою каналу ствола – нарізна та гладкоствольна; за довжиною ствола – короткоствольна та довгоствольна; за використанням боєприпасів – кульова і дробовикова.

У цьому поділі кожен вид зброї утворюється внаслідок зміни відповідної видової ознаки: призначення, форми каналу ствола, довжини ствола зброї тощо. Такий поділ, в якому нове поняття є похідним від зміни видової ознаки, називається поділом за видозміною ознаки. Водночас є й спосіб дихотомічного поділу, тобто поділу обсягу одного поняття на два суперечливі. Наприклад, поділ «вироку» за змістом на «обвинувальний» і «виправдовувальний» є дихотомічним, одне з двох видових понять заперечує інше: якщо вирок обвинувальний, то він не виправдовувальний, і, навпаки, невиправдовувальний вирок може бути тільки обвинувальним. Підстава поділу – зміст вироку – не змінюється в обох видах вироку. Кожен член дихотомічного поділу надалі також може зазнати поділу, зокрема за видозміненою ознакою. Зважаючи на влучність висловів мотивувальної частини, і обвинувальний, і виправдовувальний види вироків можуть бути вмотивованими чи невмотивованими. Подальший поділ необов'язково має бути також дихотомічним, кожне з нових понять може утворювати інші поняття за видозміненою ознакою. Приміром, обвинувальний вирок за видом покарання можна поділити на вирок з умовним покаранням, покаранням, пов'язаним із позбавленням волі, та з виправними роботами тощо.

Операція поділу передбачає дотримання певних правил, порушення яких може призвести до помилкового висновку.

1. Для поділу кожного окремого виду понять повинна бути одна підстава. Порушення цього правила є найпоширенішим. Воно полягає в тому, що в одному поділі перелічуються члени поділу, які мають різні видові ознаки. Таку помилку можна допустити, якщо поділити зброю на бойову, мисливську та гладкоствольну. Суттєвою ознакою гладкоствольної зброї є форма ствола – відрізняється від ознаки, на основі якої були виокремлені бойова та мисливська зброя, – призначення.

2. Пов'язана з попередньою вимога *взаємного виключення членів поділу*. Обсяги видових понять, утворених під час поділу родового поняття, не повинні збігатися або перетинатися один з одним. Наприклад: «Мотивами злочину можуть бути: користь, помста, ревнощі і т. п.». Кожен із мотивів у процесі такого поділу виключає один одного. Якщо ж поділити поняття злочин за формою провини на навмисний, необережний і вчинений через недбалість, то такий поділ буде неправильним, оскільки необережність не виключає недбалості.

3. Поділ поняття має бути *співмірним*, тобто обсяг усіх членів поділу повинен дорівнювати обсягу діленого поняття. Здійснюючи поділ родового поняття за будь-якою ознакою, необхідно стежити за тим, щоб перелічити всіх членів цього поділу. Лише в такому разі поділ буде пропорційним. Основні порушення цього правила зводяться до того, що поділ виявляється або неповним, коли в процесі перелічення нових понять указано не всі члени поділу, або зайвим, коли під час перелічення було додано зайвий член поділу. Прикладом першої помилки може бути поділ виправних установ на колонії загального, суворого й особливого режимів – в цьому переліку не зазначені колонія-поселення та в'язниця. Другий випадок порушення трапляється, наприклад, під час поділу співучасників злочину на виконавців, організаторів, підбурювачів, пособників і приховувачів злочину. Тут зайвим членом поняття є «приховувач злочину», яке охоплюється терміном «пособник».

4. Поділ має бути *послідовним, безперервним*. Послідовність виявляється в дотриманні субординації обсягів поділу: не можна переходити від загального поняття до одинично-

го, оминаючи середнє видове поняття. Члени поділу повинні перебувати в такому відношенні до поняття, що ділиться, як вид до роду. Порушення цієї послідовності називається стрибком у поділі. Така помилка трапляється, наприклад, під час поділу поняття «злочин проти власності» на терміни «крадіжка», «пограбування», «розбій» тощо. Без попереднього його поділу на «розкрадання», «знищення або пошкодження майна», «інше заподіяння майнової шкоди».

Очевидно, логічні правила поділу понять мають важливе значення для вирішення теоретичних і практичних проблем правового мислення. Вони, зрозуміло, самі собою не забезпечують правильності поділу; для цього необхідно вникнути у зміст поняття. Однак, з іншого боку, знаючи зміст, але не вміючи ділити поняття, можна не впоратися з поділом, а отже, не розкрити обсяг поняття та не вивчити його з належною повнотою. Поділ понять має наукову та практичну цінність. Він є в основі класифікації правових понять, використовується в юридичних науках і законах.

Поряд із такими логічними операціями, як визначення та поділ поняття, можна також виокремити його узагальнення та обмеження. Узагальнення поняття полягає в тому, що для того чи іншого конкретного поняття шукають інше, ширше, родове поняття стосовно нього. Це здійснюють завдяки видаленню деяких ознак, характерних конкретному поняттю. Наприклад, для поняття «закон» загальним поняттям буде «нормативний акт», оскільки закон – це нормативний акт, але він має певні ознаки, в цьому разі – «має вищу юридичну силу». Очевидно, узагальнення поняття пов'язане з визначенням поняття через найближчу родову та видову відмінності.

Обмеження поняття – дія, зворотна до узагальнення, сутність якої полягає в знаходженні для певного конкретного поняття іншого, менш широкого стосовно нього. Ця дія зводиться до того, що до конкретного поняття додаються нові ознаки, характерні для частини предметів або явищ, які його охоплюють. Наприклад, додавши до поняття «нормативний акт» ознаку «має вищу юридичну силу», отримуємо нове, менш широке за своїм обсягом поняття «закон». Обмеження поняття супроводжує операції поділу, оскільки допомагає визначити обсяг поняття.

У практиці мислення нам часто доводиться переходити від одних понять до інших. Так, ми можемо перейти від поняття «халатність» до поняття «посадовий злочин», від поняття «посадовий злочин» – до поняття «злочин», від останнього – до поняття «дія» і, навпаки, від поняття «дія» до поняття «злочин», від нього – до поняття «посадовий злочин» тощо.

Логічна операція, за допомогою якої відбувається перехід від поняття з меншим обсягом до поняття з більшим обсягом, називається узагальненням. Узагальнити поняття – означає перейти від виду до роду.

Логічна дія, у процесі котрої відбувається перехід від поняття з більшим обсягом до поняття з меншим обсягом, називається обмеженням. Під час обмеження ми переходимо від роду до виду.

Коли від поняття «договір» (А) ми переходимо до поняття «угода» (В), а від нього до поняття «цивільні правовідносини» (С), а потім до поняття «правовідносини» (Д), ми узагальнюємо поняття. Якщо ж від поняття «договір» (Д) ми перейдемо до поняття «страхування» (С), а від нього до поняття «майнове страхування» (В), а потім до поняття «страхування рухомого майна» (А), то ми **обмежуємо поняття** (рис. 10):

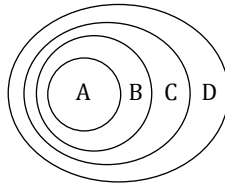

Рис. 10

Процес узагальнення й обмеження понять не безконечний.

Межею узагальнення є категорії. Категорії – це поняття з гранично широким обсягом. Категорії не мають роду, тому не піддаються узагальненню. Наприклад, такі категорії, як «матерія», «свідомість», «рух», «сутність», «явище», «кількість», «якість» тощо, не узагальнюються, від них не можна перейти до якихось інших понять із великим обсягом.

Рубежем обмеження є одиничне поняття. Так, обмеженням поняття крадіжка буде крадіжка, скоєна Петровим.

Узагальнення й обмеження може бути і правильними, і неправильними. Щоб ці дії були правильними, необхідно під час узагальнення переходити від виду до роду, а за обмеження – від роду до виду. Якщо ж при узагальненні ми перейдемо до поняття, яке є родом щодо вихідного поняття, то таке узагальнення буде неправильним. Не можна, наприклад, узагальнюючи поняття «крадіжка», перейти до поняття «грабіж», оскільки грабіж не є родом для крадіжки.

Під час обмеження трапляються помилки, коли поняття, до якого доходять, не є видом щодо того поняття, яке обмежується. Якщо, наприклад, обмежуючи поняття «держава», ми перейдемо до поняття «сім'я», то таке обмеження буде неправильним.

Узагальнення й обмеження понять дає змогу уточнити зміст і обсяг понять, установити відношення між ними, що доволі важливо для пізнання.

Операція складання понять полягає в об'єднанні двох чи декількох класів у один.

Операція **складання понять** «обвинувальний присуд» і «виправдувальний присуд» полягає в об'єднанні класу обвинувальних присудів із класом виправдувальних присудів у один клас, або в одне поняття «присуд». Якщо позначити поняття «обвинувальний вирок» літерою А, а поняття «виправдувальний вирок» – літерою В, то результат цієї операції можна зобразити графічно так (рис. 11).

Заштрихована поверхня є класом присудів.

За допомогою операції складання можна об'єднати класи (поняття), що перебувають у найрізноманітніших відношеннях: тотожності, підпорядкування, перехрещення, супідрядності, суперечності, протилежності. Наприклад, під час

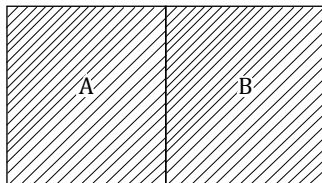

Рис. 11

об'єднання понять «свідки» (А) та «родичі» (В) (рис. 12), які перебувають у відношенні перехреснення, ми утворимо новий клас, до якого ввійдуть не тільки свідки, що не є родичами, і родичі, котрі не є свідками, а й родичі-свідки.

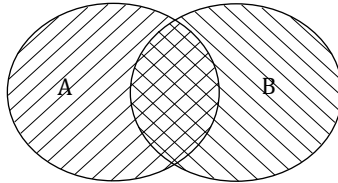

Рис. 12

Під час складання понять «договір» (А) та «угода» (В), між котрими наявні відношення підпорядкування, виникне новий клас (заштрихована поверхня рис. 13), до якого ввійдуть не тільки угоди, що не є договорами, а й угоди, які є договорами.

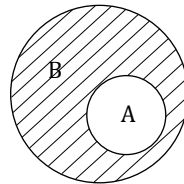

Рис. 13

Під час операції складання понять часто послуговуються сполучником «або». Він уживається не в розділювальному, а в єднально-розділювальному значенні. На це необхідно зважати під час тлумачення правових норм. Так, за ст. 248 КК України, де йдеться про те, що «полювання в заборонений час, або в недозволених місцях, або забороненими знаряддями і способами, чи то на звірів і птахів, що полювання на них повністю заборонене... – карається...», відповідальність будуть нести не тільки особи, що займаються полюванням у заборонений час, а й особи, які займаються полюванням у недозволених місцях, або на звірів і птахів, полювання на котрих повністю заборонене.

Обсяг понять «А або В», який виник унаслідок операції складання, є об'єднанням класів, що відповідають поняттям А і В. Тому вираз «А або В», наприклад «студенти або спортсме-

ни», означає, що до цього нового класу входять не тільки студенти, котрі не є спортсменами, і спортсмени, які не є студентами, а й студенти, котрі одночасно є і спортсменами.

Операція множення понять полягає в пошуку таких предметів (елементів), котрі входять одночасно до класу обох помножуваних понять. Наприклад, операція множення понять «свідок» (A) і «родич» (B) полягає в пошуку таких елементів серед класу свідків і таких елементів серед класу родичів, котрі одночасно входять до обох класів, тобто таких людей, які є одночасно і свідками, і родичами (рис. 14).

Графічно результат цієї операції можна зобразити так:

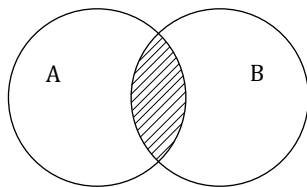

Рис. 14

Заштрихована частина поверхні й означає шуканий клас предметів, тобто тих людей, котрі є одночасно і свідками, і родичами.

Операцію множення можна проводити з поняттями, що перебувають у різних відношеннях. Наприклад, якщо нам треба провести операцію множення понять «злочин» (A) і «посадовий злочин» (B), що перебувають у відношенні підпорядкування, то ми виокремимо такі елементи підпорядкування, котрі одночасно входять до обох цих класів, тобто відшукуємо такі злочини, які одночасно є і посадовими (рис. 15).

Графічно результат операції множення цих понять матиме таке відображення:

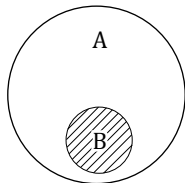

Рис. 15

Заштрихована поверхня позначає клас тих елементів (злочинів), котрі одночасно входять до поняття А («злочин») і В («посадовий злочин»).

Під час множення понять, обсяг яких не збігається, ми отримуємо нульове поняття. Наприклад, нам необхідно провести операцію множення над поняттям «навмисно» та «необережно». Оскільки обсяг цих понять не має загальних елементів, то отримана внаслідок операції множення множинність дій є одночасно навмисною та необережною і буде нульовим класом.

Операція множення позначається здебільшого за допомогою сполучника «і» («студент і спортсмен», «право і державне право», «хабар і халатність»), котрий уживають у поєднувальному значенні.

Операція заперечення поняття А полягає в утворенні нового поняття – не-А, обсяг якого, складений з обсягом поняття А, становить логічний клас сфери предметів, яку ми розмірковуємо.

Наприклад, сферою нашого міркування є юридичні угоди. Заперечуючи поняття «купівля-продаж» (А), ми одержимо поняття «не купівля-продаж» (не-А). Склавши поняття «купівля-продаж» і «не купівля-продаж», ми отримуємо клас юридичних угод (рис. 16).

Графічно результат цієї операції можна здобути так:

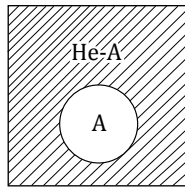

Рис. 16

Тут квадрат – це сфера предметів, про яку ми міркуємо (у цьому випадку – юридичні угоди). Коло поняття (А) – «купівля-продаж». Заштрихована частина квадрата – поняття (не-А) – «не купівля-продаж». Поняття не-А, що заперечує поняття А, має певний обсяг. Так, до обсягу поняття «не купівля-продаж» (не-А) ввійде не будь-який предмет дійсності, наприклад дерево, дім, людина тощо, а тільки ті елементи

класу юридичних угод, котрі не є купівлею-продажем, не входять до обсягу поняття А. Та, оскільки кожен предмет або явище матеріального світу може розглядатися нами у складі різних класів предметів, то обсяг конкретного поняття не-А залежатиме від обсягу тієї сфери предметів, про яку ми міркуємо.

Наприклад, якщо сферою предметів, про яку ми міркуємо, є клас злочинів, то до обсягу поняття «не крадіжка» (не-А), отриманого завдяки запереченню поняття «крадіжка» (А), увійдуть усі злочини, що не є крадіжкою, а саме: всі державні злочини, всі злочини проти власності, за винятком крадіжки, злочини проти життя, здоров'я, свободи та гідності особи тощо. Якщо ж сферою предметів, про яку ми міркуємо, є злочини проти особистої власності громадян, то до обсягу поняття «не крадіжка» (не-А), утвореного за допомогою заперечення поняття «крадіжка» (А), увійдуть не всі злочини, передбачені Кримінальним кодексом України, крім крадіжки, а тільки злочини проти особистої власності громадян, що не є крадіжкою, тобто грабїж, розбій, шахрайство, шантаж та ін. Поняття (А і не-А), отримані завдяки операції заперечення, перебувають у відношенні суперечності.

2.5. Логічне формування сутності кримінально-правової кваліфікації злочину

Завданням юридичної діяльності є надання юридичної оцінки дії, яку вчинила певна особа. Здійснити таку оцінку, означає встановити поняття, яке її охоплює. Доки ми не вирішимо цього завдання, доти ні дія, ні жодна подія не матимуть юридичного значення. Визначення поняття вчиненої дії відбувається згідно з логічними правилами. Найвдалішим у цьому разі був би вираз «формування поняття», оскільки в процесі оцінки дії, її поняття не утворюється, а тільки формується. Розглянемо процес формування поняття злочину в процесі кваліфікації, який відповідає формуванню поняття будь-якого правопорушення або іншої юридично значущої дії.

Кваліфікація злочину охоплює логічний процес формування поняття досконалої суспільно небезпечної дії. Кваліфікувати

злочин означає сформулювати, отримати нове поняття про його скоєння.

Кваліфікація злочину – це юридична оцінка конкретної суспільно небезпечної дії, відповідь на запитання про те, який злочин учинено в цьому разі. Кваліфікацією називається з'ясування відповідності розглядуваної дії (недіяльності) складу певного злочину, передбачуваного кримінальним законом. Для того, щоб кваліфікувати злочин, необхідно правильно визначити наявні ознаки скоєного та знати ознаки того складу злочину, котрий у ньому вбачається.

У логічному відношенні кваліфікація злочину є співвіднесення окремої суспільно небезпечної дії (бездіяльності) до певного «свого класу» (сукупності) предметів, застосування до скоєного одного з кримінально-правових понять (статті закону), передбачених законом.

Дати правильну кваліфікацію злочину означає віднести конкретну суспільно небезпечну дію до того класу предметів (злочинів), елементом котрої вони є, застосувати до скоєного те поняття, ознаки якого воно має.

Неправильна кваліфікація є включення дії особи до класу предметів (злочинів), до котрих ця дія насправді не входить, застосування для предмета (дії) поняття (статті закону), ознак якого воно не має. Неправильна кваліфікація злочину – це помилка не тільки судова, а й логічна.

Так, якщо дії обвинуваченого, що виявилися у 1) відкритому 2) викраденні 3) майна без застосування насилля і погроз його застосування, кваліфіковані як розбійний напад, то така кваліфікація неправильна. До обсягу поняття «розбій» входять, формуючи його логічний клас, тільки такі дії, котрі є 1) нападом 2) із метою заволодіння 3) власним майном громадян, 4) поєднаним із насиллям, небезпечним для життя чи здоров'я особи, на яку вчинено напад, або з погрозою застосування такого насильства. Кваліфікація ж як розбійного нападу дії обвинувачуваного, в котрих немає вказаних ознак розбою, означає, що поняття «розбій» поширене на такий предмет (дію), який не входить до обсягу цього поняття та не є елементом означеного логічного класу.

Кваліфікація злочину – одне з основних завдань правосуддя. Інтереси дотримання законності вимагають, щоб кожна

супільно небезпечна дія була кваліфікована за тією статтею кримінального закону, котра передбачає вчинене, або за якоюсь іншою. Із логічного погляду ця вимога полягає в тому, щоб до кожної супільно небезпечної дії застосовувалися тільки ті поняття, ознаками якої воно наділене. Відхід від цієї вимоги призводить до помилок, судової помилки за конкретним змістом і логічної помилки за формальною (структурною) правильністю.

Під час розслідування та судового розгляду кримінальної справи слідчий та суд, аналізуючи фактичні дані, виявляють суттєві ознаки дії, які мають значення для її кваліфікації як злочину, і формують відповідне поняття. Процес пізнання вчиненої дії або бездіяльності завершується тоді, коли буде правильно сформульоване поняття про неї; доки цей процес не завершений, тобто поняття не сформульоване, доти не можна вирішити питання про юридичне значення цієї дії. Так, наприклад, формується поняття про скоєння пограбування.

Формування поняття злочину – це логічний процес установлення суттєвих ознак супільно небезпечної дії й зведення їх до ознак відомого поняття конкретного злочину (складу злочину).

Формування поняття розпочинається з вивчення дії, тобто виокремлення в ньому сукупності певних ознак. Логічний прийом уявного розчленування на окремі ознаки дії, яку досліджують, називається аналізом. Приміром, у дії, поняття якої потрібно сформулювати, виокремлюють такі ознаки, як характер і ступінь її супільної небезпеки, статеві приналежність, вік та соціальний стан особи, що її скоїла, час, місце і спосіб учинення дії, інтенсивність дії, її тривалість та ін.

Установивши ознаки дії, необхідно перейти до другого етапу формування поняття – абстрагування. Абстрагування – логічний прийом виокремлення суттєвих у певному відношенні ознак дії і вивчення їх поза зв'язком між собою. Ознаки дії, що встановлюються під час аналізу, обов'язково повинні характеризувати обставини, вказані у ст. 68 КПК України. Це ознаки часу, місця, способу вчинення дії та інші, що мають значення для правильного вирішення справи. Зазвичай коло їх значно ширше, бо охоплює безліч інших ознак, які мають

значення для розслідування злочину (наприклад стан погоди, колір очей підозрюваного, розмір викраденого взуття, калібр зброї тощо). Але для формування поняття цієї дії, тобто для її кваліфікації як конкретного злочину, вся ця сукупність ознак не потрібна, оскільки вона ускладнює процес подальшого їх порівняння та узагальнення. Тому доводиться відволікатися, абстрагуватися від низки другорядних для кваліфікації ознак, вибирати ті з них, які є суттєвими в кримінально-правовому плані як ознаки конкретного складу злочину. Це ознаки, що характеризують об'єкт, об'єктивну сторону, суб'єкт і суб'єктивну сторону складу злочину.

У процесі абстрагування встановлюють, наприклад, що вказана дія завдала шкоди цінностям, які охороняє закон (наприклад закон про приватну власність), – об'єкт посягання.

Вивчивши ознаки, виокремивши найсуттєвіші з них, необхідно подумки відновити розчленування дії у вигляді синтезу цих ознак. Синтез – логічний прийом уявного з'єднання ознак досліджуваної дії та встановлення між ними зв'язків. У процесі синтезу всі ознаки подумки «стають» на своє місце в строго визначеному відношенні один до одного, причому головними є суттєві ознаки, з погляду складу злочину. Відновлена шляхом синтезу дія постає в новій якості; об'єднавши виокремлені в процесі абстрагування суттєві ознаки, ми ніби відтворюємо дію на новому, кримінально-правовому рівні. Вона є не просто актом людської поведінки, а злочином.

У процесі *синтезу* використовують прийом логічного порівняння. *Порівняння* – уявне зіставлення ознак досліджуваної дії, поняття складу злочину та виявлення між ними схожості й відмінності. Родове поняття встановлюють поетапно. Зазвичай спершу виявляються його спільні ознаки з більш широким, родовим поняттям злочину, а потім починають пошук більш вузького конкретного поняття, яке б охоплювало видові ознаки цієї дії. Так, задяки порівнянню можна спершу зробити висновок про те, що вчинена дія має ознаки злочину проти власності, далі, вужче, – розкрадання майна і, нарешті, конкретно – крадіжка.

На останньому, заключному етапі формування поняття, використовують умовивід у формі дедукції. Про поняття умо-

виводу як форми мислення йдеться в наступних розділах підручника. Тут же зазначимо, що відповідно до правил дедуктивного умовиводу, якщо суттєві ознаки дії, яка досліджується, збігаються з ознаками поняття конкретного складу злочину, то поняття цього складу злочину також виражає поняття цієї дії. Відтак, якщо вчинена дія за своїми ознаками збігається зі складом поняття «крадіжка», то вона також визнається поняттям крадіжки.

Для забезпечення істинності сформованого поняття необхідно переконатися в тому, що воно має конкретний склад, серед ознак якого є ознаки, які доволі повно, вичерпно відображають сутність дії, яку досліджуємо; в протилежному випадку, сформоване поняття може виявитися помилковим. Наприклад, у справі встановлено, що громадянин А. вбив працівника поліції Б., у зв'язку з чим його було притягнуто до кримінальної відповідальності за ст. 115 КК України. Це рішення може виявитися помилковим, якщо слідчий не врахував, що окремо існує відповідальність за посягання на життя співробітника правоохоронних органів (ст. 348 КК України).

Формування поняття в процесі кваліфікації має низку особливостей:

1. Кваліфікована дія досліджується в певному визначеному, кримінально-правовому відношенні; встановлюються ознаки, які мають значення для правильної кваліфікації. Якщо дія не має кримінально-правових ознак, це означає, що вона не підлягає кваліфікації.

2. Формування поняття відбувається шляхом доведення. Недостатньо стверджувати, що дія є крадіжкою. Необхідно довести, що дія має ознаки, які характеризують її як крадіжку, тобто навести відповідні фактичні дані, аргументи з посиланням на певні джерела.

3. Формування поняття відбувається в межах кримінального процесуального закону. Розумовий процес формування поняття не обмежений будь-якими юридичними нормами, проте ознаки, якими наділена досліджувана дія й які піддаються логічному аналізу в процесі формування поняття, встановлюються кримінальним процесуальним шляхом. Якщо водночас допускається порушення кримінального

процесуального закону, встановлена ознака не може враховуватися під час формування поняття злочину.

Отже, формування поняття досконалої суспільно небезпечної дії в процесі кваліфікації злочину передбачає виконання певних логічних прийомів і дотримання необхідних вимог кримінального та кримінального процесуального законів.

Теоретичні запитання

1. Дайте визначення поняття як форми мислення.
2. Охарактеризуйте процес творення поняття.
3. Що таке суттєві ознаки предмета та як вони відображаються поняттям?
4. Поясніть відмінність між ознаками схожості та ознаками відмінності.
5. Проаналізуйте різницю суттєвих та несуттєвих ознак.
6. Класифікуйте ознаки та поясніть їх різновиди.
7. Що таке зміст поняття?
8. Що таке обсяг поняття?
9. Поясніть закон оберненого відношення змісту й обсягу поняття.
10. Як відрізняється поняття в епістемологічному значенні та поняття у формально-логічному значенні?
11. Що таке дефініція?
12. Опишіть структуру дефініції.
13. Класифікуйте різновиди дефініції?
14. Що таке експлікація, та яке її пізнавальне значення?
15. Які є основні правила формування дефініції?
16. Перелічіть види понять за змістом.
17. Перелічіть види понять за обсягом.
18. Які є види понять за досконалістю?
19. Як поділяються поняття за походженням?
20. Класифікуйте можливі відношення між поняттями.
21. Як візуально зображуються відношення між суміжними поняттями?
22. Які відношення можливі між несумісними поняттями?
23. Що таке узагальнення поняття?

24. Як відрізняються операції узагальнення та абстрагування?
25. Що таке обмеження поняття?
26. Як співвідносяться узагальнення та обмеження понять?
27. Які є різновиди обмеження поняття?
28. Що таке поділ поняття?
29. Які є різновиди поділу поняття?
30. Яких правил потрібно дотримуватися під час поділу поняття?
31. Що таке додавання обсягів понять?
32. Які поняття підлягають додаванню?
33. Що таке множення обсягів понять?
34. В якому відношенні перебувають операції віднімання та доповнення обсягів понять.
35. Як поняття виражається в мові?
36. Що таке природні та конвенційні знаки?
37. Проаналізуйте принципи однозначності, предметності та взаємозамінюваності.
38. Що таке суппозиція термінів?
39. Які є види суппозиції термінів?
40. Як впливає суппозиція терміна на його значення?
41. Яке значення мають поняття в юридичній діяльності?
42. Розкрийте зв'язок поняття з класифікацією та кваліфікацією правопорушень.
43. Охарактеризуйте юридичне поняття. У чому полягає сутність правових понять?
44. В якому співвідношенні перебувають поняття «правопорушення» і «склад правопорушення».
45. Вкажіть способи та правила визначення понять. Продемонструйте їх на юридичних дефініціях.

Рекомендована література

1. Арутюнов В. Логіка: навч. посібник для економістів / В. Арутюнов, Д. Кирик, В. Мішин. – К.: КНЕУ, 2000. – 144 с.
2. Бандурка О. Курс логіки: підручник / О. Бандурка, О. Тягло. – К.: Літера ЛТД, 2002. – 160 с.
3. Бондар Т. Логіка: навч. посібник / Т. Бондар. – К.: КУБГ, 2010. – 247 с.
4. Бондар Т. Філософія мови: хрестоматія / Т. Бондар. – К.: КУБГ, 2011. – 90 с.

5. Бочаров В. Основы логики: учебник / В. Бочаров, В. Маркин. – М.: ИНФРА-М, 1998. – 296 с.
6. Войшвилло Е. Понятие / Е. Войшвилло. – М.: МГУ, 1967. – 277 с.
7. Войшвилло Е. Понятие как форма мышления: логико-гносеологический анализ / Е. Войшвилло. – М.: Изд-во МГУ, 1989. – 239 с.
8. Гетманова А. Учебник по логике / А. Гетманова. – М.: ЧеРо, 1997. – 304 с.
9. Демидов И. Логика: учеб. пособие для юридических вузов / И. Демидов. – М.: Юриспруденция, 2000. – 208 с.
10. Жеребкін В. Логіка: підручник для юридичних вузів і факультетів / В. Жеребкін. – К.: Знання, 1999. – 208 с.
11. Иванов Е. Логика: учебник / Е. Иванов. – М.: БЕК, 1996. – 357 с.
12. Ивлев Ю. Логика: учебник для вузов / Ю. Ивлев. – М.: Логос, 1998. – 271 с.
13. Кириллов В. Логика: учебник для юридических вузов / В. Кириллов, А. Старченко. – М.: Юрист, 1999. – 252 с.
14. Конверський А. Логіка: підручник для студентів вищих навчальних закладів / А. Конверський. – К.: Український Центр духовної культури, 1999. – 398 с.
15. Кондаков Н. Логический словарь-справочник / Н. Кондаков. – М.: Наука, 1971. – 656 с.
16. Марценюк С. Логіка: курс лекцій / С. Марценюк. – К.: НМК ВО, 1993. – 288 с.
17. Матерна П. Понятие понятия / П. Матерна // Логические исследования. – М.: Наука, 1993. Вып. 2. – С. 82–89.
18. Никифоров А. Книга по логике / А. Никифоров. – М.: Гнозис, 1995. – 224 с.
19. Свинцов В. Логика: Элементарный курс для гуманитарных специальностей / В. Свинцов. – М.: Скорина, Весь мир, 1998. – 351 с.
20. Строгович М. Логика / М. Строгович. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1949. – 362 с.
21. Тофтул М. Логіка: посібник / М. Тофтул. – К.: Академія, 2002. – 368 с.
22. Тур М. Логіка: посібник для студентів фінансово-економічного профілю / М. Тур. – К.: КНУТД, 2004. – 238 с.
23. Орловска Е. Логические аспекты изучения понятий / Е. Орловска // Логические исследования. – М.: Наука, 1993. Вып. 1. – С. 82–89.
24. Философский энциклопедический словарь. – М.: ИНФРА-М, 1997. – 576 с.
25. Хоменко І. Логіка юристам: підручник / І. Хоменко. – К.: Четверта хвиля, 1998. – 283 с.
26. Челпанов В. Учебник логики / В. Челпанов. – М.: Научная Библиотека, 2010. – 128 с.
27. Щёкин Г. Основы кадрового менеджмента: Кн. II. Подбор, обучение и развитие персонала / Г. Щёкин. – К.: МАУП, 1993. – 200 с.

III. СУДЖЕННЯ ЯК ФОРМА ЛОГІЧНОГО МИСЛЕННЯ ЮРИСТА

3.1. Судження – форма логічного мислення

У сучасній логіці розрізняють терміни «речення», «висловлювання», «судження».

Речення – це мовна (знакова) конструкція, в якій за певними граматичними (синтаксичними) правилами об'єднуються слова.

Відповідно, *речення* є граматичною (синтаксичною) категорією.

Також у сучасній логіці під час виокремлення особистої форми мислення вживають термін «висловлювання».

Висловлювання – це така логіко-семантична категорія, яка виражає форму мислення та форму вираження знання. У висловлюванні щось стверджується чи заперечується і про клас емпіричних об'єктів, і про клас абстрактних об'єктів; виражаються відношення між об'єктами думок; фіксується наявність чи відсутність ознак, властивостей класу об'єктів чи елемента певного класу.

Висловлювання є *основним* предметом вивчення логіки висловлювань і логіки предикатів. Ці розділи класичної символічної логіки вивчають і прості, і складні висловлювання, їх структуру та властивості, встановлюють не тільки змістовні, а й формальні (логічні) зв'язки між висловлюваннями, розглядають логічні операції, на підставі яких одні висловлювання перетворюються в інші.

Мовною формою вираження висловлювань є речення. Всі види висловлювань виражаються через речення, але не будь-яке речення є судженням (висловлюванням). Зокрема прохання, заклики, побажання не є судженнями (висловлюваннями). Незважаючи на нерозривний зв'язок між судженням (висловлюванням) і реченням, їх не можна ототожнювати. Наприклад, у разі правильного перекладу з однієї мови іншою судження

(висловлювання) залишається незмінним, хоча форма його вираження змінюється. Судження може передаватися різними реченнями і в межах однієї мови.

Мовними формами вираження висловлювань у сучасній формальній логіці є формули логіки висловлювань і логіки предикатів, тобто знаки штучних мов, їх конструюють для вираження структури висловлювань, і якщо їх розглядають незалежно від змісту цих висловлювань, то тоді вони представляють тільки їхні синтаксичні засоби вираження.

Отже, коли у традиційній логіці вживається термін «висловлювання», який рівноцінний терміну, «судження», це має на увазі, що висловлювання як об'єкт сучасної логіки може моделювати судження, бути одним із варіантів представлення судження, насамперед коли йдеться про судження з відношеннями та про складні судження. Все це дає змогу вживати в певних межах терміни.

Надалі будемо вживати такий термін, як судження. Судження – це така форма мислення, яка розкриває зв'язок між предметом і його ознакою.

Пізнаючи предмети й явища навколишнього світу, виокремлюючи в них певні ознаки, ми висловлюємо судження, наприклад: «Угода відбувається за погодженням сторін», «Економіка є базисом», «Час – це гроші» тощо.

Судження є першою формою мислення, яка має пізнавальний результат. Як й інші форми мислення, судження впродовж розвитку історії логіки отримало різноманітні визначення. Наведемо найуживаніші з них.

«*Судження* – це думка, в якій стверджується наявність або відсутність властивостей у предметів, відношень між предметами, зв'язків між ситуаціями».

«*Судження* є такою думкою, в якій під час її висловлювання дещо стверджується про предмети дійсності й яка об'єктивно є або істинною, або хибною і водночас неодмінно однією із двох».

«*Судження* – це думка, в якій стверджується або заперечується зв'язок між об'єктами й ознаками».

«*Судження* – це думка, що виражається розповідними реченнями й є істинною або хибною».

«Судження – в загальній (традиційній) або аристотелівській логіці означає форму мислення, в якій відображається різноманітність предметів і явищ, яким характерні різні властивостей й ознаки».

Фактично всі ці визначення за їх різних мовних відмінностей – ідентичні. Відповідно, за допомогою судження як форми мислення ми щось стверджуємо або заперечуємо про предмети й явища об'єктивного світу. Кожне судження логічно оцінюється на істинність чи хибність. У загальній логіці *істинним* вважається судження, яке адекватно відображає дійсність, відповідає їй, а *хибним* – судження, що не відповідає дійсності, неадекватно відображає її.

Отже, судження є логічною категорією.

Термін «судження» має ще інше, ширше значення. В процесі колективних роздумів, міркувань, спілкування, передачі інформації, тобто в діалогах між людьми «судження» означає думку, що є результатом процесу мислення, здатності мати та висловлювати власний погляд (наприклад, у виразах: «не маєте права на власне судження», «я маю своє судження (думку, погляд) з цього питання»). У суперечках термін «судження» використовують у значенні «переконання», тобто в суперечках головним є пошук таких аргументів (істинних суджень), які б переконали протилежну сторону (опонента, супротивника) під час обговорення певної проблеми.

Судження відображає наявність або відсутність у предметів певних властивостей, ознак, зв'язків і відношень. У судженні виражається наше знання про саме існування предметів і явищ та про всі різноманітні зв'язки й відношення між предметами, явищами та їх властивостями. За допомогою суджень ми охоплюємо предмет у найрізноманітніших його виявах. Так, висловлюючи судження: «Економіка є волею панівного класу»; «Економіка є базисом»; «Економіка є об'єктивною реальністю»; «Економічна політика не існує без держави»; «Економіка визначає політику» тощо, ми виявляємо найрізноманітніші сторони економіки й її зв'язку з іншими явищами.

Судження – це форма думки, в якій стверджується або заперечується що-небудь про предмети та явища об'єктивної дійсності.

Судження може бути істинним або хибним.

Істинним називається таке судження, котре правильно відображає дійсність, відповідає тому, що є насправді.

Хибним є судження, яке неправильно відображає дійсність, не відповідає тому, що є насправді. Так, судження «Народ – творець історії»; «Економіка – об'єктивна реальність буття»; «Економіка функціонує за об'єктивними законами» – є істинними, вони відповідають дійсності, правильно відображають її. А такі судження, як «Харків більший від Києва», «Мистецтво не відображає дійсності», «Крадіжка не є злочин» – хибні, оскільки те, що висловлюється в кожному з них, не відповідає дійсності.

Питання про те, яким є кожне конкретне судження – істинним чи хибним, вирішується практикою.

3.2. Логічна структура суджень

Судження складається із *суб'єкта*, *предиката* та зв'язки (схема 3).

Схема 3. Складові судження

Суб'єкт — це те, про що йдеться у судженні. Суб'єкт є не предметом дійсності, а поняттям про предмет думки. Суб'єкт позначається літерою S (перша літера латинського слова *subjectum*).

Предикат – це те, що мовиться у судженні про предмет думки. Предикат є поняттям про те, що стверджується або заперечується про предмет, виражений суб'єктом. Позначається предикат літерою P (від латинського слова *praedicatum*). Суб'єкт і предикат судження називаються термінами судження.

Зв'язка в судженні є відображенням зв'язку, наявного між предметом думки та певною властивістю; зв'язка установлює, належить чи не належить предметові судження властивість, яка мислима в предикаті. Зв'язка виражається такими словами, як «є», «не є» тощо.

Наприклад, у судженні «Злочин є дією суспільно небезпечною».

«Злочин» – предмет нашої думки – *суб'єкт S*; «є» – *зв'язка*, а «дією суспільно небезпечною» – *предикат P*.

Суб'єкт і предикат виконують різні *пізнавальні функції*: суб'єкт охоплює *відоме знання*, а через предикат з'ясовують *ознаки та відносини*, характерні предмету думки.

Судження як форма мислення є єдиним цілим. Кожна з частин судження (суб'єкт, предикат і зв'язка) окремо не може становити судження. Одну частину судження не можна відривати від іншої та абсолютизувати. Суб'єкт у судженні не може бути суб'єктом без предиката, а предикат – без суб'єкта. Обидва вони немислимі без зв'язки між ними, внаслідок якої вони і стають суб'єктом та предикатом судження. Тому є неправильною думка про те, що ніби наявні судження безсуб'єктні або безпредикатні. Судження без суб'єкта або без зв'язки, або без предиката бути не може.

Якщо є предикат, то має бути і суб'єкт; якщо є суб'єкт, то має бути й предикат. Коли у судженні йдеться про щось, то має бути вказаний і той предмет думки, якому належить чи не належить це «щось». Якщо в судженні наявний суб'єкт, то необхідно виявити і його предикат, тобто те, що стверджується чи заперечується про предмет, виражений суб'єктом. Судження, виражене безособовими реченнями, наприклад: «Вечоріє», «Світає», «Сутеніє», «Дощить» тощо, які, на думку деяких логіків, є безсуб'єктними, насправді мають суб'єкт і предикат. Речення «Вечоріє» виражає судження «Вечір (суб'єкт) надходить (предикат)». Речення «Дощить» має судження «Дощ (суб'єкт) іде (предикат)».

Такі судження, виражені називними реченнями, в яких дається відповідь на будь-яке запитання, наприклад: «Прокуратура» (під час відповіді на запитання «Що це?»), «Зима» (на запитання «Що тепер?») тощо, мають не тільки предикат, а й суб'єкт, хоч останній словесно не виражено. У реченні «Прокуратура», що є відповіддю на запитання «Що це?» суб'єкт – поняття «це», а предикат – «прокуратура» («Це – прокуратура»), а у судженні «Зима», що є відповіддю на запитання «Що тепер?», суб'єктом є поняття «тепер», а предикатом, «зима» («Тепер зима»).

Суб'єкт і предикат судження містять знання неоднакового характеру. Суб'єкт виражає знання про предмет думки, а предикат – про ознаку, відношення, властивість, що належить або не належить предмету. Суб'єкт містить знання відоме, а предикат – нове, раніше не відоме. Предикат є характеристикою предмета думки, через нього ми з'ясуємо те, що характерне (або не характерне) цьому предмету. Предикат завжди має нове знання про відомий предмет. Тому кожне нове судження про певний предмет розкриває нам ще невідому, нову його сторону. І що більше суджень ми висловлюємо про предмет, то повніше його охоплюємо.

Судження може складатися з одного суб'єкта й одного предиката або з декількох суб'єктів і предикатів. Тому структура суджень неоднакова, вона різна у певних видах суджень.

За складом суб'єкта й предиката, судження поділяються на прості й складні.

Простим називається судження, яке складається з одного суб'єкта й одного предиката.

Складним називається судження, в якому наявні декілька предикатів чи суб'єктів. Складні судження складаються з кількох простих суджень.

Кожне судження граматично завжди виражається у формі речення. Судження не може існувати поза реченням. Речення є безпосередньою дійсністю судження, його матеріальною оболонкою. Проте не будь-яке речення виражає судження.

Характерні особливості судження полягають у ствердженні або запереченні чого-небудь про що-небудь. Тому, якщо у реченні що-небудь стверджується або заперечується, то воно виражає судження, якщо ж у реченні немає ствердження або заперечення, то таке речення не є судженням.

Речення, як відомо, бувають розповідні, питальні й спонукальні.

У розповідних реченнях, наприклад: «Сонце – це зірка»; «Експерт не є дилетантом» тощо обов'язково є або ствердження, або заперечення, тому будь-яке розповідне речення є судженням. Це не означає, звичайно, що різниця між судженням і реченням у таких випадках зникає, вона залишається. Судження – категорія логічна, речення – граматична. Судження завж-

ди тричленне: воно має суб'єкт, предикат і зв'язку. Речення не завжди є тричленим: воно може бути й одночленим («Світає»; «Морозить» тощо), і двочленим («Дош іде», «Мир переможе» та ін.), і багаточленим («Київ є найкрасивішим містом України» тощо). Крім підмета й присудка, граматичне речення має й другорядні члени: означення, додаток, обставину.

Логічна будова суджень – інтернаціональна. В основних рисах вона є спільною для найрізноманітніших народів. Будова речення, навпаки, значною мірою національна, вона визначається сукупністю граматичних особливостей, характерних для цієї мови, що відрізняє її від інших мов.

Так вирішується питання про співвідношення судження та речення, коли ми розглядаємо судження і розповідне речення.

Призначення питальних і спонукальних речень інше, ніж ствердження чи заперечення. Сутність питального речення полягає у постановці запитання, а спонукального речення – у вираженні спонуки. Коли ми ставимо запитання: «Петренко – директор?», то в цьому запитанні ще немає ні ствердження, ні заперечення, ми не стверджуємо того, що Петренко є директором, і не заперечуємо цього, тобто не висловлюємо певного судження про Петренка. Те, на що спрямоване запитання, нам ще не відоме. Отже, коли ми ставимо запитання, наприклад: «Де ти був учора о 10 годині вечора?»; «Хто дав вам цю річ?»; «Де стояв сейф?»; «Кому належить цей підпис?» тощо, то ми ще не висловлюємо суджень. Судженням, тобто думкою, в якій щось стверджується або заперечується, буде тільки відповідь на запитання, а саме: «Учора о 10 годині вечора я був у кіно»; «Цю річ дав мені Петренко»; «Сейф стояв біля вікна»; «Цей підпис належить Николаєву» та ін.

Від запитальних речень необхідно відрізнити риторичні запитання, такі, наприклад, як: «Хто не знає наших депутатів?», «Кому не дорога пам'ять про свою школу?», стверджувальні думки про те, що «Усі знають наших депутатів»; «Кожному дорога пам'ять про свою школу», які є судженнями.

У спонукальних реченнях, наприклад: «Зачиніть двері!»; «Подайте води!»; «Відійдіть!»; «Не чіпайте!»; «Будьте уважні!» тощо, як і у реченнях питальних, теж немає і ствердження, і заперечення. Тому спонукальні речення не є судженнями.

3.3. Аналіз суджень, їх види за логічною модальністю

Прості судження, залежно від того, що вони відображають – властивість чи відношення, поділяються на *атрибутивні судження* й *судження з відношенням*, *судження існування* (схема 4). Приклад атрибутивного судження: «Норми права мають примусовий характер» $S \in P$.

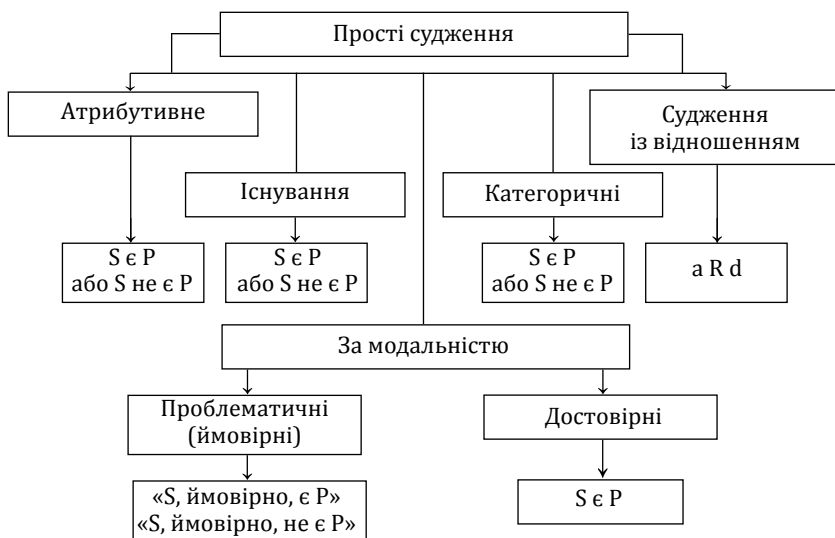

Схема 4. Поділ простих суджень

Атрибутивним судженням називається таке судження, в якому стверджується або заперечується належність предмета певної властивості чи ознаки. Так, наприклад, розглянемо таке поняття, як «шпигунство», визначення якого міститься в ст. 114 КК України: «*Передача або збирання з метою передачі іноземній державі, іноземній організації або їх представникам відомостей, що становлять державну таємницю, якщо ці дії вчинені іноземцем або особою без громадянства*».

У цій статті стверджується наявність таких ознак:

- передача та збирання відомостей, що становлять державну таємницю, іноземній державі;
- ці відомості завдають шкоду інтересам України.

Отже, а і б – властивості ознаки, які характерні такому явищу, як шпигунство ($S \in P$).

«Працівник поліції не має права бути членом політичних партій» ($S \notin P$) тощо.

Структура атрибутивних суджень, в яких стверджується належність предмету певної властивості, виражається формулою $S \in P$. Атрибутивні судження, в яких заперечується належність предмету певної властивості, мають формулу $S \notin P$.

Атрибутивні судження можна тлумачити і як судження належності предмету властивості, і як судження належності предмета до класів предметів. Так, судження «Дарування є угодою» можна розглядати і як судження, включаючи «дарування» до класу «угод», і як судження належності, аналізувати дарування як таке правовідношення, котре має властивість «бути угодою».

Судження існування (екзистенціальні судження – від латинського слова *existencia* – існування) – це судження, в яких стверджується чи заперечується факт існування або не існування предмета. Наприклад: «Матерія існує», «Світ існує», «Безпричинних явищ не буває», «Столиця окремо від держави не існує», «Існує незакінчена будівля» тощо. Суб'єктом цих суджень є те, про що йдеться у судженні («матерія», «світ», «право»), предикат виражений словом «існує». Зв'язка чітко не виражена словами («є», «не є»), але це не означає, що її немає. Структура цих суджень може бути виражена формулою: « $S \in P$ », « $S \notin P$ ».

Особливість судження існування полягає в тому, що воно відображає не зв'язок предмета з його ознакою і не відношення між предметами, а факт буття чи небуття якогось предмета або явища, інформує про те, що щось існує чи не існує. Так, з погляду формальної логіки це наведено в судженні, наприклад: «В Україні немає смертної кари».

Так, у ст. 50 КК України «Поняття покарання та його мета» підкреслюється:

1. *Покарання є заходом примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні злочину, і полягає у передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого.*

2. Покарання має на меті не тільки покарання, а й виправлення засуджених, а також запобігання вчиненню нових злочинів і засудженими, і іншими особами.

3. Покарання не має на меті завдати фізичних страждань або принизити людську гідність ($S \in P$ або $S \notin P$).

Виражаючи знання про буття або небуття того чи іншого явища, судження, існування відіграє важливу роль у процесі пізнання.

Категоричними є судження, в яких щось стверджується чи заперечується в безумовній формі, наприклад: «Петренко – студент», «Знання – сила», «Купівля–продаж є договором», «Злочин є діяння суспільно небезпечним». «Студенти Львівського державного університету внутрішніх справ вивчають юридичну логіку».

Наприклад, у ч. 7 ст. 42 КПКУ вказується, що «обвинувачений зобов'язаний з'явитися за викликом слідчого у призначений строк. У разі неявки без поважних причин обвинувачений підлягає приводу».

У наведених категоричних судженнях ми щось стверджуємо, але наявні категоричні судження, в яких ми щось заперечуємо.

Прикладом такого категоричного судження є ст. 19 КК України «Осудність»:

1. Осудною визнається особа, яка під час учинення злочину могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і керувати ними.

2. Не підлягає кримінальній відповідальності особа, яка під час учинення суспільно небезпечного діяння, передбаченого цим Кодексом, перебувала в стані неосудності, тобто не могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними внаслідок хронічного психічного захворювання, тимчасового розладу психічної діяльності, недоумства або іншого хворобливого стану психіки. До такої особи за рішенням суду можуть бути застосовані примусові заходи медичного характеру.

3. Не підлягає покаранню особа, яка вчинила злочин у стані осудності, але до постановлення вироку захворіла на психічну хворобу, що позбавляє її можливості усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними. До такої особи за рішенням суду можуть застосовуватися примусові заходи медично-

го характеру, а після одужання така особа може підлягати покаранню ($S \in P$ або $S \notin P$).

Категоричне судження є судженням атрибутивним, у ньому стверджується чи заперечується належність предмету певної властивості або ознаки. Категоричні судження поділяються на види за *якістю* та *кількістю*.

Судження з відношенням – це судження, що відображає відношення між окремими предметами або їхніми ознаками. Судження відношення виражають найрізноманітніші відношення між предметами й явищами: часові, просторові, відношення за якістю, кількістю, формою, тотожністю, протилежністю тощо. Тому в практиці мислення ми стикаємося із найрізноманітнішими судженнями відношення.

У низці нормативних статей ці відношення виявляються у взаєминах суб'єктів права.

Структура суджень із відношенням може бути виражена формулою $a R b$, де a і b – це поняття про предмети, а R – відношення між ними. Читається ця формула так: «Між предметами a і b існують відношення R ».

Наприклад, розглянемо *ст. 257 КК України «Бандитизм»* – це «організація озброєної банди з метою нападу на підприємства, установи, організації чи на окремих осіб, а також участь у такій банді або у вчинюваному нею нападі – караються позбавленням волі на строк від п'яти до п'ятнадцяти років із конфіскацією майна.

За якістю судження бувають ствердні й заперечні.

Ствердним називається судження, яке відображає наявність у предмета певної ознаки, наприклад: «Знання – сила», «Купівля-продаж є договором» та ін. Ствердне судження має таку формулу: $S \in P$.

Заперечним називається судження, в якому йдеться про відсутність у предмета певної ознаки. Наприклад: «Студент Іваненко не відмінник», «Жодна держава не має права втручатися у внутрішнє життя іншого народу» тощо. Формула заперечного судження: $S \notin P$.

У заперечних судженнях заперечення «не» може стояти і перед зв'язкою, і перед предикатом (P).

Наприклад, у судженні «Ця дошка не є чорна», частка «не» стоїть перед зв'язкою, а в судженні «Ця дошка є не чорна» – перед предикатом. Такі заперечні судження мають формулу: $S \in \text{не } P$.

Заперечними є також судження, в яких заперечення «не» стоїть безпосередньо перед суб'єктом, тобто судження, що має структуру «не $S \in P$ ».

Прикладом таких заперечних суджень є: «Не податок це», «Не Іваненко був у Петренка», «Не застава є причиною суперечки» тощо. Ці судження доречно відрізнити від ствердних, суб'єктами яких є заперечні поняття.

За кількістю судження бувають *одиничні, часткові та загальні*.

Одиничним називається судження, в якому щось стверджується чи заперечується про один предмет, наприклад: «Київ – столиця України». Одиничне судження має формулу: $S \in P, S \text{ не } \in P$.

Частковим називається судження, в якому щось стверджується або заперечується про частину предметів класу, наприклад: «Деякі студенти – відмінники». У цьому судженні йдеться не про всіх, а про деяких студентів. Суб'єкт часткового судження виражається словами: «деякі», «більшість», «частина», «кілька», «іноді» тощо.

Формула часткового судження: Деякі $S \in P$. Деякі $S \text{ не } \in P$.

Часткові судження бувають означені й неозначені.

Означені часткові судження ми висловлюємо тоді, коли наше пізнання певних предметів завершене і нам відомо, що тільки деякі предмети класу наділені (або не наділені) певною ознакою, а інші предмети цього класу цими ознаками не володіють (або володіють). Наприклад: «Тільки деякі договори є безплатні», «Деякі порушення вчиняються з необережності». У цих судженнях слово «деякі» має зміст «тільки деякі», а не всі.

Неозначене часткове судження – це таке судження, в якому виражене знання про те, що в крайньому разі деякі предмети цього класу володіють (не володіють) певною ознакою. Чи належить ця ознака останнім предметам класу, ми ще не знаємо, оскільки наше пізнання предметів не завершене. Слово «деякі» тут має зміст «у крайньому разі деякі» або «у всякому випадку деякі, а можливо й усі».

Приклади неозначеного часткового судження: «Деякі акціонери визначили свою позицію»; «Частину коштів знайдено» та ін.

Неозначене часткове судження під час подальшого пізнання стає або означеним частковим судженням, або переходить до загального судження.

Загальним судженням називається судження, в якому щось стверджується або заперечується про всі предмети класу. Наприклад: «Усі громадяни зобов'язані дотримуватися законів»; «Ніхто з членів правління не має права відмовлятися від голосування» тощо. У загальних судженнях перед суб'єктом постає логічна стала, яка виражається такими словами, як: «усі», «кожен», «усякий», «будь-який», «ніхто», «ніякий» тощо. Але часто слово «всі» не висловлюється, а тільки мається на увазі. Формула загального судження: всі $S \in P$. Жодне S не $\in P$.

Із загальних суджень логіка виділяє в окрему групу неозначені судження, тобто такі, які не мають показника кількості (квантора). До них належать такі судження, як: «Юристи добре знають закони», «Працівники органів МВС – сміливі люди» та ін.

Суб'єктом цих суджень є не кожен предмет класу, а клас предметів загалом. Тому ознака, виражена предикатом, не обов'язково належить кожному предметові класу; предикат характеризує клас, а не кожен предмет класу окремо. Отже те, про що йдеться у предикаті судження, не можна приписувати будь-якому предметові класу; той чи інший окремий предмет класу цією ознакою може й не володіти. Наприклад, судження «Юристи добре знають закони» не можна розуміти так, що кожен юрист добре знає закони; це судження характеризує клас юристів загалом, а не кожного юриста окремо.

У класі загальних суджень розрізняють також судження такі, що *виділяють* і *виключають*.

Судження, що *виділяє*, – це судження з осібно визначеним суб'єктом або предикатом. Наявні два види тих суджень: із суб'єктом і предикатом.

Судження з суб'єктом, що виділяє, – це таке судження, в якому йдеться про те, що ознака, виражена предикатом, належить тільки цьому предмету.

Наприклад, у судженні «Тільки посадова особа може бути суб'єктом халатності» стверджується, що властивість бути суб'єктом халатності належить тільки посадовій особі, а відтак ніхто інший цією ознакою не володіє.

Формула судження з суб'єктом, що виділяє: тільки $S \in P$.

Судження з предикатом, що виділяє, – це судження, в якому йдеться про те, що предмету думки характерний тільки цей предикат.

Приклади суджень із предикатом, що виділяє: «Юридичні закони мають тільки об'єктивний характер», «Угода може бути укладена тільки з прямим наміром», «Дослідження здійснюється тільки з певною метою» та ін.

Судження з предикатом, що виділяє, має таку формулу: $S \in P$.

Судження, яке виділяє, дає змогу висловити думку настільки виразно, що інше розуміння її стає неможливим. Не можна, наприклад, тлумачити судження «Дослідження здійснюється тільки з певною метою» інакше, ніж зазначено в цьому судженні. Слово «тільки» виключає належність предмету думки якоїсь іншої ознаки, наприклад необережності, і навіть евентуального (побічного) умислу. Тому судження, що виділяють, часто використовуються в юридичному законодавстві та правовій теорії. Важлива роль належить їм під час характеристики суб'єктивної сторони складу злочину, оскільки форма вини для кожного складу злочину має бути вказана абсолютно точно. Судження, що виділяють, застосовуються у науці завжди, коли є необхідність чітко, однозначно висловити думку.

Судження, які *виключають*, – це судження, що виражають загальне правило, яке має виняток, на що і вказується в судженні.

Судженнями, які *виключають*, є такі судження: «Всі грошові операції необхідно проводити тільки в межах чинного законодавства, крім випадків непередбачених законом», «Усі види перевезень, окрім морських, регулюються імперативними нормами» тощо. Вказівка в судженні на те, що воно є винятковим, досягається за допомогою таких слів: «окрім», «за винятком», «якщо не брати до уваги» та ін.

Кожне судження має якість і кількість одночасно.

Судження поділяються за якістю на стверджувальні та заперечувальні, а за кількістю бувають одиничні, часткові та загальні.

Одиничне судження – це судження, в якому щось стверджується чи заперечується про один предмет. Наприклад: «Львів – обласний центр Львівської області». «Львів не є столицею України» – $S \in P$ або $S \notin P$.

Часткове судження – це судження, у якому щось стверджується або заперечується про частину предметів класу. Наприклад: «Деякі офіцери поліції – майстри спорту». «Студенти 1-го курсу Львівського державного університету внутрішніх справ не є кандидатами наук». Деякі $S \in P$, деякі $S \notin P$.

Загальне судження – це судження, в якому щось стверджується про всі предмети класу. «Всі студенти Львівського державного університету внутрішніх справ, які успішно склали державні випускні іспити, одержать диплом про вищу освіту», «Ніхто з курсантів Львівського державного університету внутрішніх справ не має права порушувати Загальновійськові статuti». Всі $S \in P$, жодне $S \notin P$.

У практиці мислення послуговуються об'єднаною класифікацією за кількістю й якістю. За цією класифікацією наявні чотири види суджень.

Оскільки кожне судження володіє певною якістю та кількістю одночасно, то в практиці мислення послуговуються об'єднаною класифікацією суджень за кількістю та якістю. За цією класифікацією є такі чотири основні види суджень.

За кількісною й якісною характеристикою судження поділяються на:

1. *Загальноствердні* – це судження за кількістю загальні, а за якістю ствердні.

Наприклад: «Всі договори є угодами», «Всі студенти Львівського державного університету внутрішніх справ складають іспити», «Всі офіцери ОВС повинні володіти табельною зброєю».

Формула загальноствердного судження: всі $S \in P$.

Загальноствердні судження прийнято позначати літерою А (перша літера латинського слова *affirmo* – стверджую).

2. *Загальнозаперечні* – це судження за кількістю загальні, а за якістю заперечні. Наприклад: «Весь мафіозний криміналітет

України не зацікавлений у сильній державній владі», «Жодне явище не існує ізольовано від інших явищ» та ін.

Формула загальнозаперечного судження: жодне S не є P .

Загальнозаперечні судження позначають літерою E (перший голосний латинського слова *nego* – заперечую).

3. *Частковоствердні* – це судження за кількістю часткові, а за якістю ствердні. Наприклад: «Деякі студенти Львівського державного університету внутрішніх справ – відмінники», «Деякі злочини вчиняються з необережності».

Формула частковоствердного судження: деякі S є P .

Позначають ці судження літерою I (другий голосний латинського слова *affizmo*).

4. *Частковозаперечні* – це судження за кількістю часткові, а за якістю заперечні. Наприклад: «Деякі майнові відношення не регулюються цивільним правом», «Деякі курсанти Львівського державного університету внутрішніх справ не стріляють на відмінно з табельної зброї».

Формула частковозаперечного судження: деякі S не є P .

Позначають ці судження літерою O (другий голосний латинського слова *nego*). Одиничні судження під час використання їх в умовиводах прирівнюють за кількістю до загальних суджень, оскільки в одиничному судженні, як і в загальному, йдеться про весь клас, виражений суб'єктом. Одиничні ствердні судження у дедуктивних умовиводах розглядаються як судження загальноствердні типу A , а одиничні заперечні судження – як загальнозаперечні судження типу E .

Розподіленість термінів і види суджень.

Як зазначалось, суб'єкт і предикат судження є термінами. Кожен термін у судженні розподілений або не розподілений. Знання правил розподіленості термінів у судженнях необхідне під час аналізу умовиводів.

1. Якщо термін судження повністю включається до обсягу іншого поняття або повністю виключається з нього, то він розподілений.

2. Якщо термін судження частково включається до обсягу іншого поняття або частково виключається з нього, то він не розподілений.

У разі розподіленості терміна в судженні мовиться про всі предмети, весь клас. Якщо ж термін у судженні не розподіле-

ний, то це означає, що у судженні йдеться не про всі, а лише про деякі предмети класу, виражені цим терміном, про деяку частину цього класу.

Наявні такі правила *розподіленості термінів у судженнях*:

1. а) У загальноствердних судженнях, в яких обсяг терміна S повністю включається до обсягу P , S – розподілене, а P – не розподілене.

Розглянемо це правило на такому прикладі: «Усі метали є провідниками електрики» («Всі $S \in P$ »). Оскільки обсяг суб'єкта цього судження (поняття «метал») цілком включається до обсягу предиката (поняття «провідник електрики»), то S тут розподілене, а P – не розподілене. У цьому судженні йдеться про всі метали, але не про всі провідники електрики. Обсяг предиката (P) у таких судженнях (рис. 17) не вичерпується обсягом суб'єкта (S).

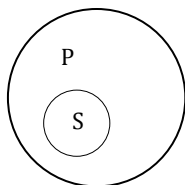

Рис. 17

б) У тих же загальноствердних судженнях, у яких обсяг суб'єкта є одним і тим же (рис. 18), розподілений не тільки суб'єкт (S), а й предикат (P). До загальноствердних суджень, в яких розподілені S і P , належать судження-означення та судження з суб'єктом, що виділяє.

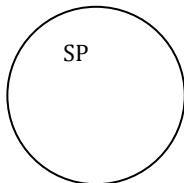

Рис. 18

2. У загальнозаперечних судженнях суб'єкт і предикат розподілені. Наприклад, у судженні «Жодний із доказів не повинен братися на віру» («Жодне S не є P ») обсяг суб'єкта

(поняття «доказ») повністю виключається із обсягу предиката («братися на віру»), тому обидва терміни, (S і P) тут розподілені (рис. 19).

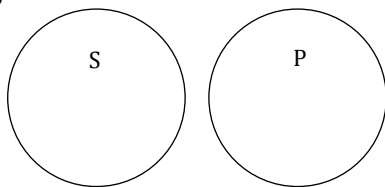

Рис. 19

3. У частковоствердних судженнях маємо два випадки:

а) у частковоствердних судженнях, в яких обсяг суб'єкта частково включається до обсягу предиката (рис. 20), S і P – не

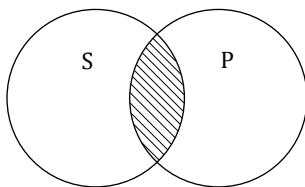

Рис. 20

розподілені. Наприклад: «Деякі студенти – відмінники» («Деякі S є P»). У цьому судженні і суб'єкт (поняття «студенти»), і предикат (поняття «відмінники») є не розподілені, оскільки обсяг одного терміна лише частково включається до обсягу другого;

б) у частковоствердному судженні, в якому обсяг предиката повністю включається до обсягу суб'єкта (рис. 21), S – розподілене, а P – не розподілене. Наприклад, у судженні «Деякі люди є спеціалістами з маркетингу» («Деякі S є P») обсяг предиката («спеціалісти з маркетингу») повністю включається до

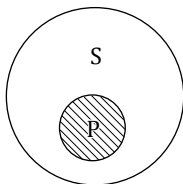

Рис. 21

обсягу суб'єкта («спеціалісти»), тому Р тут розподілене, а S – не розподілене.

4. У частковозаперечних судженнях суб'єкт не розподілений, предикат розподілений, або в цих судженнях обсяг S частково виключається із обсягу Р (рис. 22). Наприклад, у суджен-

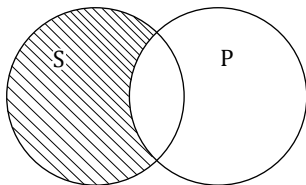

Рис. 22

ні «Деякі студенти не є відмінниками» («Деякі S не є Р») суб'єкт («студенти») не розподілений, оскільки його обсяг частково виключається із обсягу предиката («відмінники»), а предикат розподілений.

Простіше правило розподілу термінів можна запам'ятати так: у всіх загальних судженнях суб'єкт (S) розподілений, у всіх часткових судженнях S не розподілений; щодо предиката (P), то він розподілений у всіх заперечних судженнях, а у всіх ствердних P – не розподілений.

Поділ суджень за модальністю. Під час поділу суджень за модальністю необхідно розрізняти два плани: план буття (об'єктивна модальність) і план обґрунтування думки (логічна модальність).

За об'єктивною модальністю, тобто залежно від того, якого характеру зв'язок (можливий, дійсний чи необхідний) відображає судження, розрізняють судження *можливості*, *дійсності* й *необхідності*.

Судження можливості – це судження, яке відображає реально наявну, але ще не реалізовану можливість. Прикладами цього можуть бути такі судження: «Можлива образа дією», «Можлива угода оренди» тощо.

Судження дійсності – це таке судження, котре відображає щось як уже наявне, наприклад: «Національний банк України є державним банком».

Відрізнення суджень можливості від суджень дійсності має доволі важливе значення для пізнання. Можливість не можна

приймати за дійсність, а відтак судження можливості не можна плутати із судженням дійсності. У судженні можливості ми виражаємо знання, що якийсь предмет можливий, а в судженні дійсності висловлюємо думку, що такий предмет є насправді, тобто існує.

Судження дійсності – це судження про факт, про те, що є, а судження можливості – це судження про те, що може бути, що тільки можливе як таке. Тому, наприклад, під час проведення слідчого експерименту, за допомогою якого встановлюється можливість або неможливість того чи іншого явища або факту, висловлюється судження можливості («М., перебуваючи у фінансових відношеннях з С., міг знати про дії П.»), але не судження дійсності («М., перебуваючи у фінансових відношеннях із С., знав про дії П.»).

Судження необхідності – це судження, яке відображає неминучість існування якогось предмета або зв'язку між предметами й явищами, наприклад: «Суспільне буття визначає суспільну свідомість», «Політика не може мати першості над економікою» та ін.

Судження необхідності розкривають закономірні, необхідні зв'язки. У формі суджень необхідності ми виражаємо наше знання законів, правил, аксіом, наукових положень, принципів тощо. Тому судження необхідності мають більшу пізнавальну цінність, ніж судження дійсності.

За логічною модальністю судження поділяються на проблематичні (*ймовірні*) й *достовірні*.

Проблематичним (*імовірним*) судженням називають таке судження, в котрому якась ознака стверджується або заперечується щодо предмета думки лише здогадки, наприклад: «Тут, імовірно, була змова».

Імовірне судження має таку формулу: «S, імовірно, є P»; «S, імовірно, не є P».

Проблематичне судження не можна плутати із *судженням можливості*, оскільки це абсолютно різні судження. Розглянемо такі два судження: «Імовірна симуляція банкрутства», «Тут, імовірно, симуляція банкрутства».

Перше судження є *судженням можливості*, в ньому виражене знання про те, що в природі можливе існування такого явища, як симуляція банкрутства.

Друге – *проблематичне*, в ньому виражене знання про те, що ця дія, можливо, є симуляцією банкрутства.

Судження можливості висловлюється внаслідок глибокого вивчення предмета, виражене в судженні знання є завершеним і достовірним.

Проблематичне судження виражає знання здогадне, незавершене. Ймовірне судження ми висловлюємо тоді, коли у нас є підстава стверджувати належність предмету певної ознаки, але ці підстави допускають можливість і того, що ця ознака предмету не належить. Здогадне ствердження щодо предмета думки певної ознаки означає, що цей предмет може і не мати цієї ознаки. Так, судження «Цей злочин, імовірно, вчинив Петров» не виключає того, що цей злочин могла скоїти й інша особа.

Але це не означає, що імовірні судження слідчий розглядає лише на початковій стадії розслідування справи. Проблематичні судження висловлюються протягом усього судового дослідження. Водночас вони мають різний ступінь імовірності: малоімовірно, імовірно, дуже імовірно.

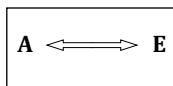
Достовірним називається таке судження, щодо котрого з певною визначеністю відомо, що ознака, про яку йдеться в судженні, дійсно належить або не належить предмету думки.

3.4. Відношення між судженнями та умови їх істинності

Між судженнями А, Е, І, О є такі відношення: а) *протилежності (контрарності)*; б) *підпротилежності (підконтрарності)*; в) *суперечності (контрадикторності)*; г) *підпорядкування еквівалентності*.

Відношення між судженнями А, Е, І, О зазвичай відображають у логіці в вигляді «логічного квадрата» (див. рис. 23).

а) *відношення протилежності (контрарності)* є між судженнями А й Е (загальноствердним і загальнозаперечним).

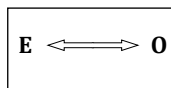

А	контрарність	Е
підпорядкування	контрадикторність	підпорядкування
І	підконтрарність	О

Рис. 23

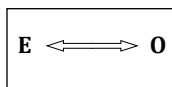
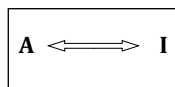
Суть цього відношення полягає в тому, що протилежні судження не можуть бути обидва одночасно істинними, але обидва можуть бути одночасно хибними. Тому, якщо одне з протилежних суджень істинне, то друге, безперечно, хибне, але з хибності одного протилежного судження не можна робити висновок про істинність другого. Наприклад, якщо істинне «Всі студенти Львівського державного університету внутрішніх справ є відмінниками» (А), то хибне протилежне йому судження «Жоден студент Львівського державного університету внутрішніх справ не є відмінником» (Е), «У всіх державах світу існують правоохоронні органи» (А), то хибне протилежне йому судження «Не в усіх державах світу існують правоохоронні органи» (Е), якщо істинне «Будь-яка держава є класовою» (А), то хибне протилежне йому судження «Жодна держава не є класовою» (Е). Якщо ж судження «Всі метали тонуть у воді» (А) хибне, то це не означає, що істинне протилежне судження «Жоден з металів не тоне у воді» (Е). Протилежне судження може бути і істинним, і хибним;

б) відношення заперечення (контрадикторності) є між судженнями А й О (загальноствердним і частковоствердним) і між судженнями Е та І (загальнозаперечним і частковоствердним).

У відношенні заперечення перебувають також судження одинично-заперечні («Це S не є P») і одинично-ствердні («Це S є P»). Особливість відношення заперечення полягає в тому, що серед двох заперечних суджень одне обов'язково істинне, а друге – хибне. Обидва заперечні судження не можуть бути істинними і не можуть бути хибними одночасно. Наприклад, якщо судження «Усі студенти Львівського державного університету внутрішніх справ цікавляться юридичною логікою» (A), «Деякі студенти Львівського державного університету внутрішніх справ не цікавляться юридичною логікою» (O), «Будь-яка наука, що розвивається, має своїх прихильників» (A) істинне, то заперечне йому судження «Деякі науки, що розвиваються, не мають своїх прихильників» безперечно хибне. А якщо істинне судження «Деякі студенти не відмінники» (O), то судження – «Усі студенти – відмінники» обов'язково хибне;

в) відношення підпорядкування є між судженням A та I (загальноствердним та частковоствердним). Судження A є підпорядковуючим стосовно судження I, а судження I – підпорядкованим. Так само судження E – підпорядковуюче, а судження O – підпорядковане.

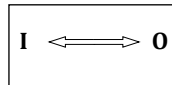
Сутність відношення підпорядкування:

а) з істинності підпорядковуючого судження впливає істинність підпорядкованого йому судження, але з істинності підпорядкованого судження не впливає істинність підпорядковуючого судження, воно може бути і істинним, і хибним. Наприклад, якщо судження «Усі студенти відповіли правильно» (A) істинне, то це означає, що і підпорядковане йому судження «Деякі студенти відповіли правильно» (I) істинне. Але, якщо істинним є судження «Деякі студенти відповіли правильно» (I), то це ще не означає, що істинне підпорядковуюче судження «Усі студенти відповіли правильно» (A);

б) з хибності підпорядковуючого судження не впливає хибність підпорядкованого: воно може бути і хибним, і істинним. Але з хибності підпорядкованого судження впливає

хибність відповідного підпорядковуючого судження. Наприклад, якщо судження «Будь-який договір відплатний» (А) є хибне, то це не означає, що і судження «Деякі договори відплатні» (І) безперечно хибне. У цьому разі воно істинне. Але, якщо підпорядковане судження «Деякі договори відплатні» – хибне, то і підпорядковуюче судження «Жоден договір не є відплатним» (Е) обов'язково хибне;

2) відношення *підпротилежності (підконтрарності)* є між судженнями І та О.

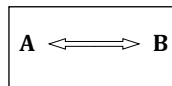

Це відношення характеризується такими особливостями:

а) підпротилежні судження не можуть бути одночасно хибними: якщо одне з них хибне, то друге обов'язково істинне;

б) обидва підпротилежні судження можуть бути істинними одночасно. Наприклад, хибність судження «Деякі працівники поліції мають вищу юридичну освіту» (І) – істинне, «Деякі працівники поліції не мають вищої юридичної освіти» (О) – теж істинне. «Деякі метали не проводять електрику» (О) означає істинність судження «Деякі метали проводять електрику». Водночас і судження І, і судження О можуть бути одночасно істинними. Наприклад: «Деякі метали тонуть у воді» (І) та «Деякі метали не тонуть у воді» (О);

в) відношення *еквівалентності (рівнозначності)* – це таке відношення між судженнями А і В, коли у разі істинності одного судження інше також істинне і за хибності одного із суджень інше також хибне.

Наприклад: «Усі курсанти Львівського державного університету внутрішніх справ склали іспит з юридичної логіки» (А) – істинне. «Деякі курсанти Львівського державного університету внутрішніх справ теж склали іспит з юридичної логіки» (І) – істинне.

Якщо два судження перебувають у відношенні еквівалентності, то не може бути, щоб одне з них було істинним, а друге – хибним.

Таблиця еквівалентності (еквіваленції) має такий вигляд:

A	B	$A \leftrightarrow B$
I	I	I
I	X	X
X	I	X
X	X	I

Загальна характеристика відношень між простими категоричними судженнями виглядає так:

Якщо А істинне, то Е хибне, О хибне, І істинне.

Якщо Е істинне, то А хибне, І хибне, О істинне.

Якщо І істинне, то А невизначене, О невизначене, Е хибне.

Якщо О істинне, то Е невизначене, І невизначене, А хибне.

Якщо А хибне, то Е невизначене, І невизначене, О істинне.

Якщо Е хибне, то А невизначене, І істинне, О невизначене.

Якщо І хибне, то А хибне, Е істинне, О істинне.

Якщо О хибне, то А істинне, Е хибне, І істинне.

Складні судження

Як зазначалось, є прості та складні судження. Складним називається судження, яке складається з декількох простих. Так, судження «Право є наукою» є простим, у ньому наявний один суб'єкт («право») і один предикат («наука»). Судження ж «Рішення правління має бути законним і обґрунтованим» – утворене з двох простих: «Рішення правління має бути законним» і «Рішення правління має бути обґрунтованим».

Складні судження утворюються з простих за допомогою логічних сполучників: «Якщо... то», «і», «або» та їм рівнозначних.

До складних належать судження *заперечення, умовні, єднальні, розподільні, еквівалентні*.

Судження заперечення може належати і до складних, і до простих, оскільки має одиничний зв'язок «неправильно, що...». Наприклад, «Неправильно, що Земля – шар». «Неправильно, що купівля, продаж та дарування обов'язково пов'язані з кредитуванням». Інші зв'язки є подвійними, тобто пов'язують два простих або складних висловлювання.

Умовним (імплікативним) називається складне судження, утворене з двох простих суджень, що перебувають у відношенні підстави та наслідку, пов'язаних за допомогою логічного сполучника «якщо... то». Приклади умовних суджень: «Якщо тіло нагріти, то воно розшириться», «Якщо присуд необґрунтований, то він є незаконним».

Умовне імплікативне судження істинне тоді, коли підстава А – істинна і наслідок В – істинний, або коли А і В – хибні. Якщо А – істинна, В – хибна, то імплікативне судження хибне.

«Якщо особу звинувачують у таємному викраденні чужого майна (А), то вона притягується до відповідальності за *ст. 185 КК України* (В) «Крадіжка».

У юридичному законодавстві чимало умовних суджень виражені не сполучником «якщо, то», а словами «у випадку», «коли» та ін.

Таблиця істинності умовних (імплікативних) суджень має такий вигляд:

А – підстава	В – наслідок	$A \rightarrow B$ – імплікація
i	i	i
i	x	x
x	i	i
x	x	i

Єднальним (кон'юнктивним) називається судження, суб'єкту якого належать усі перелічені предикати.

Єднальні судження утворюються з простих за допомогою сполучника «і». Позначається цей сполучник знаком \wedge . Приклади кон'юнктивних суджень: «Рішення правління має бути законним і обґрунтованим», «Об'єктом економічної діяльності є і особиста власність, і матеріальні блага, і здоров'я громадян, і сфера обслуговування тощо».

Структуру кон'юнктивного судження записують у вигляді формули $S \in P_1 \wedge P_2 \wedge P_3$.

Єднальне (кон'юнктивне) судження виражає знання про те, що предмету думки належить не одна, а група ознак, перелічених предикатами, до того ж вказані ознаки належать предмету думки одночасно. Так, об'єктом розбою є не тільки особиста власність, а й життя та здоров'я потерпілого.

У ст. 27 п. 5 КК України зазначено, що: «пособником є особа, яка порадами, вказівками, наданням засобів чи знарядь або усуненням перешкод сприяла вчиненню злочину іншими співучасниками, а також особа, яка заздалегідь обіцяла переховати злочинця, знаряддя чи засоби вчинення злочину, сліди злочину чи предмети, здобуті злочинним шляхом, придбати чи збути такі предмети, або іншим чином сприяти приховуванню злочину».

Якщо $S \in P_1 \text{ і } P_2 \text{ і } P_3$ або $A \wedge B$

Отже, складне кон'юнктивне судження – істинне лише тоді, коли $A \text{ і } B$ – істинні.

У юридичному законодавстві та правовій науці кон'юнктивне судження виражається не тільки сполучником «і», а й іншими сполучниками та словами такими, як «але», «а», «також».

Таблиця істинності єднального (кон'юнктивного) судження має такий вигляд:

A – підстава	B – наслідок	$A \wedge B$ – кон'юнкція
i	i	i
i	x	x
x	i	x
x	x	x

Кон'юнктивне судження як судження складне є істинним лише тоді, коли істинні всі судження, що його становлять, і хибне тоді, коли є хибним бодай одне з похідних суджень.

Розподільними (диз'юнктивними) судженнями називаються судження, утворені з простих, за допомогою з'єднання їх логічним сполучником «або». Приклад: «Попереднє розслідування закінчується або припиненням справи, або відданням звинуваченого в суд», «При призначенні покарання обставинами, що пом'якшують відповідальність, визнаються:

1) відвернення винним шкідливих наслідків злочину або добровільне відшкодування завданої втрати чи усунення заподіяної шкоди (P_1);

2) вчинення злочину внаслідок збігу тяжких особистих або сімейних обставин (P_2);

3) вчинення злочину під впливом погрози чи примусу або через матеріальну чи іншу залежність (P_3)».

$S \in P_1$ або P_2 або $P_3 \dots$ або P_n або $A \vee B$.

Розрізняють два види розподільних суджень: розподільно-виключаючі (судження строгої диз'юнкції) та єднально-розподільні (судження слабкої диз'юнкції).

Розподільно-виключаючим називається таке судження, в якому ознаки, виражені предикатами, виключають одна одну. Ці судження виражаються сполучником «або». Позначають цей сполучник знаком \vee . Наприклад: «Попередня згода завершиться або припиненням справ, або подальшим співробітництвом». $S \in P_1 \vee P_2 \vee P_3$.

Розподільно-виключаючі судження виражають знання про те, що предмету думки може належати тільки якась з ознак, виражена предикатами, і не можуть належати всі можливі ознаки одночасно.

Розподільно-виключаючі судження будуть істинними тільки тоді, коли одне із суджень, що до нього входить, буде істинне, а решта – хибними. Якщо ж усі вихідні судження істинні або всі хибні, то й розподільно-виключаюче судження є хибним.

Таблиця істинності розподільно-виключаючого (строгої диз'юнкції) судження має такий вигляд:

A – підстава	B – наслідок	$A \vee B$ – кон'юнкція
i	i	i
i	x	i
x	i	i
x	x	x

Єднально-розподільним судженням називається таке розподільне судження, в якому суб'єкту може належати не тільки один, а й усі перелічені предикати. Ці судження також виражаються сполучником «або». Так, наприклад, у ст. 201 «Контрабанда» зазначено, що «контрабанда, тобто переміщення товарів через митний кордон України поза митним контролем або з приховуванням від митного контролю, вчинене у великих розмірах, а також незаконне переміщення історичних та культурних цінностей, отруйних, сильнодіючих, радіоактивних або вибухових речовин, зброї та боєприпасів (крім гладкостволь-

ної мисливської зброї та бойових припасів до неї), а так само контрабанда стратегічно важливих сировинних товарів, щодо яких законодавством встановлено відповідні правила вивезення за межі України».

У наведеному прикладі диз'юнкція представлена сполучником «або», «а так», «та», «які», а також за допомогою коми. Отже, $5 \in P_4 \vee P_2 \vee P_3 \vee P_4 \vee P_5 \vee P_6 \vee P_n$ або $A \vee B$. Єднально-розподільне судження буде істинним, тоді коли хоча б одне з простих суджень, які його утворюють, – істинне.

«Переховування може виражатися у прихованні злочину, а також засобів та знарядь скоєння злочину, або слідів злочину, або предметів, здобутих злочинним шляхом». Сполучник послабленої диз'юнкції «або», за допомогою якого у цьому судженні предикати («переховування злочинця», «знаряддя та засобів скоєння злочину», «слідів злочину», «предметів, здобутих злочинним шляхом»), означають, що суб'єкту судження («переховування») може належати тільки якийсь один із цих предикатів, але можуть належати одночасно і всі вказані предикати. Переховування може виразитися, наприклад, тільки у переховуванні злочинця, а може полягати у переховуванні злочинця, знаряддя та засобів вчинення злочину, слідів злочину і предметів, здобутих злочинним шляхом, водночас.

Сполучник «або» і розділяє ознаки предмета, відділяє їх один від одного, і допускає можливість поєднання ознак, їх суміщення. Цим єднально-розподільні судження відрізняються від розподільно-виключаючих суджень строгої диз'юнкції.

Єднально-розподільне судження буде істинним, коли хоча б одне із простих суджень, які його утворюють, є істинним, а хибним тоді, коли всі прості судження, котрі його утворюють, хибні.

Необхідно пам'ятати, що граматично єднально-розподільні судження в юридичному законодавстві та правовій науці виражаються не тільки сполучником «або», а й іншими сполучниками та словами – «оскільки», «також», «так», а також за допомогою коми.

Таблиця істинності єднально-розподільного (слабкої диз'юнкції) судження має такий вигляд:

A – підстава	B – наслідок	A ∨ B – кон'юнкція
i	i	x
i	x	i
x	i	i
x	x	x

Окрім розглянутих видів відношень, між судженнями є такі ж відношення еквівалентності (рівнозначності).

Відношенням еквівалентності називають таке відношення між судженнями, коли за істинності одного судження друге також істинне і за хибності одного з суджень друге також хибне. Судження еквівалентності, якщо вони або одночасно істинні, або одночасно хибні. Якщо два судження перебувають у відношенні еквівалентності, то не може бути, щоб одне з них було істинним, а друге – хибним.

Відношення еквівалентності є між такими судженнями:

Заперечене A – еквівалентне судженню O.

Заперечене I – еквівалентне судженню E.

Заперечене E – еквівалентне судженню I.

Заперечене O – еквівалентне судженню A.

Наприклад, якщо ми висловимо два судження: 1) «Не правильно, що всі акціонери проголосують проти» (A), та 2) «Деякі акціонери проголосують проти» (O), то ці судження будуть еквівалентними.

Це означає, що коли перше судження істинне, то й друге судження також буде істинним і не може бути хибним. Якщо судження «Не правильно, що ніхто із акціонерів не проголосує проти» (E) є істинним, то й еквівалентне йому судження «Деякі з акціонерів не проголосують проти» (I) буде істинним.

3.5. Запитання

Кожне судження пов'язане із запитанням, оскільки воно є відповіддю на котресь із них, а відтак до будь-якого судження можна поставити запитання. Вони не містять нової інформації, як це є із судженнями, тому запитання не мають істиннісного значення, тобто не можуть бути істинними чи хибними. Однак до запитання, оскільки воно містить вимогу формування судження, теж ставляться формальні вимоги, завдяки додержанню яких запитання є логічно *коректним*, а у разі недотримання – *некоректним*.

Кожне запитання, по-перше, містить певну інформацію і, по-друге, вимагає доповнити цю інформацію новою. У мовознавстві під час аналізу актуального членування речення (тобто членування речення за змістом на дві частини: предмет мовлення і те, що про нього мовиться) прийнято в кожному розповідному реченні (тобто у реченні, яке мовно виражає судження) розрізняти дві частини: тему та рему. Нову інформацію, яку містить речення або предмет мовлення, називають *ремою*, а те, що про нього мовиться або відоме, – *темою*. Наприклад, у реченні «Я приїду завтра» інформаційний наголос може стояти на кожному з трьох слів:

– якщо ремою буде слово «я», то речення «Я приїду завтра» означатиме «Саме я, а не хтось інший, приїду завтра»;

– якщо ремою буде слово «приїду», то речення «Я приїду завтра» означатиме «Я приїду, а не прийду чи прилечу, завтра»;

– якщо ремою буде слово «завтра», то речення «Я приїду завтра» означатиме «Я приїду завтра, а не сьогодні чи післязавтра».

Отже, у кожному реченні міститься щось, що було відомим до того, як речення прозвучало (тема), і щось нове, про що слухач дізнається саме з речення (рема). Запитання відрізняється від розповідного речення тим, що в ньому є тема і немає реми, а тому запитання ставиться саме для того, щоб дізнатися про рему. Оскільки ремою в розповідному реченні може бути будь-яке слово, то й запитання може вимагати у відповіді будь-яку інформацію. Наприклад, запитання: «Хто був першим

римським імператором?» містить відому інформацію про те, що хтось був першим римським імператором. Відповіддю на це запитання є речення: «Першим римським імператором був Юлій Цезар». Відповідно, інформація, яка є в запитанні, стає темою у відповіді, а інформація, задля отримання якої запитання ставилося, у відповіді є ремою. Під час живого діалогу у відповідях тема інколи пропускається, оскільки вона прозвучала в запитанні. Наприклад, на запитання: «Хто був першим імператором франків?» зазвичай дають неповну відповідь, а саме «Карл Великий», у якій є тільки рема, а тему («Хтось був першим імператором франків») пропускають.

Запитання характеризуються своєю формою. Розрізняють сильну та слабку форму запитання. Запитання *сильної форми* вимагає отримання всіх можливих відповідей на нього. Наприклад, запитання: «Як звуть усіх президентів України?» характеризується сильною формою, оскільки воно вимагає всіх можливих відповідей, тобто перелік імен усіх президентів України. Натомість, запитання *слабкої форми* вимагає принаймні одну з можливих відповідей. Так, запитання «Хто (хоча б хтось один) став лауреатом Шевченківської премії?» є слабким, оскільки вимагає назвати принаймні один із варіантів відповіді. Запитання сильної та слабкої форм відрізняються громіздкістю рем.

Будь-яке запитання передбачає можливість дати на нього відповідь, тобто вимагає існування судження, яке могло би стати відповіддю на поставлене запитання. Наявність такого судження, яке може стати відповіддю на запитання, називають засновком запитання. Розрізняють позитивний і негативний засновок запитання. *Позитивним засновком запитання* називають твердження, що є принаймні одна істинна відповідь на запитання, тобто існує хоча б одне істинне судження, яке може бути відповіддю на запитання. *Негативним засновком запитання* називають твердження, що принаймні одна відповідь на запитання є хибним судженням.

Запитання традиційно поділяють на два типи. Запитання першого типу вимагає у відповіді підтвердження або заперечення тієї інформації, яка міститься в запитанні. Наприклад, відповідь на запитання: «Чи є квадрат прямокутним?» пови-

нна підтвердити або заперечити інформацію, яка міститься в цьому запитанні. У ньому є тема та запропонована рема. У відповіді необхідно вказати, чи зв'язок реми та теми є істинним. Позитивним засновком такого запитання є змога дати на нього правильну відповідь, тобто можливість судження «Квадрат є прямокутним». Негативним засновком цього запитання є змога дати на нього неправильну відповідь, тобто можливість судження «Квадрат не є прямокутним».

Запитання другого типу містить тільки тему і запитує про рему. Наприклад, у запитанні: «Хто був першим римським імператором?» є тільки тема і вимагається у відповіді виразити рему. Позитивним засновком такого запитання є змога дати на нього правильну відповідь, тобто можливість судження «Юлій Цезар був першим римським імператором». Позитивний засновок є тоді, коли істинне загальне судження, яке стало вихідним під час формування запитання. У наведеному прикладі позитивний засновок звучить так: «Хтось був першим римським імператором». Позитивний засновок є базовою відомою інформацією, яка поглиблюється в запитаннях і відповідях. Негативним засновком цього запитання є змога дати на нього неправильну відповідь, тобто хибне загальне судження, яке стало вихідним під час формування запитання. У наведеному прикладі негативний засновок звучить так: «Хтось не був першим римським імператором».

Позитивний і негативний засновки є однаково важливими для постановки запитання. Для постановки запитання: «Хто був першим римським імператором?» необхідно попередньо знати, що хтось із людей був першим римським імператором. Якщо немає одного зі засновків, то запитання не має сенсу. Наприклад, у запитанні: «Хто з людей першим побував на Марсі?» немає позитивного засновку, а тому на нього не можна дати жодної відповіді. У запитанні: «Які квадрати мають прямі кути?» немає негативного засновку. На це запитання відповіді можна, однак відповідь на нього не дає жодного нового знання, а тому таке запитання позбавлене сенсу.

Запитання, на яке можна дати істинну відповідь, тобто відповідь на яке є істинним судженням, називають *логічно коректними*. Натомість запитання, на які неможливо правильно

відповісти, називають *логічно некоректними*, які поділяють на два види:

– *тривіально некоректні* – це запитання, на які неможна дати жодної відповіді. Наприклад, на запитання: «Що відчуває трикутник?» неможливо дати жодної відповіді. Таке запитання не має ані позитивного засновку, ані негативного;

– *нетривіально некоректні* – це запитання, на які неможливо дати правильної відповіді. Наприклад, на запитання: «Хто побував на Марсі?» правильної відповіді не має; будь-яка відповідь на це запитання є хибною. Таке запитання має негативний засновок, але не має позитивного.

Під час формування некоректного запитання допускають такі логічні помилки:

– запитання не відповідає вимогам синтаксису та семантиці мови, в якій воно формується. Наприклад, помилка запитання: «На скільки відсотків книга А цікавіша від книги Б?» полягає в тому, що в ній використані терміни, нехарактерні специфіці мови, якою описують предмет запитання: цікавість книги не можна визначити у відсотках;

– запитання сформовано нечітко та багатозначно. Наприклад, у запитанні «Хто був першим імператором?» нечітко визначено основний термін: із запитання не зрозуміло, що автор мав на увазі під словом «імператор», про імператора якої країни йдеться? Таке формулювання запитання допускає можливість по-різному його трактувати;

– запитання сформоване з неповних термінів. До таких належать запитання типу «Як бути?», «Хто є хто?» тощо.

До логічно некоректних запитань належать також «ристоричні запитання». Однак від них і не вимагається логічної коректності, оскільки їх завдання не полягає в поглибленні знань.

3.6. Застосування суджень в юридичній теорії та практиці

У діяльності працівників дізнання, слідчих, експертів, прокуратури та суду важливу роль відіграє знання логічної структури суджень і тлумачення норм права. У логічному від-

ношенні норми права завжди виражаються у формі суджень. Одні норми права можуть бути виражені *законодавцем у формі атрибутивних суджень*, наприклад, у ст. 50 КК України «*Поняття покарання та його мета*» підкреслюється, що воно є «*заходом примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні злочину, і полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого*». А у ст. 51 «*Види покарань*» зазначається, що до військовослужбовців може бути застосована така міра покарання, як «*позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу*».

Отже, особа – як суб'єкт – якщо вона, наприклад, має спеціальне військове звання, це ознака-атрибут, який відрізняє її від інших осіб, тобто, тут законодавець чітко виокремлює, скажімо, тільки військовослужбовця. Цю статтю закону можна кваліфікувати з погляду юридичної логіки як умовне судження: «*Може бути позбавлено його за вироком суду*».

Якщо норма права сформульована у вигляді кон'юнктивного судження, то це означає, що під час розгляду кримінальної справи особливу увагу необхідно приділити всім переліченим у статті закону предикатам. Наприклад, у ст. 189 КК України «*Вимагання*» підкреслюється, що це «*вимога передачі чужого майна чи права на майно або вчинення будь-яких дій майнового характеру з погрозою насильства над потерпілим чи його близькими родичами, обмеження прав, свобод або законних інтересів цих осіб, пошкодження чи знищення їхнього майна або майна, що перебуває в їхньому віданні чи під охороною, або розголошення відомостей, які потерпілий чи його близькі родичі бажають зберегти в таємниці*». Отже, зрозуміло, об'єктом вимагання є не тільки вимога передачі чужого майна, але і погроза насильством, обмеження прав, свобод або законних інтересів потерпілого або потерпілих.

Чимало кримінальних справ підпадають під норми права, які виражені у формі *диз'юнктивних суджень*. Так, якщо кримінально-правова норма виражена у формі *єднально-розподільного судження*, то для обґрунтування кримінальної відповідальності необхідна наявність у діях особи не всіх перелічених у диспозиції статті ознак, а тільки однієї з них, причому будь-якої. Наприклад: у ст. 152 КК України «*Зґвалтування*»

зазначається: *«Зґвалтування, тобто статеві зносини із застосуванням фізичного насильства, погрози його застосування або з використанням безпорадного стану потерпілої особи»*. Об'єктом зґвалтування є особа жіночої статі.

Наданий у законі перелік неправомірних дій, які за наявності хоча б однієї з них обумовлюють факт зґвалтування. Тому дії особи, яка домоглася згоди потерпілої на статевий акт шляхом зловживання довір'ям, наприклад, обіцянки укласти шлюб, не можуть розглядатися як зґвалтування.

У розслідуванні та розкритті злочинів особливу роль відіграє судження та його *пізнавальна процедура*. Вона починається з постановки низки питань щодо події злочину, мотивів злочинного діяння тощо.

Установлення, наприклад, події злочину вимагає відповіді на питання:

«Коли вчинено злочин?».

«У який спосіб його вчинено?» тощо.

Для того, щоб досягти позитивного результату, слідчому треба вміти правильно поставити значну кількість запитань до свідків, підозрюваних або обвинувачених, потерпілих, експертів та інших учасників кримінального процесу і, звичайно, до самого себе.

Суворе дотримання вимог істинності та хибності суджень має важливе значення в правовому мисленні під час оцінки юридично значущих обставин і подій. Із усіх можливих суджень про одну і ту ж обставину істинним може бути тільки одне юридичне рішення, його доводиться ухвалювати з урахуванням багатьох чинників. Так, під час досудового слідства (*ст. 102 КПК України*), органами якого є слідчі прокуратури, слідчі органів внутрішніх справ, слідчі податкової міліції і слідчі органів безпеки покликане вирішити або створити умови для подальшого вирішення судом найважливішого завдання – забезпечення справедливості та всіх інших завдань кримінального процесу. Так, під час досудового слідства і в суді аналізуються судження звинувачених, потерпілих, свідків, адвокатів та інших, які висловлюють різні погляди стосовно одного й того ж питання. У цій ситуації правила юридичної ло-

гіки забороняють уживання взаємовиключних суджень у різних слідчих і судових документах, що свідчило б про недостатній рівень логіко-правового мислення юриста. У цьому аспекті значну роль відіграє професійна діяльність слідчого, який повинен усвідомити результати наслідків своєї службової діяльності та їх оцінку і з боку своєї совісті, і громадськості.

На відміну від інших сфер діяльності людини, сфера кримінального судочинства відрізняється не тільки суворою законодавчою регламентацією діяльності загалом, але й регламентацією її строків. Так, *Кримінальний процесуальний кодекс України* чітко регламентує строки провадження у кримінальній справі, діє, відповідно, під час дізнання, досудового слідства або судового розгляду справи (*ст. 3 КПК України*). Строки пред'явлення звинувачення вказують на невідкладність впровадження окремих слідчих дій, строки утримання під вартою тощо. Отже, діяльність слідчого обмежена певним часом. Необхідність вирішувати логіко-юридичні проблеми у стислі строки значно підвищує морально-психологічну напругу в його діяльності.

Відтак судження відіграє важливу роль у юридичній діяльності. Будучи більш складною формою мислення, ніж поняття, воно одночасно є і результатом певного мислинневого процесу, в якому суттєве значення для юриста має сутність запитання та правил його логічної постановки.

Логічний аналіз такої форми абстрактного мислення, як судження, дає змогу курсантам, студентам і слухачам чітко та правильно формулювати свої думки, творчо підходити до застосування правових норм у практичній діяльності.

Теоретичні запитання

1. Що є матерією судження?
2. Яку форму має судження?
3. Що таке судження існування та його структура?
4. Охарактеризуйте судження відношення та його структуру.
5. Проаналізуйте істиннісне значення судження.
6. Як поділяються прості категоричні судження за кількістю та якістю?

7. Як класифікуються судження за кількістю та якістю водночас?
8. Що таке терміни судження?
9. Які терміни судження називають розподіленими, а які – нерозподіленими?
10. Що таке логічні квантори та яке їх значення в логіці?
11. Що таке «логічний квадрат»?
12. Які судження співвідносяться відповідно до «логічного квадрату»?
13. Які судження можуть бути одночасно істинними (відповідно до «логічного квадрату»)?
14. Які судження можуть бути одночасно хибними (відповідно до «логічного квадрату»)?
15. Що таке таблиці істинності?
16. Дайте визначення модальності судження.
17. Як відрізняються алетичні модальності від інших видів модальності?
18. Які є основні види модальностей?
19. Що таке «теорія можливих світів» і яке її застосування в модальній логіці?
20. Які є основні логічні закономірності відношень між модальними судженнями?
21. Що таке «модальний шестикутник» та які відношення між судженнями він відображає?
22. Які є основні форми перетворення модальних суджень?
23. Що таке «формули Беркана»?
24. Що таке складні категоричні судження?
25. Що таке логічні сполучники?
25. Охарактеризуйте єднальні (кон'юнктивні) судження.
26. Проаналізуйте складні судження, сформовані за допомогою штриха Шефера.
27. Охарактеризуйте розділові (диз'юнктивні) судження.
28. Проаналізуйте складні судження, сформовані за допомогою стрілки Пірса.
29. Охарактеризуйте строгодиз'юнктивні судження.
30. Із який частин складається умовне судження?
31. Опишіть «парадокси імплікації».
32. Проаналізуйте судження, сформовані за допомогою анти-імплікації.

33. Охарактеризуйте судження еквівалентності.
34. Що таке приховані складні судження?
35. Охарактеризуйте ексклюзивні судження.
36. Охарактеризуйте ексцептивні судження.
37. Що таке тавтології та контрадикції?
38. Яке пізнавальне значення має запитання?
39. Що таке логічна коректність запитання?
40. Як розрізняється рема і тема в запитанні?
41. Що таке сильна та слабка форми запитання?
42. Що таке позитивний і негативний засновки запитання?
43. Як впливають позитивний і негативний засновки на коректність запитання?
44. Які помилки найчастіше трапляються під час постановки запитання?
45. Яким типом логічної коректності характеризуються риторичні запитання?

Рекомендована література

1. Бочаров В. Основы логики: учебник / В. Бочаров, В. Маркин. – М.: ИНФРА-М, 1998. – 296 с.
2. Гетманова А. Учебник по логике / А. Гетманова. – М.: ЧеРо, 1997. 304 с.
3. Демидов И. Логика: учеб. пособие для юридических вузов / И. Демидов. – М.: Юриспруденция, 2000. – 208 с.
4. Диалектика процесса познания. – М.: Изд-во МГУ, 1985. – 368 с.
5. Жеребкин В. Логика: учеб. пособие / В. Жеребкин. – Х.: Изд-во Харьков. ун-та, 1968. – 256 с.
6. Жеребкин В. Логіка: підручник для юридичних вузів і факультетів / В. Жеребкин. – К.: Знання, 1999. – 208 с.
7. Иванов Е. Логика: учебник / Е. Иванов. – М.: БЕК, 1996. – 357 с.
8. Ивин А. Искусство правильно мыслить / А. Ивин. – М., 1990. – 126 с.
9. Ивлев Ю. Логика: учеб. для вузов / Ю. Ивлев. – М.: Логос, 1998. – 271 с.
10. Катречко С. Введение в логику. Программа курса / С. Катречко. – М.: УРАО, 1997. – 171 с.
11. Кириллов В. Логика: учеб. для юридических вузов / В. Кириллов, А. Старченко. – М.: Юрист, 1999. – 252 с.
12. Конверський А. Логіка: підручник для студентів вищих навчальних закладів / А. Конверський. – К.: Український Центр духовної культури, 1999. – 398 с.

13. Кондаков Н. Логический словарь-справочник / Н. Кондаков. – М.: Наука, 1971. – 656 с.
14. Лобанов В. И. Инженерные методы разработки цифровых устройств / В. И. Лобанов. – М.: НИИРТА, 1977. – 256 с.
15. Лихтарников Л. М. Первое знакомство с математической логикой / Л. М. Лихтарников. – СПб.: Лань, 1997. – 109 с.
16. Марценюк С. Логіка: курс лекцій / С. Марценюк. – К.: НМК ВО, 1993. – 288 с.
17. Мир философии. Книга для чтения. – М.: Политиздат, 1991. – 672 с.
18. Никифоров А. Книга по логике / А. Никифоров. – М.: Гнозис, 1995. – 224 с.
19. Строгович М. Логика / М. Строгович. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1949. – 362 с.
20. Хоменко І. Логіка юристам: підручник / І. Хоменко. – К.: Четверта хвиля, 1998. – 283 с.
21. Челпанов В. Учебник логики / В. Челпанов. – М.: Научная Библиотека, 2010. – 128 с.

IV. УМОВИВІД В ЮРИДИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

4.1. Загальна характеристика умовиводу

Третьою формою мислення є умовивід, котрий є найскладнішою формою мислення, яка охоплює і поняття, і судження. Ця форма мислення здатна не тільки відображати відоме знання, а й формувати нове, досі невідоме, на основі відомого.

Завданням умовиводу є виведення нового судження, яке містить невідоме досі знання, зі суджень, що мають відоме знання. Прикладами умовиводів є: «Сократ – людина. Всі люди смертні. Отже, Сократ – смертний», «Усі люди народжуються. Отже, дехто з тих, хто народжується, є людьми» тощо. У кожному з наведених умовиводів відображене певне відношення між двома судженнями, з яких виводиться нове судження-висновок.

Умовиводи, як й інші форми мислення, характеризуються своїми матерією та формою. *Матерією умовиводу* є його складники, тобто судження, які містяться в цьому умовиводі. Умовивід складається з декількох складників-суджень: засновків і висновку. Судження, які входять до умовиводу і містять відому інформацію, називають *засновками* (від лат. *premise*). Їх може бути один або декілька залежно від різновиду судження. У найпростіших, безпосередніх судженнях, наявний один засновок, у силогізмах – два, а в складних умовиводах, індукції та аналогії, може бути довільна кількість засновків. Судження, яким завершується умовивід та яке містить нову інформацію, називають *висновком* (від лат. *conclusion*).

Умовивід за своєю формою схожий на складне умовне судження. Під час перетворення умовиводу в умовне судження його засновки трансформуються в антецедент, а висновок – у консеквент. Наприклад, якщо умовивід «Усі люди народжуються. Отже, дехто з тих, хто народжується, є людьми» перетворити на складне умовне судження, то вона матиме такий вигляд: «Якщо всі люди народжуються, то дехто з тих,

хто народжується, є людьми» ($A \rightarrow B$). У разі такого перетворення засновок трансформувалася в антецедент, а висновок – у консеквент. Якщо в умовне судження перетворюється опосередкований умовивід, тобто умовивід, у якому наявні декілька засновок, то антецедент такого судження буде складним кон'юнктивним судженням. Наприклад, умовивід «Сократ – людина. Всі люди смертні. Отже, Сократ – смертний» після перетворення в умовний умовивід матиме такий вигляд: «Якщо Сократ – людина і всі люди смертні, то Сократ – смертний» ($A \wedge B \rightarrow C$). *Формою умовиводу* є його характер відношення між судженнями в ньому.

Умовиводи поділяють на безпосередні та опосередковані (схема 5). *Безпосередніми умовиводами* називають такі,

Умовиводи	1) безпосередні	1.1. за відношеннями логічного квадрата		
		1.2. умовиводи модальності		
		1.3. перетворення		
		1.4. обернення		
		1.5. протиставлення		
	2) опосередковані	2.1. дедуктивні	2.1.1. прості категоричні	
			2.1.2. ентимеми	
			2.1.3. полі- силогізми	2.1.3.1. прогресивні
				2.1.3.2. регресивні
			2.1.4. склад- носкорочені	2.1.4.1. сорити
				2.1.4.2. епіхейреми
		2.1.5. розді- лові	2.1.5.1. суто розділові	
			2.1.5.2. розділово-категоричні	
			2.1.5.3. розділово-умовні	
		2.1.6. умовні	2.1.6.1. умовно-категоричні	
			2.1.6.2. умовно-розділові	
		2.2. індуктивні	2.2.1. повна індукція	
2.2.2. неповна індукція				
2.2.3. наукова індукція				
2.3. за аналогією				

Схема 5. Види умовиводів

які складаються з одного засновку та висновку. Безпосередні умовиводи також називають операціями над судженнями, оскільки їх висновок є перетворенням засновку. Наприклад, в умовиводі «Усі квадрати – прямокутники. Отже, деякі прямокутники є квадратами» наявний тільки один засновок і висновок, які є трансформацією засновку. *Опосередкованими умовиводами* називають такі, які містять більше одного засновку та виводять висновок на основі поєднання термінів цих двох суджень-засновків. Наприклад, умовивід «Квадрати є прямокутниками. Прямокутники є геометричними фігурами. Отже, квадрати – геометричні фігури» є опосередкованим, оскільки він об'єднує два судження-засновки.

Опосередковані умовиводи поділяють на дедуктивні, індуктивні та аналогії.

Основною характеристикою умовиводу є його *правильність*. Якщо поняття не можна характеризувати ані як істинне або хибне, ані як правильне чи неправильне, а судження може бути істинне або хибне, але не може бути правильним чи неправильним, то умовивід може бути істинним або хибним і правильним чи неправильним. Істинність або хибність є основними характеристиками судження. Оскільки умовивід складається із суджень, то він теж може мати істиннісне значення. Однак істинності суджень-засновків не достатньо для того, щоб висновок був істинним. Для істинності висновку потрібно, крім істинності засновків, дотримання всіх формальних правил формування умовиводу. Умовивід, у якому ці правила дотримані, називають правильним. Якщо ж в умовиводі порушені формальні правила, то такий умовивід є неправильним.

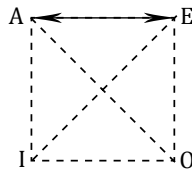
4.2. Безпосередні умовиводи

Безпосередніми умовиводами називають такі умовиводи, в яких висновки робляться на основі тільки одного засновку. Наприклад, умовивід «Усі метали є електропровідними. Отже, жоден метал не є неелектропровідним» – безпосередній, оскільки в ньому є тільки один засновок («Усі метали є

електропровідними») й один висновок («Жоден метал не є неелектропровідним»). Безпосередні умовиводи часто називають *операціями над судженнями*, оскільки вони формуються на переформуванні суджень.

Розрізняють п'ять видів безпосередніх суджень залежно від принципів виведення із суджень-засновок і суджень-висновків. Ними є: 1) умовиводи за відношеннями логічного квадрата; 2) умовиводи модальності; 3) умовиводи перетворення; 4) умовиводи обернення; 5) умовиводи протиставлення. Кожен із цих видів має особливі принципи виведення висновку.

1. *Умовиводи за відношеннями логічного квадрата* – це умовиводи, в яких висновки зроблені на основі закладених у логічному квадраті принципів відношень між судженнями. Оскільки в логічному квадраті є чотири види відношень, а саме: контрарності, субконтрарності, контрадикторності та підпорядкованості, то й серед умовиводів за відношенням логічного квадрата розрізняють чотири види.

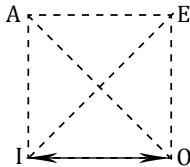
Умовиводи контрарності можуть мати два види: у першому з істинності загальностверджувального судження (А) робиться висновок про хибність загальнозаперечного судження (Е), а в другому з істинності загальнозаперечного судження (Е) робиться висновок про хибність загальностверджувального судження (А). Інших різновидів умовиводів контрарності не може бути, оскільки з хибності загального судження не можна зробити жодного висновку щодо істиннісного значення йому контрарного судження.

Умовивід контрарності першого виду виражається формулою «S а Р. Отже, ¬(S е Р)», де символи «а» і «е» показують характеристики суджень: а – загальностверджувальне, е – загальнозаперечне, а символ заперечення «¬» вказує на хибність судження, до якого він застосований. Прикладом такого умо-

виводу є міркування «Усі люди є розумні. Отже, хибно, що жодна людина не є розумною».

Цей умовивід інколи записують у вигляді, схожому до умовного умовиводу. Такий запис більш громіздкий, проте дещо очевидніший: «Якщо істинно, що всі люди є розумними, то хибно, що жодна людина не є розумною»; «Істинно, що всі люди є розумними. Отже, хибно, що жодна людина не є розумною». Якщо $S \text{ а } P$ – істинно, то $S \text{ е } P$ – хибно. $S \text{ а } P$ – істинно. Отже, $S \text{ е } P$ – хибно.

Умовивід контрарності другого виду виражається формулою « $S \text{ е } P$. Отже, $\neg(S \text{ а } P)$ ». Прикладом такого умовиводу є міркування «Жодна риба не літає. Отже, хибно, що всі риби літають». Цей умовивід інколи записують у вигляді, схожому до умовного умовиводу: «Якщо істинно, що жодна риба не літає, то хибно, що всі риби літають»; «Істинно, що жодна риба не літає. Отже, хибно, що всі риби літають». Якщо $S \text{ е } P$ – істинно, то $S \text{ а } P$ – хибно. $S \text{ е } P$ – істинно. Отже, $S \text{ а } P$ – хибно.

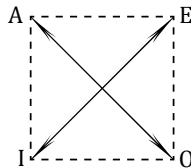
Умовиводи субконтрарності також можуть мати два види: у першому з хибності частковостверджувального судження (I) робиться висновок про істинність частковозаперечного судження (O), а в другому з хибності частковозаперечного судження (O) робиться висновок про істинність частковостверджувального судження (I). Інших різновидів умовиводів контрарності не може бути, оскільки з істинності часткового судження не можна зробити жодного висновку щодо істинності субконтрарного судження.

Отже, умовивід субконтрарності першого виду виражається формулою « $\neg(S \text{ і } P)$. Отже, $S \text{ о } P$ ». Прикладом такого умовиводу є міркування «Хибно, що деякі риби літають. Отже, деякі риби не літають».

Цей умовивід інколи записують у вигляді, схожому до умовного умовиводу: «Якщо хибно, що деякі риби літають, то істинно, що деякі риби не літають»; «Хибно, що деякі риби

літають. Отже, істинно, що деякі риби не літають». «Якщо $S \text{ і } P$ – хибно, то $S \text{ о } P$ – істинно. $S \text{ і } P$ – хибно. Отже, $S \text{ о } P$ – істинно.

Умовивід субконтрарності другого виду виражається формулою « $\neg(S \text{ о } P)$. Отже, $S \text{ і } P$ ». Прикладом такого умовиводу є міркування «Хибно, що деякі люди є європейцями. Отже, деякі люди не є європейцями». Цей умовивід інколи записують у вигляді, схожому до умовного умовиводу: «Якщо хибно, що деякі люди є європейцями, то істинно, що деякі люди не є європейцями»; «Хибно, що деякі люди є європейцями. Отже, істинно, що деякі люди не є європейцями». Якщо $S \text{ о } P$ – хибно, то $S \text{ і } P$ – істинно. $S \text{ о } P$ – хибно. Отже, $S \text{ а } P$ – істинно.

Умовиводи контрадикторності можуть мати вісім видів, оскільки з істиннісного значення будь-якого судження можна зробити висновок про протилежне істиннісне значення контрадикторного судження:

– У першому різновиді умовиводу контрадикторності з істинності загальностверджувального судження (А) робиться висновок про хибність частковозаперечного судження (О). Такий умовивід має формулу « $S \text{ а } P$. Отже, $\neg(S \text{ о } P)$ ». Наприклад: «Усі квадрати є прямокутними. Отже, хибно, що деякі квадрати не є прямокутними». Якщо такий умовивід записати за аналогією до умовного умовиводу, то він матиме такий вигляд: «Якщо істинно, що всі квадрати є прямокутними, то хибно, що деякі квадрати є прямокутними»; «Істинно, що всі квадрати не є прямокутними. Отже, хибно, що деякі квадрати не є прямокутними». Якщо $S \text{ а } P$ – істинно, то $S \text{ о } P$ – хибно. $S \text{ а } P$ – істинно. Отже, $S \text{ о } P$ – хибно.

– У другому різновиді умовиводу контрадикторності з хибності загальностверджувального судження (А) робиться висновок про істинність частковозаперечного судження (О). Такий умовивід має формулу « $\neg(S \text{ а } P)$. Отже, $S \text{ о } P$ ». Наприклад:

«Хибно, що всі трикутники є прямокутними. Отже, деякі трикутники не є прямокутними». Якщо такий умовивід записати за аналогією до умовного умовиводу, то він матиме такий вигляд: «Якщо хибно, що всі трикутники прямокутні, то істинно, що деякі трикутники не є прямокутні»; «Хибно, що всі трикутники прямокутні. Отже, істинно, що деякі трикутники непрямокутні». Якщо $S \text{ а } P$ – хибно, то $S \text{ о } P$ – істинно. $S \text{ а } P$ – хибно. Отже, $S \text{ о } P$ – істинно.

– У третьому різновиді умовиводу контрадикторності з істинності загальнозаперечного судження (E) робиться висновок про хибність частковостверджувального судження (I). Такий умовивід має формулу « $S \text{ е } P$. Отже, $\neg(S \text{ і } P)$ ». Наприклад: «Жоден квадрат не є круглим. Отже, хибно, що деякі квадрати є круглими». Якщо такий умовивід записати за аналогією до умовного умовиводу, то він матиме такий вигляд: «Якщо істинно, що жоден квадрат не є круглим, то хибно, що деякі квадрати є круглими»; «Істинно, що жоден квадрат не є круглим. Отже, хибно, що деякі квадрати є круглими». Якщо $S \text{ е } P$ – істинно, то $S \text{ і } P$ – хибно. $S \text{ е } P$ – істинно. Отже, $S \text{ і } P$ – хибно.

– У четвертому різновиді умовиводу контрадикторності з хибності загальнозаперечного судження (E) робиться висновок про істинність частковостверджувального судження (I). Такий умовивід має формулу « $\neg(S \text{ е } P)$. Отже, $S \text{ і } P$ ». Наприклад: «Хибно, що жоден трикутник не є прямокутним. Отже, деякі трикутники є прямокутними». Якщо такий умовивід записати за аналогією до умовного умовиводу, то він матиме такий вигляд: «Якщо хибно, що жоден трикутник не є прямокутним, то істинно, що деякі трикутники є прямокутними»; «Хибно, що жоден трикутник не є прямокутним. Отже, істинно, що деякі трикутники є прямокутними». Якщо $S \text{ е } P$ – хибно, то $S \text{ і } P$ – істинно. $S \text{ е } P$ – хибно. Отже, $S \text{ і } P$ – істинно.

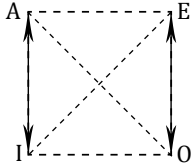
– У п'ятому різновиді умовиводу контрадикторності з істинності частковозаперечного судження (O) робиться висновок про хибність загальностверджувального судження (A). Такий умовивід має формулу « $S \text{ е } P$. Отже, $\neg(S \text{ і } P)$ ». Наприклад: «Деякі трикутники не є прямокутними. Отже, хибно, що всі трикутники є прямокутними». Якщо такий умовивід записати за аналогією до умовного умовиводу, то він матиме такий вигляд: «Якщо істинно, що деякі трикутники не є прямокутними,

то хибно, що всі трикутники є прямокутними»; «Істинно, що деякі трикутники не є прямокутними. Отже, хибно, що всі трикутники є прямокутними». Якщо $S \text{ o } P$ – істинно, то $S \text{ a } P$ – хибно. $S \text{ o } P$ – істинно. Отже, $S \text{ a } P$ – хибно.

– У шостому різновиді умовиводу контрадикторності з хибності частковозаперечного судження (O) робиться висновок про істинність загальностверджувального судження (A). Такий умовивід має формулу « $\neg(S \text{ e } P)$. Отже, $S \text{ i } P$ ». Наприклад: «Хибно, що деякі квадрати не є прямокутними. Отже, всі квадрати є прямокутними». Якщо такий умовивід записати за аналогією до умовного умовиводу, то він матиме такий вигляд: «Якщо хибно, що деякі квадрати не є прямокутними, то істинно, що всі квадрати є прямокутними»; «Хибно, що деякі квадрати не є прямокутним. Отже, істинно, що всі квадрати є прямокутними». Якщо $S \text{ o } P$ – хибно, то $S \text{ a } P$ – істинно. $S \text{ o } P$ – хибно. Отже, $S \text{ a } P$ – істинно.

– У сьомому різновиді умовиводу контрадикторності з істинності частковостверджувального судження (I) робиться висновок про хибність загальнозаперечного судження (E). Такий умовивід має формулу « $S \text{ i } P$. Отже, $\neg(S \text{ e } P)$ ». Наприклад: «Деякі трикутники є прямокутними. Отже, хибно, що жоден трикутник не є прямокутним». Якщо такий умовивід записати за аналогією до умовного умовиводу, то він матиме такий вигляд: «Якщо істинно, що деякі трикутники є прямокутними, то хибно, що жоден трикутник не є прямокутним»; «Істинно, що деякі трикутники є прямокутними. Отже, хибно, що жоден трикутник не є прямокутним». Якщо $S \text{ i } P$ – істинно, то $S \text{ e } P$ – хибно. $S \text{ i } P$ – істинно. Отже, $S \text{ e } P$ – хибно.

– У восьмому різновиді умовиводу контрадикторності з хибності частковостверджувального судження (I) робиться висновок про істинність загальнозаперечного судження (E). Такий умовивід має формулу « $\neg(S \text{ i } P)$. Отже, $S \text{ e } P$ ». Наприклад: «Хибно, що деякі квадрати є круглими. Отже, жоден квадрат не є круглим». Якщо такий умовивід записати за аналогією до умовного умовиводу, то він матиме такий вигляд: «Якщо хибно, що деякі квадрати є круглими, то істинно, що жоден квадрат не є круглим»; «Хибно, що деякі квадрати є круглими. Отже, істинно, що жоден квадрат не є круглим». Якщо $S \text{ i } P$ – хибно, то $S \text{ e } P$ – істинно. $S \text{ i } P$ – хибно. Отже, $S \text{ e } P$ – істинно.

В умовиводах підпорядкованості з істинності загальних суджень роблять висновок про істинність їм підпорядкованих часткових суджень, а з хибності часткових – про хибність відповідних загальних суджень. Умовиводи підпорядкованості можуть мати чотири види:

– У першому різновиді умовиводу підпорядкованості з істинності загальностверджувального судження (А) робиться висновок про істинність частковостверджувального судження (І). Такий умовивід має формулу « $S \text{ а } P$. Отже, $S \text{ і } P$ ». Наприклад: «Усі квадрати є прямокутними. Отже, деякі квадрати є прямокутними». Якщо такий умовивід записати за аналогією до умовного умовиводу, то він матиме такий вигляд: «Якщо істинно, що всі квадрати є прямокутними, то істинно, що деякі квадрати є прямокутними»; «Істинно, що всі квадрати є прямокутними. Отже, істинно, що деякі квадрати є прямокутними». Якщо $S \text{ а } P$ – істинно, то $S \text{ і } P$ – істинно. $S \text{ а } P$ – істинно. Отже, $S \text{ і } P$ – істинно.

– У другому різновиді умовиводу підпорядкованості з істинності загальнозаперечного судження (Е) робиться висновок про істинність частковозаперечного судження (О). Такий умовивід має формулу « $S \text{ е } P$. Отже, $S \text{ о } P$ ». Наприклад: «Жоден квадрат не є круглим. Отже, деякі квадрати не є круглими». Якщо такий умовивід записати за аналогією до умовного умовиводу, то він матиме такий вигляд: «Якщо істинно, що жоден квадрат не є круглим, то істинно, що деякі квадрати не є круглими»; «Істинно, що жоден квадрат не є круглим. Отже, істинно, що деякі квадрати не є круглими». Якщо $S \text{ е } P$ – істинно, то $S \text{ о } P$ – істинно. $S \text{ е } P$ – істинно. Отже, $S \text{ о } P$ – істинно.

– У третьому різновиді умовиводу підпорядкованості з хибності частковостверджувального судження (І) робиться висновок про хибність загальностверджувального судження (А). Такий умовивід має формулу « $\neg(S \text{ і } P)$. Отже, $\neg(S \text{ а } P)$ ». Наприклад: «Хибно, що деякі квадрати є круглими. Отже, хибно,

що всі квадрати є круглими». Якщо такий умовивід записати за аналогією до умовного умовиводу, то він матиме такий вигляд: «Якщо хибно, що деякі квадрати є круглими, то хибно, що всі квадрати є круглими»; «Хибно, що деякі квадрати є круглими. Отже, хибно, що всі квадрати є круглими». Якщо S і P – хибно, то S а P – хибно. S і P – хибно. Отже, S а P – хибно.

– У четвертому різновиді умовиводу підпорядкованості з хибності частковозаперечного судження (O) робиться висновок про хибність загальнозаперечного судження (E). Такий умовивід має формулу « $\neg(S$ о $P)$. Отже, $\neg(S$ е $P)$ ». Наприклад: «Хибно, що деякі квадрати не є прямокутними. Отже, хибно, що жоден квадрат не є прямокутним». Якщо такий умовивід записати за аналогією до умовного умовиводу, то він матиме такий вигляд: «Якщо хибно, що деякі квадрати не є прямокутними, то хибно, що жоден квадрат не є прямокутним»; «Хибно, що деякі квадрати не є прямокутними. Отже, хибно, що жоден квадрат не є прямокутним». Якщо S о P – хибно, то S е P – хибно. S о P – хибно. Отже, S е P – хибно.

2. *Умовиводи модальності* – це умовиводи, в яких висновки зроблені на основі принципів відношень між судженнями модальності, закладених у модальному шестикутнику. Оскільки в модальному шестикутнику є три основні закономірності відношень, а саме: все необхідне є дійсним, усе дійсне є можливим і все необхідне є можливим, а ці принципи характерні і стверджувальним, і заперечним судженням, то й серед умовиводів модальності розрізняють шість видів:

– У першому реалізується принцип «що необхідне, те дійсне». Такий умовивід відображає формула « $\Box(S$ є $P)$. Отже, S є P ». Наприклад: «Квадрат необхідно є прямокутним. Отже, квадрат є прямокутним». Якщо такий умовивід записати за аналогією до умовного умовиводу, то він матиме такий вигляд: «Якщо квадрат необхідно є прямокутним, то квадрат дійсно є прямокутним»; «Квадрат необхідно є прямокутним. Отже, квадрат дійсно є прямокутним». Якщо S є P – необхідне, то S є P – дійсне. S є P – необхідне. Отже, S є P – дійсне.

– У другому реалізується принцип «що дійсне, те можливе». Такий умовивід відображає формула « S є P . Отже, $\Diamond(S$ є $P)$ ». Наприклад: «Квадрат дійсно є прямокутним. Отже, квадрат може бути чотирикутним». Якщо такий умовивід записати

за аналогією до умовного умовиводу, то він матиме такий вигляд: «Якщо квадрат дійсно є прямокутним, то квадрат може бути прямокутним»; «Квадрат дійсно є прямокутними. Отже, квадрат може бути прямокутним». Якщо $S \in P$ – дійсне, то $S \in P$ – можливе. $S \in P$ – дійсне. Отже, $S \in P$ – можливе.

– У третьому реалізується принцип «що необхідне, те можливе». Такий умовивід відображає формула « $\Box(S \in P)$. Отже, $\Diamond(S \in P)$ ». Наприклад: «Квадрат необхідно є прямокутним. Отже, квадрат може бути прямокутним». Якщо такий умовивід записати за аналогією до умовного умовиводу, то він матиме такий вигляд: «Якщо квадрат необхідно є прямокутним, то квадрат може бути прямокутним»; «Квадрат необхідно є прямокутними. Отже, квадрат може бути прямокутним». Якщо $S \in P$ – необхідне, то $S \in P$ – можливе. $S \in P$ – необхідне. Отже, $S \in P$ – можливе.

– У четвертому реалізується принцип «що не можливе, те не дійсне». Такий умовивід відображає формула « $\neg\Diamond(S \in P)$. Отже, $\neg\Box(S \in P)$ ». Наприклад: «Квадрат не може бути круглим. Отже, квадрат не є круглим». Якщо такий умовивід записати за аналогією до умовного умовиводу, то він матиме такий вигляд: «Якщо квадрат не може бути круглим, то квадрат не є круглим»; «Квадрат не може бути круглим. Отже, квадрат не є круглим». Якщо $S \in P$ – неможливе, то $S \in P$ – недійсне. $S \in P$ – неможливе. Отже, $S \in P$ – недійсне.

– У п'ятому реалізується принцип «що неможливе, те не необхідне». Такий умовивід відображає формула « $\neg\Diamond(S \in P)$. Отже, $\neg\Box(S \in P)$ ». Наприклад: «Квадрат не може бути круглим. Отже, квадрат не мусить бути круглим». Якщо такий умовивід записати за аналогією до умовного умовиводу, то він матиме такий вигляд: «Якщо квадрат не може бути круглим, то квадрат не мусить бути круглим»; «Квадрат не може бути круглим. Отже, квадрат не мусить бути круглим». Якщо $S \in P$ – неможливе, то $S \in P$ – не необхідне. $S \in P$ – неможливе. Отже, $S \in P$ – не необхідне.

– У шостому реалізується принцип «що недійсне, те не необхідне». Такий умовивід відображає формула « $\neg\Box(S \in P)$. Отже, $\neg\Box(S \in P)$ ». Наприклад: «Квадрат не є круглим. Отже, квадрат не мусить бути круглим». Якщо такий умовивід записати за аналогією до умовного умовиводу, то він матиме

такий вигляд: «Якщо квадрат не є круглим, то квадрат не мусить бути круглим»; «Квадрат не є круглим. Отже, квадрат не мусить бути круглим». Якщо $S \in P$ – недійсне, то $S \in P$ – не необхідне. $S \in P$ – недійсне. Отже, $S \in P$ – не необхідне.

У наведених прикладах безпосередніх умовиводів модальності наведено тільки переформування суджень відповідно до принципів співвідношення суджень за модальністю. Однак модальні судження можуть перебувати також у відношенні контрарності, субконтрарності і контрадикторності, які також можуть стати основою для формування різновидів безпосередніх умовиводів модальності.

3. Ще одним різновидом безпосередніх умовиводів є умовиводи перетворення. *Умовиводами перетворення* називають такі умовиводи, в яких судження-засновок перетворюється на судження-висновок, зберігаючи кількість та змінюючи якість: стверджувальне судження перетворюється на заперечне, а заперечне – на стверджувальне. Оскільки прості судження за кількістю й якістю поділяються на чотири види, то й умовиводи перетворення мають чотири різновиди.

Загальностверджувальне судження (А) «Усі $S \in P$ » перетворюється на судження «Жоден S не є не- P ». Наприклад: «Усі квадрати є прямокутними. Отже, жоден квадрат не є непрямокутним». Частковостверджувальне судження (І) «Деякі $S \in P$ » перетворюється на судження «Деякі S не є не- P ». Наприклад: «Деякі трикутники є прямокутними. Отже, деякі трикутники не є непрямокутними». Загальнозаперечне судження (Е) «Жоден S не є P » перетворюється на судження «Кожен $S \in$ не- P ». Наприклад: «Жоден квадрат не є круглим. Отже, кожен квадрат є некруглим». Частковозаперечне судження (О) «Деякі S не є P » перетворюється на судження «Деякі $S \in$ не- P ». Наприклад: «Деякі трикутники не є прямокутними. Отже, деякі трикутники є непрямокутними».

Умовивід перетворення змінює стверджувальні судження, показуючи у висновку відсутність зв'язку між суб'єктом та предикатом, який суперечить предикату судження-засновку. Перетворення заперечних суджень, навпаки, показує зв'язок суб'єкта з предикатом, який заперечує предикат судження-засновку. За допомогою кіл Ейлера перетворення можна зобразити так: мале коло показує суб'єкт, який судження-

засновок єднає з предикатом P_1 . Судження-висновок, натомість, виражає зв'язок (або його відсутність) суб'єкта з предикатом P_2 , який є протилежністю до предиката P_1 .

4. *Умовиводами обернення* називають такі умовиводи, в яких судження-засновок і судження-висновок міняються місцями, зберігаючи якість. Кількість судження змінюється не завжди. Зміна кількісної характеристики судження залежить від розподіленості його термінів. Оскільки судження є загальним, коли його суб'єкт розподілений, і частковим – коли його суб'єкт нерозподілений, а при оберненні предикат судження-засновку стає суб'єктом судження-висновку, то ті судження, предикат яких розподілений, під час обернення стануть загальними, а ті, в яких предикат нерозподілений, у разі обернення стануть частковими.

Загальностверджувальні судження (А) «Усі $S \in P$ » можуть обертатися на судження двох кількісних характеристик: якщо предикат судження-засновку розподілений, тоді таке судження обернеться на загальностверджувальне (А) «Усі $P \in S$ ». Наприклад: «Усі патріоти люблять свою країну. Отже, усі, хто любить свою країну, є патріотами». Якщо ж предикат судження-засновку нерозподілений, то воно обернеться на частковостверджувальне (І) «Деякі $P \in S$ ». Наприклад: «Усі квадрати є прямокутниками. Отже, деякі прямокутники є квадратами».

Частковостверджувальні судження (І) «Деякі $S \in P$ » також можуть обертатися на судження двох кількісних характеристик: якщо предикат судження-засновку розподілений, тоді таке судження обернеться на загальностверджувальне (А) «Усі $P \in S$ ». Наприклад: «Деякі прямокутники є ромбами. Отже, деякі ромби є прямокутниками». Якщо ж предикат судження-засновку нерозподілений, то воно обернеться на частковостверджувальне (І) «Деякі $P \in S$ ». Наприклад: «Деякі квадрати є прямокутниками. Отже, деякі прямокутники є квадратами».

Загальнозаперечні судження (Е) «Жоден S не є P » завжди обертаються на загальнозаперечне судження (Е) «Жоден P не є S », оскільки їх предикати завжди розподілені. Наприклад: «Жоден квадрат не є колом. Отже, жодне коло не є квадратом».

Частковозаперечні (О) «Деякі S не є P » також завжди обертаються на частково-заперечні судження (О) «Деякі P не є S »,

оскільки їх предикати завжди розподілені. Наприклад: «Деякі прямокутники не є ромбами. Отже, деякі ромби не є прямокутниками».

5. Умовиводи протиставлення поєднують перетворення та обернення. Під час такої операції судження-засновок змінює і кількісну, і якісну характеристику. Судження можна протиставляти в будь-якій послідовності, тобто спершу здійснювати перетворення, а згодом обернення, або спершу виконувати обернення, а потім перетворення. Якщо спершу виконують перетворення, а потім обернення, то таку операцію називають *протиставленням предикатові*. Якщо ж спершу виконують обернення, а потім перетворення, то цю операцію називають *протиставленням суб'єктові*.

Протиставлення предикатові має три різновиди:

– Загальностверджувальне судження (А) «Усі $S \in P$ » протиставляється предикатові в загальнозаперечне судження (Е) «Жоден не- $P \notin S$ ». Наприклад, судження «Усі квадрати є прямокутними» спершу обертається на судження «Жоден квадрат не є непрямокутним», а тоді перетворюється на судження «Жоден прямокутник не є квадратом».

– Загальнозаперечне судження (Е) «Жоден $S \notin P$ » протиставляється предикатові в частковозаперечне судження (І) «Деякі не- $P \in S$ ». Наприклад, судження «Жоден квадрат не є круглим» спершу обертається в судження «Усі квадрати є некруглими», а тоді перетворюється на судження «Деякі некруглі фігури є квадратами».

– Частковозаперечне судження (І) «Деякі $S \notin P$ » протиставляється предикатові в частковозаперечне судження (І) «Деякі не- $P \in S$ ». Наприклад, судження «Деякі прямокутники не є квадратами» спершу обертається в судження «Деякі непрямокутники є квадратами», а тоді перетворюється на судження «Деякі неквадрати є прямокутниками».

Частковостверджувальні судження (І) не можуть бути засновками умовиводу протиставлення предикатові, оскільки не дають чітких результатів.

Протиставлення суб'єктові також має три різновиди:

– Загальностверджувальне судження (А) «Усі $S \in P$ » протиставляється суб'єктові в частковозаперечне судження (О)

«Деякі Р не є не-S». Наприклад, судження «Усі квадрати є прямокутними» спершу перетворюється на судження «Деякі прямокутники є квадратами», а тоді обертається на судження «Деякі прямокутники не є неквадратами».

– Частковостверджувальне судження (I) «Деякі S є Р» протиставляється суб'єктові в частковозаперечне судження (O) «Деякі Р не є не-S». Наприклад, судження «Деякі ромби є прямокутними» спершу перетворюється на судження «Деякі прямокутники є ромбами», а тоді обертається на судження «Деякі прямокутники не є неромбами».

– Загальнозаперечне судження (E) «Жоден S не є Р» протиставляється суб'єктові в загальностверджувальне судження (A) «Усі Р є не-S». Наприклад, судження «жоден квадрат не є круглим» спершу перетворюється на судження «Жодна круга фігура не є квадратом», а тоді обертається на судження «Усі круглі фігури є не квадратами».

Частковозаперечні судження (O) не можуть бути засновками умовиводу протиставлення суб'єктові, оскільки не дають чітких результатів.

4.3. Категоричний силізм

Окрім безпосередніх умовиводів важливу роль у формально-логічному мисленні відіграють *опосередковані умовиводи*, які складаються з декількох засновків і висновку. Важливою характеристикою опосередкованих умовиводів є те, що їх висновки виводяться не шляхом перетворення вихідного судження, як у безпосередніх умовиводах, а синтезування інформації декількох засновків на основі правил формування умовиводу.

Опосередковані умовиводи поділяють на дедуктивні, індуктивні та аналогії. *Дедукція* (лат. *deductio* – виведення) – у широкому значенні слова, у методології пізнання – це виведення нового невідомого знання з іншого, відомого. У логіці дедуктивним умовиводом називають такий умовивід, у якому із судження, яке розкриває характеристику родового поняття, та із судження, яке включає видове поняття в обсяг родового, виводиться ознака видового поняття. Тобто дедуктивний

умовивід переносить ознаки із загальніших понять на конкретніші. Теорію дедукції першим сформував Арістотель, хоч до нього основи дедукції були відомими різним мислителям. Від часу Арістотеля тривала дискусія щодо ролі дедукції в пізнанні. Р. Декарт стверджував, що дедукція – єдиний достовірний спосіб пізнання, оскільки досвідне пізнання, яке вважається антонімом дедукції, здатне вводити в оману. Англійські емпіристи, насамперед Д. С. Міль, заперечуючи «теорію вроджених ідей», відмовлялися від дедукції, твердячи, що вона не існує в мисленні самостійно та не здатна забезпечити жодного результату пізнавальної діяльності.

Дедуктивні умовиводи розділяють на категоричні, розділові та умовні. *Категоричний умовивід* – це умовивід, засновки та висновок якого є категоричними судженнями. Основною формою опосередкованого дедуктивного категоричного умовиводу є силогізм, тобто умовивід, у якому є три категоричні судження: два засновки та висновок.

Силогізм має таку форму: усі люди є розумні (*більший засновок*). Сократ є людиною (*менший засновок*). Отже, Сократ – розумний (*висновок*).

Серед засновків силогізму розрізняють більший і менший засновки. Одне з понять більшого засновку є родовим щодо суб'єкта меншого засновку. Інше поняття більшого засновку виражає ознаку, якою характеризується суб'єкт висновку. Одне з понять меншого засновку тотожне одному з понять більшого засновку і слугує засобом поєднання двох засновків.

У силогізмі також є три *терміни*, тобто поняття, якими поєднується міркування під час формування силогізму. Кожен із цих термінів повторюється в силогізмі двічі. Два з них неодмінно є у висновку. Важливо, що у висновку є по одному терміну з кожного засновку. Суб'єкт висновку (в наведеному силогізмі ним є поняття «Сократ») завжди є терміном меншого засновку. Предикат висновку в наведеному силогізмі ним є поняття «розумний») неодмінно є терміном більшого засновку. Третій термін, який прийнято називати *середнім терміном* і у формулах позначати латинською літерою «М» (від лат. *terminus medium* – середній термін), є у двох засновках. Його роль полягає в поєднанні засновків задля утворення нового

судження-висновку, який відкриває зв'язок між іншими термінами засновків.

Силогізм ґрунтується на трьох аксіомах, які уможливають міркування:

1. *Те, що належить роду, належить також виду та індивіду.* Ця аксіома уможливає перенесення ознак роду на всі його види та індивіди. У силогізмі менший засновок («Сократ є людиною») підтверджує приналежність якогось виду або індивіда («Сократ») до певного роду («людина»). На основі наведеної аксіоми ми можемо перенести ознаку роду («розумний») на вид. Ця аксіома уможливає те, що висновок силогізму пов'язує вид із ознакою його роду.

2. *Ознака ознаки речі є ознакою самої речі.* У наведеному прикладі «бути людиною» є ознакою Сократа, а «розумність» є ознакою людини, отже, розумність є ознакою ознаки Сократа. На основі цієї аксіоми ми можемо перенести ознаку ознаки («розумний») на індивіда («Сократ»). Це дає змогу зробити висновок про зв'язок суб'єкта і предиката.

3. *Усе, що стверджується (або заперечується) стосовно певної множини предметів, стверджується (або заперечується) стосовно будь-якого предмета, який входить до цієї множини.* Більший засновок силогізму стверджує стосовно множини індивідів, які мисляться в суб'єкті цього засновку, про її зв'язок з ознакою, яка мислиться в предикаті. Менший засновок виділяє якийсь окремий індивід або вид, цікавий для мислення в певній ситуації. Індивід, виокремлений у меншому засновку, належить до множини, яка мислиться в більшому засновку. Наведена аксіома дає змогу стверджувати, що індивід, виокремлений у меншому засновку, характеризується тими ж ознаками, що й уся множина, яка мислиться в більшому засновку.

Під час формування силогізму необхідно дотримуватися низки правил, порушення яких призводить до хибного міркування. Розрізняють правила термінів і правила щодо засновків силогізму.

Правила термінів є такі:

1. *Термін, який є нерозділений у засновку, не може бути розділеним у висновку.* Наприклад, у силогізмі: «Квадрати

є прямокутними. Деякі ромби є квадратами. Отже, ромби є прямокутними» порушене це правило: термін «ромб» у меншому засновку нерозподілений, а у висновку розподілений. Це призводить до помилки, адже не всі ромби є прямокутними.

2. *Середній термін неодмінно має бути розподілений, принаймні в одному із засновків.* Порушення цього правила допущене, наприклад, у силогізмі «Квадрати є чотирикутними. Ромби є чотирикутними. Отже, ромби є квадратами». Тут середній термін («чотирикутний») нерозподілений в обох засновках. Поняття «квадрат» і «ромб» є співпорядкованими поняттями щодо родового поняття «прямокутний», а не підпорядковуються один одному. У наведеному прикладі хибного силогізму середній термін не є середнім за обсягом, оскільки його обсяг більший від обсягу кожного з інших понять силогізму.

3. *Кожен силогізм повинен мати тільки три терміни.* Порушення цього правила називають помилкою «почетверіння термінів». Наприклад, у силогізмі «Супутник обертається навколо Землі. Мого супутника звати Іван. Отже, Іван обертається навколо Землі». У цьому хибному силогізмі слово «супутник» використовується для означення двох різних понять. Хоча в силогізмі є три слова, тут наявні чотири поняття.

Правилами засновків є такі:

1. *З двох заперечних засновків не можна зробити жодного висновку.* Принаймні один із засновків силогізму повинен бути стверджувальним судженням. Наприклад, оскільки засновки «Вода не є металом» і «Мінерали не є водою» є заперечними судженнями, вони не можуть дати жодного висновку ані стверджувального, ані заперечного.

2. *Із двох часткових засновків не можна зробити жодного висновку.* Аналогічно до попереднього правила щонайменше один із засновків силогізму повинен бути загальним судженням. Два часткові судження не можуть дати жодного висновку. Наприклад, засновки «Деякі люди є українцями» та «Деякі люди є французами» є частковими судженнями, а отже, нездатні обумовити висновок.

3. *Якщо один із засновків заперечний, то й висновок (якщо він узагалі можливий) теж є заперечний.* Це правило певною мірою продовжує перше. Принаймні один засновок силогізму

му повинен бути стверджувальним судженням. Однак, якщо стверджувальним судженням є тільки один засновок, а інший є заперечним, то й висновок теж буде заперечним судженням. Наприклад, у силогізмі «Риби не літають. Окунь – риба. Отже, окунь не літає» один із засновків є заперечним судженням, відповідно і висновок теж є заперечним судженням.

4. *Якщо один із засновків частковий, то й висновок (якщо він узагалі можливий) теж є частковим.* Це правило певною мірою продовжує друге. Хоча б один засновок силогізму повинен бути загальним судженням. Однак, якщо загальним судженням є тільки один засновок, а інший засновок є частковим судженням, то й висновок теж буде частковим судженням. Наприклад, у силогізмі «Квадрати є прямокутними. Деякі ромби є квадратами. Отже, деякі ромби є прямокутними» один із засновків є частковим судженням, а відтак і висновок теж є частковим судженням.

5. *Якщо обидва засновки стверджувальні, то й висновок (якщо він узагалі можливий) теж є стверджувальним.* Відповідно до цього правила два стверджувальні засновки не можуть дати заперечного висновку. Наприклад, у силогізмі «Усі прямокутники чотирикутні. Усі квадрати прямокутні. Отже, усі квадрати чотирикутні» два стверджувальні засновки обумовили стверджувальний висновок.

Силогізм може мати різну структуру, яка обумовлюється розміщенням середнього терміна в кожному із засновків. Оскільки засновків є два і в кожному з них середній термін може займати одне із двох місць (суб'єкт або предикат), то силогізм може мати чотири види структур, які називають *фігурами силогізму*.

$$\begin{array}{l} M \in P \\ S \in M \\ \hline S \in P \end{array}$$

У *першій фігурі силогізму* середній термін (М) є на місці суб'єкта більшого засновку та на місці предиката меншого засновку. Цю фігуру найчастіше застосовують у мисленнєвій діяльності. Прикладом такої фігури силогізму є: «Прямокутники є чотирикутними. Квадрати є прямокутниками. Отже, квадрати є чотирикутниками». Суб'єкт, середній термін і предикат

силогізму першої фігури є у відношенні підпорядкування, як показує схема відношення їх обсягів, виражена за допомогою кіл Ейлера. Кожна фігура силогізму має окремі формальні правила її побудови. Перша фігура вимагає дотримання двох правил, а саме:

1. *Менший засновок має бути стверджувальним.* Це правило не допускає використання заперечного судження на місці меншого засновку. Наприклад, судження із засновками «Усі квадрати прямокутні» та «Коло не є прямокутним» є порушенням цього правила, оскільки його менший засновок заперечний.

2. *Більший засновок має бути загальним.* Це правило не допускає використання часткового судження на місці більшого засновку. Наприклад, судження із засновками «Деякі геометричні фігури прямокутні» та «Коло є геометричною фігурою» є порушенням цього правила, оскільки його більший засновок частковий.

$$\begin{array}{l} P \in M \\ \underline{S \in M} \\ S \in P \end{array}$$

У другій фігурі силогізму середній термін є предикатом більшого і меншого засновків. Прикладом такої фігури силогізму є: «Жоден прямокутник не є круглим. Квадрат є прямокутником. Отже, квадрат не є круглим». Предикат силогізму другої фігури є у відношенні підпорядкування до середнього терміна. Суб'єкт, натомість, є несумісним поняттям середнього терміна, а отже, і предиката. Друга фігура вимагає дотримання двох правил, а саме:

1. *Один із засновків має бути заперечним.* Це правило не допускає використання двох стверджувальних суджень на місці засновків. Наприклад, судження із засновками «Усі квадрати є чотирикутними» та «Усі ромби є чотирикутними» є порушенням цього правила, оскільки обидва його засновки стверджувальні.

2. *Більший засновок має бути загальним.* Це правило повторює друге правило першої фігури.

Зважаючи на правила засновків і правила другої фігури, висновок другої фігури силогізму завжди є заперечним судженням.

$$\begin{array}{l} M \in P \\ \underline{M \in S} \\ S \in P \end{array}$$

У третій фігурі силогізму середній термін є суб'єктом більшого та меншого засновків. Прикладом такої фігури силогізму є: «Усі квадрати є прямокутними. Всі квадрати є рівносторонніми. Отже, деякі прямокутні фігури є рівносторонніми». Суб'єкт і предикат силогізму третьої фігури є перехресними поняттями, як показує схема відношення їхніх обсягів, виражена за допомогою кіл Ейлера. Перетином суб'єкта й об'єкта цього силогізму є обсяг поняття, який у силогізмі відіграє роль середнього терміна. Третя фігура вимагає дотримання двох правил, а саме:

1. *Менший засновок має бути стверджувальним.* Це правило не допускає використання заперечного судження на місці меншого засновку. Наприклад, судження із засновками «Всі квадрати є прямокутними» та «Жоден квадрат не є круглим» є порушенням цього правила, оскільки його менший засновок заперечний.

2. *Висновок має бути частковим.* Це правило вимагає використання часткового судження на місці висновку. В наведеному прикладі висновок є частковим.

$$\begin{array}{l} P \in M \\ \underline{M \in S} \\ S \in P \end{array}$$

У четвертій фігурі силогізму середній термін є предикатом більшого засновку та суб'єктом меншого. Прикладом такої фігури силогізму є: «Усі квадрати є прямокутними. Всі прямокутники є чотирикутними. Отже, деякі чотирикутники є квадратами». Здебільшого предикат, середній термін і суб'єкт силогізму першої фігури є у відношенні підпорядкування. Четверта фігура вимагає дотримання трьох умов, а саме:

1. *Якщо більший засновок стверджувальний, то менший має бути загальним.* Це правило не допускає використання часткового судження на місці меншого засновку, якщо більшим засновком є стверджувальним судженням. Наприклад, судження зі засновками «Усі квадрати є прямокутними» та «Жоден квадрат не є круглим» є порушенням цього правила, оскільки його менший засновок частковий.

2. Якщо один із засновків заперечний, то більший засновок має бути загальним. Це правило вимагає наявності загально-го судження на місці більшого засновку, якщо принаймні один із засновків є заперечним судженням. Наприклад, судження із засновками «Деякі квадрати є прямокутними» та «Жоден квадрат не є круглим» є порушенням цього правила, оскільки його більший засновок – частковий.

Кожна фігура силогізму може мати різні види залежно від кількісних і якісних характеристик суджень, які до неї входять. Ці види називають модусами силогізму. Загалом чотири фігури можуть мати 64 модуси. Їх формалізують за допомогою букв, які в логічному квадраті використовуються для позначення видів суджень. Наприклад, в умовиводі: «Усі люди смертні» (M a P). «Сократ – людина» (S a M). «Отже, Сократ – смертний» (S a P).

Обидва засновки та висновок є загальностверджувальними судженнями, які прийнято позначати літерою «А». Тому формалізовано такий умовивід судження записують формулами «M a P», «S a M» і «S a P». У кожному із суджень цього модусу є літера «А». Тому цей модус першої фігури записують формулою «AAA». Для спрощення правильним модусам дають назви з латинських слів, які складаються з трьох складів. Голосними буквами цих назв завжди є літери, якими позначають різновид судження, а приголосні дають виключно для зв'язки голосних із метою формування слова. Наведений модус силогізму називають «Barbara». Назва (наявність трьох голосних «А») свідчить про те, що в ньому всі судження є загальностверджувальними. Приміром: «Усі квадрати є прямокутними» (M a P). «Усі квадрати є рівносторонніми» (S a M). «Деякі прямокутні фігури є рівносторонніми» (S i P).

Цей модус має назву «Darii», яка свідчить, що два засновки є загальностверджувальними судженнями, а висновок – частковостверджувальним.

Серед 64-х теоретично можливих модусів не всі відповідають правилам термінів, засновків і аксіом. Їм відповідає лише декілька можливих модусів:

– перша фігура може мати модуси: Barbara (AAA), Celarent (EAE), Darii (AII), Ferio (EIO);

– друга фігура може мати модуси: Cesare (EAE), Camestres (AEE), Festino (EIO), Baroco (AOO);

– третя фігура може мати модуси: Darapti (AAI), Disamis (IAI), Datisi (AII), *Felapton* (EAO), Vocardo (OAO);

– четверта фігура може мати модуси: Bramantip (AAI), Camenes (AEE), Dimaris (IAI), *Fesapo* (EAO), Fresison (EIO).

Дослідження логіків А. Гейлінкса та М. Ломоносова, а також відкриття в математичній логіці свідчать, що модуси Darapti та Felapton (III фігура), а також Bramantip і Fesapo (IV фігура) не завжди презентують правильне міркування.

Важливо зауважити, що деякі судження силогізмів певних модусів мають однакові якісні та кількісні характеристики. Наприклад, у модусах Camestres (II фігура) та Camenes (четверта фігура) більші засновки є загальностверджувальними судженнями, а менші засновки та висновки є загальнозаперечними судженнями. Однак вони мають відмінні назви та належать до різних фігур, оскільки різняться розміщенням середнього терміна: у модусі Camestres середній термін є предикатом меншого засновку, а в модусі Camenes середній термін є суб'єктом меншого засновку.

4.4. Умовиводи із складних суджень

У мисленні часто використовують складні форми умовиводу, які містять прості силогізми. Складний силогізм, який поєднує декілька простих, називають *полісилогізмом*. Наприклад, полісилогізм «Ромби є чотирикутниками. Квадрати є ромбами. Отже, квадрати є чотирикутниками. Чотирикутники є площинними фігурами. Отже, квадрати є площинними фігурами» складається з декількох простих силогізмів, а саме: «Ромби є чотирикутниками. Квадрати є ромбами. Отже, квадрати є чотирикутниками» та «Квадрати є чотирикутниками. Чотирикутники є площинними фігурами. Отже, квадрати є площинними фігурами». У наведеному прикладі висновок одного силогізму є засновком наступного.

Важливо, що складниками полісилогізму можуть одночасно бути різні прості силогізми будь-якої фігури та модусу. Полісилогізм може мати довільну кількість складників – простих

силіогізмів. Цілі числа є раціональними числами. Натуральні числа є цілими числами. Натуральні числа є раціональними числами (*просилогізм*). Одиниця є натуральним числом. Одиниця є раціональним числом (*епісілогізм*).

У структурі полісілогізму розрізняють *просилогізм* – силіогізм, висновок якого стає засновком наступної частини полісілогізму, та *епісілогізм* – силіогізм, одним із засновків якого є висновок просилогізму. Якщо полісілогізм складається з декількох простих силіогізмів, то кожен із них є просилогізмом для наступного й епісілогізмом для попереднього.

Оскільки простий силіогізм має два засновки (більший і менший), то висновок просилогізму може стати в епісілогізмі і більшим, і меншим засновком. Якщо висновок просилогізму стає більшим засновком епісілогізму, то його називають *прогресивним*. Якщо ж висновок просилогізму стає меншим засновком епісілогізму, то його називають *регресивним*.

Цілі числа є раціональними числами	M ∈ P
Натуральні числа є цілими числами	N ∈ M
<hr style="width: 50%; margin: 0 auto;"/>	
Натуральні числа є раціональними числами	N ∈ P
Одиниця є натуральним числом	S ∈ N
Одиниця є раціональним числом	S ∈ P

У прогресивному полісілогізмі висновок просилогізму (N ∈ P) стає більшим засновком епісілогізму. Важливою ознакою цього виду полісілогізму є те, що предикат останнього висновку (P) є у кожному з простих силіогізмів, які входять до складного як предикат більшого засновку, а суб'єкт останнього висновку (S) вперше з'являється в полісілогізмі як суб'єкт меншого засновку останнього епісілогізму. Суб'єкт меншого засновку та висновку просилогізму (N) стає середнім членом епісілогізму.

Натуральні числа є цілими числами	M ∈ N
Одиниця є натуральним числом	S ∈ M
<hr style="width: 50%; margin: 0 auto;"/>	
Цілі числа є раціональними числами	N ∈ P
Одиниця є цілим числом	S ∈ N
<hr style="width: 50%; margin: 0 auto;"/>	
Одиниця є раціональним числом	S ∈ P

У регресивному полісилогізмі висновок просилогізму (S є N) стає меншим засновком епісилогізму. Важливою ознакою цього виду полісилогізму є те, що суб'єкт останнього висновку (S) є у кожному з простих силогізмів, які входять до складного як суб'єкт меншого засновку, а предикат останнього висновку (P) вперше з'являється в полісилогізмі як предикат більшого засновку останнього епісилогізму. Предикат більшого засновку та висновку просилогізму (N) стає середнім членом епісилогізму.

Інколи в мисленні, а особливо в мовленні, використовуються силогізми, в яких висловлюються не всі судження, які в них мисляться. Такі силогізми називають *скороченими*. Скорочені форми застосовуються і до простих, і до складних силогізмів.

Зазвичай послуговуються скороченою формою простого силогізму, яку називають *ентимемою* (від грецького ἐν θυμῳ – «в умі»). В ентимемі скорочення силогізму відбувається шляхом пропускання одного із суджень, які входять до силогізму. Оскільки простий силогізм складається з трьох суджень, то в ентимемі може бути пропущений будь-який із них, але не більше одного. Однак необхідно, щоб в ентимемі були всі три терміни, які наявні в повному простому силогізмі. Залежно від того, яке судження пропущене (більший засновок, менший засновок чи висновок) ентимема може мати три види:

1. *Ентимема з пропущеним більшим засновком* має таку форму:

$$\begin{array}{l} S \in M \\ S \in P \end{array}$$

Оскільки більший засновок, який у цій ентимемі пропущений, виражає зв'язок середнього терміна з предикатом силогізму, то в цьому виді ентимемі середній термін і предикат наявні тільки раз (середній термін – тільки меншому засновку, а предикат – тільки у висновку). Прикладом такої ентимемі є умовивід «Шевченко – видатний поет, тому що він писав геніальні поезії», менший засновок («Шевченко писав геніальні поезії»), висновок («Шевченко – геніальний поет») та пропущений більший засновок («Кожен, хто пише геніальні поезії, є видатним поетом»).

2. *Ентимема з пропущеним меншим засновком* має таку форму:

$$\begin{array}{l} M \in P \\ S \in P \end{array}$$

Оскільки менший засновок, який у цій ентимемі пропущений, виражає зв'язок середнього терміна із суб'єктом силогізму, то в цьому виді ентимеми середній термін і суб'єкт наявні тільки раз (середній термін – тільки більшому засновку, а суб'єкт – тільки у висновку). Прикладом такої ентимеми є умовивід «Шевченко – видатний поет, адже кожен, хто пише геніальні поезії, є видатним поетом». У ньому присутні більший засновок («Кожен, хто пише геніальні поезії, є видатним поетом»), висновок («Шевченко – геніальний поет») та пропущений менший засновок («Шевченко писав геніальні поезії»).

3. *Ентимема з пропущеним висновком* має таку форму:

$$\begin{array}{l} M \in P \\ S \in M \end{array}$$

Оскільки висновок, який у цій ентимемі пропущений, виражає зв'язок суб'єкта та предиката силогізму, то в цьому виді ентимеми суб'єкт і предикат наявні тільки раз (предикат – тільки в більшому засновку, а суб'єкт – тільки в меншому засновку). Прикладом такої ентимеми є умовивід «Кожен, хто пише геніальні поезії, є видатним поетом. Шевченко писав геніальні поезії». У ньому є більший засновок («Кожен, хто пише геніальні поезії, є видатним поетом»), менший засновок («Шевченко писав геніальні поезії») та пропущений висновок («Шевченко – геніальний поет»).

Ентимеми можна формувати зі силогізмів різних модусів: часто використовуються ентимеми зі силогізмів першої фігури; майже настільки ж просто формувати ентимеми зі силогізмів другої фігури; модуси третьої фігури складніше скорочувати, а модуси четвертої фігури взагалі не піддаються скороченню. Важливо тільки, щоб під час скорочення силогізму не виникали формально-логічні помилки та не змінювалися ті частини силогізму, які збережені в ентимемі.

Скороченню підлягають не тільки прості силогізми, а й складні. Скорочення складного силогізму називають складноскороченим силогізмом. Є два різновиди складноскороче-

ного силогізму: сорит і епіхейрема. Сорит – це складноскорочений силогізм, який утворений із полісилогізму шляхом пропускання висновків просилогізму. Оскільки є два види полісилогізму (прогресивний та регресивний), то наявні також два види сориту.

Вид сориту, який утворений із прогресивного полісилогізму, називають *прогресивним соритом* або *гокленієвським соритом* (від імені німецького філософа та логіка Р. Гокленія (1540/47–1628), який відкрив і дослідив цей вид сориту). У прогресивному сориті пропускаються висновки просилогізмів, які за повної форми полісилогізму стають більшими засновками.

Цілі числа є раціональними числами	$M \in P$
Натуральні числа є цілими числами	$N \in M$
<u>Одиниця є натуральним числом</u>	<u>$S \in N$</u>
Одиниця є раціональним числом	$S \in P$

Усі терміни прогресивного сориту вживаються у силогізмі тільки по два рази: предикат тільки в першому засновку та у висновку, суб'єкт тільки в останньому засновку та у висновку, а середні терміни у двох послідовно розташованих засновках.

Вид сориту, який утворений із регресивного полісилогізму, називають *регресивним соритом* або *арістотелевим соритом* (від імені філософа Арістотеля, який відкрив і дослідив цей вид сориту). В регресивному сориті пропускаються висновки просилогізмів, які за повні форми полісилогізму стають меншими засновками.

Натуральні числа є цілими числами	$M \in N$
Одиниця є натуральним числом	$S \in M$
<u>Цілі числа є раціональними числами</u>	<u>$N \in P$</u>
Одиниця є раціональним числом	$S \in P$

Усі терміни регресивного сориту, як і прогресивного, вживаються в силогізмі тільки по два рази: предикат тільки в останньому засновку та у висновку, суб'єкт тільки в першому засновку та у висновку, а середні терміни у двох послідовно розташованих засновках.

Ще одним різновидом складноскороченого силогізму є епіхейрема. Цей умовивід складається з декількох ентимем. Епіхейрема має такий загальний вигляд:

Ромб є геометричною фігурою, тому що він є чотирикутником

Квадрат є ромбом, тому що він має рівні і паралельні сторони

Квадрат є геометричною фігурою

$M \in (\text{не} \in) P$, тому що воно $\in N$

$S \in M$, тому що воно $\in O$

$S \in (\text{не} \in) P$

У наведених схемі та прикладі місце засновків посідають дві ентими, в яких суб'єкт першої (M) є водночас середнім терміном усієї епіхейреми. Перша ентима розгортається в повний простий силогізм так: «Чотирикутники є геометричними фігурами. Ромб є чотирикутником. Отже, ромб є геометричною фігурою». Друга ентима розгортається так: «Фігури, які мають рівні і паралельні сторони, є ромбами. Квадрат має рівні і паралельні сторони. Отже, квадрат є ромбом». Висновок епіхейреми є тотожним висновку силогізму, засновками якого є висновки ентимем, що входять до епіхейреми, наприклад: «Ромб є геометричною фігурою. Квадрат є ромбом. Отже, квадрат є геометричною фігурою».

Окрім категоричних умовиводів, які складаються виключно з простих категоричних суджень, серед дедуктивних умовиводів виокремлюють також такі, що складаються зі складних суджень, у яких прості складові поєднані логічними сполучниками. Одним із видів некатегоричних умовиводів є розділові умовиводи. *Розділові або диз'юнктивні умовиводи* – це умовиводи, серед засновків яких є розділові (диз'юнктивні) судження. У розділових умовиводах диз'юнктивними судженнями можуть бути обидва засновки, або ж тільки один засновок – диз'юнктивний, а інший – категоричний.

У контексті розділових суджень диз'юнкції засновків, тобто прості судження, які становлять розділове судження, що є засновком розділового умовиводу, називають *альтернативами*.

Розділові умовиводи, в яких усі засновки та висновок є розділовими судженнями, називають *суто розділовими умовиводами*. Такі умовиводи мають форму:

$$\frac{\begin{array}{l} \text{Усі } A \text{ є або } B, \text{ або } C \\ \text{Усі } B \text{ є або } D, \text{ або } E \end{array}}{\text{Отже, усі } A \text{ є або } D, \text{ або } E, \text{ або } C}$$

Перший засновок суто розділового умовиводу охоплює декілька альтернатив (B, C) – можливих предикатів, які виражають ознаки суб'єкта (A), що також є у цьому судженні. Суб'єктом другого засновку (B) є одна з альтернатив першого засновку, а предикати другого засновку (D, E) є альтернативами, які виражають ознаки суб'єкта свого судження. У висновку є суб'єкт першого засновку (A) та предикати, серед яких ті предикати, котрі розгортаються в наступних засновках (B), замінюються своїми альтернативами (D, E). Тобто перший засновок твердить, що суб'єкт A належить до обсягу поняття B або до обсягу поняття C. Другий засновок твердить, що поняття B належить або до обсягу поняття D, або до обсягу поняття E. Висновок, зводячи засновки, твердить, що суб'єкт A належить до обсягу поняття D або до обсягу поняття E, або до обсягу поняття C.

Прикладом такого умовиводу є: «Усі числа є або раціональні, або ірраціональні». «Усі раціональні числа є або цілі, або нецілі». «Отже, усі числа є або цілі, або нецілі, або ірраціональні».

Іншим різновидом розділових умовиводів є *розділово-категоричні умовиводи*. Назва цього виду умовиводів свідчить, що в них один засновок є розділовим судженням, а інший – категоричним. Перший засновок розділово-категоричного умовиводу є розділовим судженням та перелічує всі можливі альтернативи. Другий засновок є категоричним судженням та може бути стверджувальним або заперечним. Якщо другий засновок є стверджувальним судженням, то висновок обов'язково є категоричним заперечним судженням. Якщо ж другий засновок є заперечним судженням, то висновок є категоричним стверджувальним судженням.

Вид розділово-категоричного умовиводу, в якому другий засновок стверджувальний, а висновок заперечний, називають *modus ponendo tollens* (стверджувально-заперечний модус). Його специфікою є те, що другий засновок указує на ті

альтернативи першого (розділового) засновку, які характерні суб'єкту, а у висновку заперечуються ті альтернативи, які не виражають характеристики суб'єкта.

Схема *modus ponendo tollens* показує, що перший його засновок виражає всі можливі альтернативи предиката (B, C, D), а другий засновок – тільки ту альтернативу (D), яка характерна суб'єкту. На цій підставі висновок заперечує всі лишні альтернативи. Прикладом *modus ponendo tollens* є умовивід «Кияни є або французами, або німцями, або українцями. Кияни є українцями. Отже, кияни не є ані французами, ані німцями».

$$\begin{array}{l} A \text{ є або } B, \text{ або } C, \text{ або } D \\ \hline A \text{ є } D \\ \hline \text{Отже, } A \text{ не є ні } B, \text{ ні } C \end{array} \qquad \begin{array}{l} B \vee C \vee D \\ \hline D \\ \hline \neg B \wedge \neg C \end{array}$$

Вид розділово-категоричного умовиводу, в якому другий засновок заперечний, а висновок стверджувальний, називають *modus tollendo ponens* (заперечно-стверджувальний модус). Його специфікою є те, що другий засновок заперечує ті альтернативи першого (розділового) засновку, які не характерні суб'єкту, а у висновку вказується на ті альтернативи, які виражають характеристики суб'єкта.

Схема *modus tollendo ponens* показує, що перший його засновок виражає всі можливі альтернативи предиката (B, C, D), а другий засновок заперечує ті альтернативи (B, C), які не характерні суб'єкту. На цій підставі у висновку залишаються тільки ті альтернативи, які характеризують суб'єкт. Прикладом *modus tollendo ponens* є умовивід «Кияни є або французами, або німцями, або українцями. Кияни не є ані французами, ані німцями. Отже, кияни є українцями».

$$\begin{array}{l} A \text{ є або } B, \text{ або } C, \text{ або } D \\ A \text{ є ні } B, \text{ ні } C \\ \hline \text{Отже, } A \text{ є } D \end{array} \qquad \begin{array}{l} B \vee C \vee D \\ \neg B \wedge \neg C \\ \hline D \end{array}$$

На відміну від суто розділового умовиводу, який не дає чітких висновків, а з двох розділових засновків робить розділовий висновок, залишаючи альтернативи, розділово-категоричний умовивід здатен давати чіткі результати, виражені категоричними судженнями.

Третім різновидом розділових умовиводів є розділово-умовний умовивід. Перший засновок цього умовиводу є роз-

діловим судженням, а інші – умовними судженнями. Кількість умовних засновків такого умовиводу повинна дорівнювати кількості альтернатив у розділовому засновку.

Розділово-умовний умовивід має два модуси. Перший називають простим модусом. Його особливістю є те, що його умовні засновки мають однакові консеквенти ($A \in K$), а висновок є категоричним судженням, тотожним цим консеквентам. Антецеденти умовних засновків розгортають усі альтернативи, перелічені в розділовому засновку.

$$\begin{array}{l} A \in \text{або } B, \text{ або } C \\ \text{Якщо } A \in B, \text{ то } A \in K \\ \text{Якщо } A \in C, \text{ то } A \in K \\ \hline \text{Отже, } A \in K \end{array} \qquad \begin{array}{l} B \vee C \\ B \rightarrow K \\ C \rightarrow K \\ \hline K \end{array}$$

Наприклад, в умовиводі:

$$\begin{array}{l} \text{Квадрати є або прямокутними, або круглими} \\ \text{Якщо квадрати є прямокутними, то вони є геометричними фігурами} \\ \text{Якщо квадрати є круглими, то вони є геометричними фігурами} \\ \hline \text{Отже, квадрати є геометричними фігурами} \end{array}$$

Суб'єкт умовиводу, квадрати у розділовому засновку пов'язуються з двома альтернативами (прямокутні і круглі), тобто обсяг поняття «квадрат» входить або до обсягу поняття «прямокутний», або до обсягу поняття «круглий». Другий і третій засновки, які є умовними судженнями, свідчать, що обсяги обох альтернатив належать до обсягу родового поняття «геометрична фігура». Відповідно, незалежно від того, до обсягу якого з альтернативних понять належить обсяг суб'єкта, його обсяг обов'язково належить до обсягу поняття-предиката.

Другий називають складним модусом. Його особливістю є те, що його умовні засновки мають різні консеквенти ($A \in K$, $A \in M$), а висновок є розділовим судженням, який містить ці консеквенти, поєднуючи їх диз'юнкцією. Антецеденти умовних засновків розгортають усі альтернативи, перелічені в розділовому засновку.

$$\begin{array}{l} A \in \text{або } B, \text{ або } C \\ \text{Якщо } A \in B, \text{ то } A \in K \\ \text{Якщо } A \in C, \text{ то } A \in M \\ \hline \text{Отже, } A \in \text{або } K, \text{ або } M \end{array} \qquad \begin{array}{l} B \vee C \\ B \rightarrow K \\ C \rightarrow M \\ \hline K \vee M \end{array}$$

Наприклад, в умовиводі:

Квадрати є або прямокутними, або круглими
Якщо квадрати є прямокутними, то вони є чотирикутниками
Якщо квадрати є круглими, то вони є колами

Отже, квадрати є або чотирикутниками, або колами

Суб'єкт умовиводу (квадрати) у розділовому засновку пов'язують з двома альтернативами (прямокутними та круглими), тобто обсяг поняття «квадрат» входить або до обсягу поняття «прямокутний», або до обсягу поняття «круглий». Другий і третій засновки, які є умовними судженнями, свідчать, що обсяги обох альтернатив належать до обсягів різних родових понять «чотирикутника» та «кола». Відповідно, залежно від того, до обсягу якого з альтернативних понять належить обсяг суб'єкта, його обсяг належить до обсягу якогось із понять, що є родовими щодо альтернативних.

Розділові умовиводи можуть мати і заперечні засновки. Якщо засновки розділового умовиводу є заперечними, то його висновок формуватиметься відповідно до формально-логічних правил формування силогізму та до структури моду-су розділового судження.

Під час формування розділового умовиводу найчастіше допускають помилки двох видів:

1. Альтернативи розділового засновку не виключають одне одного. Наприклад, в умовиводі «Квадрат є або ромбом, або прямокутником. Квадрат є ромбом. Отже, квадрат не є прямокутником». У цьому умовиводі збережені формально-логічні вимоги його побудови. Однак перший засновок побудований хибно, тому що поняття «ромб» і «прямокутник» не суперечать одне одному, оскільки вони є перехресними поняттями. Якщо квадрат є ромбом, то це не означає, що він не є прямокутником. Диз'юнкти розділового засновку повинні бути альтернативами один одного, тобто виключати один одного.

2. У розділовому засновку перелічені не всі альтернативи. Наприклад, в умовиводі «Усі кути є розгорнутими, тупими і прямими. Кут 30° не є ані розгорнутим, ані тупим. Отже, він є прямим». У розділовому засновку цього умовиводу допущена помилка – перелічені не всі альтернативи, а саме пропущений

ще один вид кутів – гострі. Під час побудови розділових умовиводів важливо, щоб у розділовому засновку були перелічені всі можливі альтернативи.

Ще одним різновидом опосередкованого дедуктивного умовиводу є *умовний умовивід*, тобто умовивід, до якого входять умовні судження, та перший засновок якого завжди є умовним. Серед умовних умовиводів розрізняють декілька різновидів: суто умовний умовивід, умовно-категоричний умовивід та умовно-розділовий умовивід.

Суто умовний умовивід складається виключно з умовних суджень, тобто його засновки та висновки є умовними. Структура суто умовного умовиводу, якщо розглядати його формулу, схожа до структури простого категоричного силізму першої фігури. Антецедент першого засновку ($A \in C$) є антецедентом висновку, консеквент другого засновку ($K \in M$) є консеквентом висновку, а консеквент першого засновку ($B \in D$) є антецедентом другого засновку. Цей різновид умовиводу свідчить, що, якщо з A випливає B , а з $B - C$, то з A випливає C .

Якщо $A \in C$, то $B \in D$	$a \rightarrow b$
Якщо $B \in D$, то $K \in M$	$b \rightarrow c$
Отже, якщо $A \in C$, то $K \in M$	$a \rightarrow c$

Прикладом суто умовного умовиводу є «Якщо йде дощ, то видимість погіршується. Якщо видимість погіршується, то потрібно бути уважнішим за кермом. Отже, якщо йде дощ, то необхідно бути уважнішим за кермом». Прості судження, які є антецедентами чи консеквентами засновків і висновку, можуть мати будь-які кількісні й якісні характеристики. Хід міркування, який відображає цей вид умовиводу, не залежить від кількісних і якісних характеристик простих суджень. Важливо тільки те, чи з одного судження логічно випливає інше.

Ще одним видом умовних умовиводів є умовно-категоричний умовивід, у якому умовним є тільки перший засновок, а другий засновок і висновок – категоричні судження. Цей різновид умовиводу має два модуси:

Modus ponens (стверджувальний модус) характеризується наявністю одного умовного засновку, одного категоричного засновку та категоричного висновку, водночас категоричний

засновок є повторенням антецеденту умовного засновку, а висновок повторює консеквент умовного засновку. Оскільки прості судження, які входять до розділово-категоричного умовиводу, можуть мати різні якісні характеристики, то й *modus ponens* може мати різні види. Таких видів *modus ponens* має чотири.

	Якщо $A \in C$, то $B \in D$	$A \rightarrow B$
I	$A \in C$	A
	Отже, $B \in D$	B
	Якщо $A \in C$, то $B \notin D$	$A \rightarrow \neg B$
II	$A \in C$	A
	Отже, $B \notin D$	$\neg B$
	Якщо $A \notin C$, то $B \in D$	$\neg A \rightarrow B$
III	$A \notin C$	$\neg A$
	Отже, $B \in D$	B
	Якщо $A \notin C$, то $B \notin D$	$\neg A \rightarrow \neg B$
IV	$A \notin C$	$\neg A$
	Отже, $B \notin D$	$\neg B$

У першому різновиді умовно-категоричного силогізму всі прості судження, які до нього входять, є стверджувальними. Перший (умовний) засновок твердить, що за наявності умови A справджується наслідок B ; другий засновок твердить, що умова A наявна; а висновок проголошує необхідність наявності наслідку B . У другому різновиді умовно-категоричного силогізму антецедент умовного судження та другий засновок є стверджувальними, а консеквент умовного судження і висновок – заперечними. Перший (умовний) засновок вказує, що за наявності умови A наслідок B не справджується; другий засновок твердить, що умова A наявна; а висновок проголошує необхідність відсутності наслідку B . У третьому різновиді умовно-категоричного силогізму антецедент умовного засновку, який є і другим засновком, є заперечними, а консеквент і висновок – стверджувальними. Перший (умовний) засновок твердить, що за відсутності умови A справджується наслідок B ; другий засновок твердить, що умови A немає; а висновок проголошує необхідність наявності наслідку B . У четвертому різновиді умовно-категоричного силогізму всі прості судження, які до нього входять, є заперечними. Перший (умовний) засновок

твердить, що за відсутності умови А наслідок В не справджується; другий засновок твердить, що умови А немає; а висновок проголошує необхідність відсутності наслідку В.

Важливою ознакою *modus ponens* є те, що категоричний засновок стверджує істинність антецеденту як необхідної умови для дійсності консеквенту, тобто цей умовивід скерований від ствердження умови до необхідності наслідків. Так, *modus ponens* виконує вимогу таблиці істинності для імплікації. Назва цього різновиду умовиводу – стверджувальний (*ponens*) – свідчить, що цей умовивід стверджує наслідок шляхом ствердження причини.

Повною протилежністю до *modus ponens* є заперечний модус умовно-категоричного умовиводу. *Modus tollens* (заперечний модус) характеризується наявністю одного умовного засновку, одного категоричного засновку та категоричного висновку, водночас категоричний засновок є запереченням консеквенту умовного засновку, а висновок заперечує антецедент умовного засновку. *Modus tollens*, як і *modus ponens*, може мати чотири різновиди.

I	<div style="text-align: center;">Якщо А є С, то В є D</div> <div style="text-align: center;">В не є D</div>	<div style="text-align: center;">A → B</div> <div style="text-align: center;">¬B</div>
	Отже, А не є С	¬A
II	<div style="text-align: center;">Якщо А є С, то В не є D</div> <div style="text-align: center;">В є D</div>	<div style="text-align: center;">A → ¬B</div> <div style="text-align: center;">B</div>
	Отже, В не є D	¬B
III	<div style="text-align: center;">Якщо А не є С, то В є D</div> <div style="text-align: center;">В не є D</div>	<div style="text-align: center;">¬A → B</div> <div style="text-align: center;">¬B</div>
	Отже, А є С	A
IV	<div style="text-align: center;">Якщо А не є С, то В не є D</div> <div style="text-align: center;">В є D</div>	<div style="text-align: center;">¬A → ¬B</div> <div style="text-align: center;">B</div>
	Отже, В не є D	¬A

У першому різновиді умовно-категоричного силігізму прості судження, які входять до умовного засновку, є стверджувальними, а категоричний засновок і висновок – заперечні. Перший (умовний) засновок вказує, що за наявності умови А справджується наслідок В; другий засновок твердить, що наслідка В немає; а висновок проголошує відсутність причини А.

У другому різновиді умовно-категоричного силогізму антецедент умовного судження та другий засновок є стверджувальними, а консеквент умовного судження та висновок – заперечними. Перший (умовний) засновок твердить, що за наявності умови А наслідок В не справджується; другий засновок твердить, що наслідка В немає; а висновок проголошує необхідність відсутності причини А. У третьому різновиді умовно-категоричного силогізму антецедент умовного засновку, який є і висновком, – заперечний, а консеквент і другий засновок – стверджувальні. Перший (умовний) засновок свідчить, що за відсутності умови А справджується наслідок В; другий засновок твердить, що наслідка В немає; а висновок проголошує необхідність наявності умови А. У четвертому різновиді умовно-категоричного силогізму всі прості судження, які входять до умовного засновку, – заперечні. Перший (умовний) засновок вказує, що за відсутності умови А наслідок В не справджується; другий засновок свідчить, що наслідка В немає; а висновок проголошує необхідність відсутності умови А.

Важливою ознакою *modus tollens* є те, що категоричний засновок стверджує хибність антецеденту на підставі заперечення консеквенту, тобто цей умовивід скерований від заперечення наслідку до заперечення умови. Так, *modus tollens* виконує вимогу таблиці істинності для імплікації. Назва цього різновиду умовиводу – заперечний (*tollens*) – свідчить, що цей умовивід заперечує причину шляхом заперечення наслідку.

Третім різновидом умовного умовиводу є *умовно-розділовий (лематичний)* умовивід, тобто умовивід, який складається з умовних та розділових суджень. Такі умовиводи містять стільки умовних засновків, скільки альтернатив має розділовий засновок. Наприклад, в умовиводі «Якщо це число ділиться на 6, то воно парне. Якщо це число ділиться на 8, то воно парне. Це число ділиться або на 6, або на 8. Отже, це число парне» є два умовні засновки і, відповідно, дві альтернативи розділового засновку. Кількість умовних засновків і альтернатив розділового засновку називають *лемами*. Умовно-розділовий умовивід, який має дві леми, називають *дилемами*; якщо лем є три – *трилемами*, якщо більше ніж три – *полілемами*. Триле-

ми та полілеми формуються за тими самими принципами, що й дилеми, лишень із більшою кількістю лем.

Дилеми розділяють за двома критеріями. За якістю дилеми поділяються на конструктивні та деструктивні, а за *структурою* – на прості і складні. Конструктивні дилеми визначаються тим, що їх висновками є консеквентами умовних засновків, а деструктивні дилеми – тим, що їх висновками є заперечення консеквентів умовних засновків. Прості дилеми відзначаються тим, що їх висновками є категоричні судження, а складні тим, що їх висновки є умовними. Відповідно до двох критеріїв, за кожним з яких налічується два види дилем, усі дилеми поділяють на чотири різновиди: проста конструктивна, складна конструктивна, проста деструктивна та складна деструктивна.

Проста конструктивна дилема має два умовні засновки та розділовий засновок із двома стверджувальними альтернативами. Консеквентами обох умовних засновків є одне судження, яке стає висновком. Альтернативами розділового засновку є антецеденти умовних засновків. Наприклад, в умовиводі «Якщо йде дощ, то дорога мокра. Якщо тане сніг, то дорога мокра. Або йде дощ, або тане сніг. Отже, дорога мокра».

$$\begin{array}{ll}
 \text{Якщо } A, \text{ то } C & A \rightarrow C \\
 \text{Якщо } B, \text{ то } C & B \rightarrow C \\
 \hline
 \text{Або } A, \text{ або } B & A \vee B \\
 \hline
 \text{Отже, } C & C
 \end{array}$$

Складна конструктивна дилема теж має два умовні засновки та розділовий засновок із двома стверджувальними альтернативами. Консеквентами обох умовних засновків є різні судження, які стають альтернативами висновку. Альтернативами розділового засновку є антецеденти умовних засновків. Наприклад, в умовиводі «Якщо йде дощ, то дорога мокра. Якщо світить сонце, то дорога суха. Або йде дощ, або світить сонце. Отже, або дорога мокра, або дорога суха».

$$\begin{array}{ll}
 \text{Якщо } A, \text{ то } C & A \rightarrow C \\
 \text{Якщо } B, \text{ то } D & B \rightarrow C \\
 \hline
 \text{Або } A, \text{ або } B & A \vee B \\
 \hline
 \text{Отже, або } C, \text{ або } D & C \vee D
 \end{array}$$

Проста деструктивна дилема має два умовні засновки та розділовий засновок із двома заперечними альтернативами. Консеквентами обох умовних засновок є одне судження, заперечення якого стає висновком. Альтернативами розділового засновку є заперечення антецедентів умовних засновок. Наприклад, в умовиводі «Якщо йде дощ, то дорога мокра. Якщо тане сніг, то дорога мокра. Або не йде дощ, або не тане сніг. Отже, дорога не мокра».

$$\begin{array}{ll}
 \text{Якщо } A, \text{ то } C & A \rightarrow C \\
 \text{Якщо } B, \text{ то } D & B \rightarrow C \\
 \text{Або не-}A, \text{ або не-}B & \neg A \vee \neg B \\
 \text{Отже, або } C, \text{ або } D & \neg C
 \end{array}$$

Складна деструктивна дилема має два умовні засновки та розділовий засновок із двома заперечними альтернативами. Консеквентами обох умовних засновок є різні судження, заперечення яких стають висновками. Альтернативами розділового засновку є заперечення антецедентів умовних засновок. Наприклад, в умовиводі «Якщо йде дощ, то дорога мокра. Якщо світить сонце, то дорога суха. Або не йде дощ, або не світить сонце. Отже, або дорога не мокра, або дорога не суха».

$$\begin{array}{ll}
 \text{Якщо } A, \text{ то } C & A \rightarrow C \\
 \text{Якщо } B, \text{ то } D & B \rightarrow C \\
 \text{Або не-}A, \text{ або не-}B & \neg A \vee \neg B \\
 \text{Отже, або не-}C, \text{ або не-}D & \neg C \vee \neg D
 \end{array}$$

Розглянуті дедуктивні умовиводи характеризуються напрямом міркування від загального до конкретного: висновок дедуктивного умовиводу завжди конкретніший, аніж його засновки. Протилежністю до дедукції є індуктивний умовивід, у якому міркування скеровується від конкретного до загального. Індуктивний умовивід, як і будь-який інший, складається зі засновок та висновку. Засновками такого умовиводу є судження, які описують одиничні факти або види, і на цій основі робиться висновок про загальні ознаки роду. Тобто засновки перераховують індивідууми та зазначають їхню спільну ознаку, останній засновок зазвичай указує на рід, а висновок стверджує, що ця ознака характеризує весь рід, до якого належать ці індивіди. Відповідно, висновок індуктивного умовиводу загальніший, аніж його засновки.

Залізо електропровідне.
Золото електропровідне.
Срібло електропровідне.
Вольфрам електропровідний.
Залізо, золото, срібло, вольфрам – метали.
Отже, метали електропровідні.

У наведеному прикладі перераховуються різні види металів та вказується їх спільна ознака – електропровідність. Оскільки електропровідними є всі вказані метали, то на цій основі робиться висновок про електропровідність усіх металів. Висновок узагальнює дані всіх засновків.

Індуктивні умовиводи поділяють на два основні різновиди: повні та неповні. Повною індукцією називають такий індуктивний умовивід, у засновках якого перелічені всі індивіди роду. Наприклад, в умовиводі «Цілі числа належать до числової множини, дробові – до числової множини. Цілі та дробові числа є раціональними, а інших раціональних чисел, окрім наведених, не існує. Отже, всі раціональні числа належать до числової множини» є три засновки: перші два вирізняють спільну ознаку (приналежність до числової множини) видових понять (цілі та дробові числа), третій засновок вказує на рід (раціональні числа), до якого належать видові поняття, вказані в попередніх засновках, а висновок пов'язує зазначену попередньо ознаку з усім родом. Оскільки наведене в цьому умовиводі родове поняття (раціональне число) має тільки два види (ціле та дробове числа), тобто раціональні числа бувають або цілими, або дробовими, а інших видів раціональних чисел не існує, то в наведеному умовиводі перелічені всі видові поняття, на які можна розкласти суб'єкт висновку цього умовиводу. Такий індуктивний умовивід є повним, оскільки охоплює всі індивіди роду.

Неповною індукцією називають такий індуктивний умовивід, засновки якого перелічують не всі можливі індивідуальні випадки, які входять до роду, позначеного поняттям-суб'єктом. Наприклад, в умовиводі «Залізо – електропровідне. Золото – електропровідне. Срібло – електропровідне. Вольфрам – електропровідний. Залізо, золото, срібло, вольфрам – метали. Отже, метали – електропровідні» зазначені деякі види родового поняття «метал». Предикати засновків указують на їх важливу

ознаку – електропровідність. На основі твердження про наявність певної ознаки в деяких індивідів або видів робиться висновок про наявність цієї ознаки в усіх індивідів чи видів роду. Саме через те, що в засновках не вказані всі індивіди чи види, які входять до обсягу родового поняття, цей різновид індуктивного умовиводу називають неповним.

Важливою негативною характеристикою неповної індукції є недостовірність її висновку. Оскільки неповна індукція не бере до уваги всіх можливих одиничних випадків, які належать до загального родового поняття, описаного у висновку, її висновок не може претендувати на стовідсоткову достовірність. У наведеному прикладі перелічені тільки деякі метали та на цій основі зроблений висновок про ознаку всіх металів. Водночас необхідно враховувати можливість того, що можуть існувати і такі не вказані в засновках метали, які не є електропровідними.

Ступінь вірогідності неповної індукції є чи не найбільш дискутованою темою логіки. Для того, щоб збільшити вірогідність неповної індукції, необхідним є дотримання кількох передумов:

1. У неповну індукцію потрібно залучати якомога більше індивідуальних випадків. Що більше випадків включено в індукцію, то більше вона схожа до повної індукції і то вищим є рівень її вірогідності. Потрібно прагнути, щоб у засновках індуктивного умовиводу описувалися більше випадків, аніж залишалося поза увагою умовиводу.

2. Під час формування неповної індукції необхідно прагнути охопити якомога різноманітніші випадки. Якщо ми у висновку індуктивного умовиводу пов'язуємо родові поняття з певною його ознакою, то повинні в засновках використати індивіди різних видів цього роду. Що ширшою буде неповна індукція, то вірогіднішим буде її висновок.

3. Індивіди, вказані в засновках індуктивного умовиводу, повинні мати внутрішній об'єктивний зв'язок. Якщо предмети у зв'язку з своєю природою належать до якогось виду, тоді ми можемо об'єднувати їх в одному умовиводі. Якщо ж предмети не поєднані об'єктивним зв'язком, тоді висновок умовиводу, в якому вони поєднані, матиме низьку вірогідність.

Під час формування індуктивного умовиводу необхідно уникати найпоширеніших помилок. Першу з них називають «поспішним узагальненням». У разі допущення цієї помилки враховуються не всі передумови, які обумовлюють висновок, та вказуються не всі можливі індивідуальні випадки, які повинні міститися в засновках умовиводу. Другу помилку називають «*post hoc, ergo propter hoc*» (після цього, означає внаслідок цього). У разі допущення цієї помилки хронологічна послідовність хибно сприймається за причинно-наслідковий зв'язок. Якщо після події, яка кількаразово повторюється, настає інша подія, то це ще означає, що попередня подія спричинює наступну. В індукції потрібно розрізнати хронологічну послідовність та причинно-наслідковий зв'язок.

Окрім повної та неповної індукцій на практиці часто поєднуються *науковою індукцією*, яка є різновидом неповної індукції. Однак від неповної індукції вона відрізняється високою достовірністю своїх висновків. Високий рівень імовірності її висновків досягається строгим дотриманням усіх вимог до формування неповної індукції та строгістю перевірки висновків. Якщо у разі звичайної неповної індукції засновки зазвичай обираються довільно, тобто у висновках згадуються ті очевидні випадки, які можна спостерігати, то в науковій індукції використовується *наукове спостереження*, яке вирізняє важливі одиничні випадки від довільних та спонтанних. Якщо спостереження не дає достатньо інформації для виведення високоімовірного висновку, тоді така інформація, яка необхідна для побудови достовірного умовиводу, отримується штучно за посередництвом *експерименту*. Використання наукового спостереження та експерименту, а також строге дотримання всіх формально-логічних вимог до формування індуктивного умовиводу, дають змогу досягти значно вищого рівня достовірності наукової індукції, ніж у неповній індукції.

У творах Арістотеля започатковані та подекуди розвинуті не лише дедуктивні, а й індуктивні типи умовиводів. У другій книзі «Першої Аналітики» філософ міркує про тип умовиводу, який називає «*παράδειγμα*» (взірець). Арістотель зазначав, що парадеїґма наводиться, коли доводиться, що (більший) крайній термін характерний середньому через подібність

третьому. Водночас мусить бути відомо, що середній термін притаманний третьому, а перший – тому, що подібне до третього.

Війна фівійців з фокійцями – зло.
Війна фівійців з фокійцями – це війна із сусідами.
Війна із сусідами – зло.
Війна афінян з фівійцями – війна із сусідами.
Війна афінян з фівійцями – зло.

Сьогодні парадейгму називають умовиводом за аналогією або аналогією, оскільки її одиничні висновки роблять-ся на основі аналогії з іншими одиничними випадками. Умовивід за аналогією охоплює перехід міркування від одиничних суджень до загальних, а тоді від останніх знову до одиничних. Парадейгмою є хід думки від часткового до загального ймовірного, а тоді від цього загального ймовірного до нового часткового. Арістотель твердив, що умовивід за аналогією показує відношення не частини до цілого і не цілого до частини, а відношення частини до частини, коли перша та друга підпорядковані тому самому, а відомою є одна з них. Наведений умовивід є складним, оскільки складається з двох простих. Їх можна формалізувати так:

$A \in B$	$B \in C$
$A \in C$	$D \in B$
Отже, $B \in C$	Отже, $D \in C$

Очевидно, що перший умовивід (просилогізм аналогії) є неповною індукцією. Другий умовивід (епісілогізм аналогії) є простим категоричним дедуктивним силлогізмом. Висновок першого умовиводу тут відіграє роль більшого засновку другого силлогізму.

У наведеному умовиводі достовірними знаннями, отриманими емпіричним шляхом, є лише судження-засновки « $A \in B$ ». Висновок індукції ($B \in C$) є лише ймовірним, тому що у разі неповної індукції немає підстав стверджувати про достовірність висновку. Перехід від засновків до висновків неповної індукції не є обов'язковим, а отже, належить до інтуїтивної сфери суб'єкта міркування. Якщо судження « $B \in C$ » не є достовірним, тобто про нього не можна із упевненістю стверджувати, що воно істинне або хибне, то всі подальші міркування, в

яких воно застосовується, теж не обов'язково є достовірними. У другій частині парадейми, а саме в дедуктивному умовиводі, це судження стає більшим засновком, тобто універсальним твердженням, з огляду на яке проводиться пояснення та прогнозування всіх одиничних випадків цієї сфери. Якщо про більший засновок наведеного дедуктивного силогізму не можна з впевненістю стверджувати, що він є істинним чи хибним, то й не можна визначити істиннісного значення його висновку. В цьому умовиводі можна оцінити лише його правильність, тобто відповідність необхідним вимогам логічної побудови.

Арістотель наголошував, що висновки, надані умовиводом за аналогією, не дають достовірного знання. Тому він називав його не формою доведення (аподейтики), а лише риторичною формою переконання.

Арістотелів термін «παράδειγμα» чи «парадигма» перейняли інші мислителі. Л. Вітгенштайн увів його у філософію мови, окреслюючи ним набір правил мовної гри відповідно до теорії мовних ігор, викладеної в його відомій праці «Філософські дослідження». Т. Самуель Кун використовував цей термін у своїй історичній концепції науки.

4.5. Значення дедуктивного умовиводу під час кваліфікації злочину

У юридичній діяльності, зокрема в процесі кваліфікації злочинів та інших юридичних оцінок, роблять певні висновки про юридичну, а також кримінально-правову, природу дій та окремих обставин. Висновки формулюються у вигляді судження, а процес виведення є умовиводом.

Основними формами умовиводів є дедукція та індукція, які є взаємопов'язаними та взаємозалежними.

Важливе значення для юридичних оцінок, зокрема для кваліфікації злочинів, мають дедуктивні умовиводи, наприклад: «Закон є загальним. Випадок, який ми визначили на підставі закону, – поодинокий. Щоб підвести одиничне під загальне, потрібне судження». Логічна сутність кваліфікації полягає в тому, що дія кваліфікується (як окреме положення) ототожнюється з класом дій (як загальним положенням), які входять до

поняття склад злочину, зазначеного у кримінально-правовій нормі; юридична оцінка складу злочину, а також всі пов'язані з нею наслідки, поширюються на цю дію.

Наприклад, встановлено, що С. таємно заволодів чужим майном. Таємне викрадення чужого майна є крадіжкою, тобто злочином, передбаченим ст. 185 КК України. Формуємо умовивід: «Оскільки таємне заволодіння чужим майном є крадіжкою, дія С. також – крадіжка».

Висновок, викладений в умовиводі, є новим, тому що він відображає раніше невідомі властивості досліджуваного об'єкта, в цьому разі – дії. Поява нового знання – не результат суто розумових процесів, умовивід лише розкриває ті властивості об'єкта, яким він насправді володіє, він відображає реальний взаємозв'язок об'єктів, їх властивостей, якостей і відносин.

Висновок, отриманий дедуктивним шляхом, є достовірним, істинність його не потребує додаткового обґрунтування. Логічною основою істинності виводу нового знання є істинність вихідних суджень (засновків), наявність між ними родово-видового відношення. Ознаки родового загального поняття є водночас ознаками видового поняття. З огляду на це можна зробити висновок: все, що стверджується або заперечується стосовно всіх об'єктів цього класу, також стверджується або заперечується стосовно кожного об'єкта цього класу.

Завдяки здатності забезпечувати істинність виведення дедуктивний умовивід широко застосовується не тільки під час кваліфікації злочинів, але і в кримінальному судочинстві загалом. Рішення у кримінальній справі повинні бути, безумовно, істинними, вони несумісні з припущеннями та домислами. Тому висновки у справі мають бути дедуктивно пов'язані із загальними положеннями (тобто висновками про клас об'єктів), істинність яких є безперечною. Це стосується, зокрема, висновків про винуватість, покарання, суспільну небезпеку, протиправні дії. Навіть визначення конкретної міри покарання здійснюється дедуктивним шляхом. Як загальні засновки використовується санкція кримінально-правової норми, положення інших правових норм, керівні вказівки пленумів Верховного Суду, що відображають судову практику, різні теоретичні положення.

Підведення одиничного, часткового під загальне становить логічну сутність кваліфікації конкретного діяння.

Значення дедуктивного умовиводу, як й інших форм логічного мислення, під час кваліфікації не можна перебільшувати. В юридичній літературі правильно зазначено, що головна складність у процесі кваліфікації полягає в тому, щоб вирішити, які саме засновки слід брати для побудови умовиводу. Правила побудови силогізму не дають відповіді на це питання, однак без їх дотримання не можна отримати істинного висновку, навіть застосовуючи правильні засновки. Правила силогізму не дають змоги визначити зміст засновків, але вони вказують, яких вимог необхідно дотримуватися, щоб їх можна було поєднати і зробити необхідний висновок.

Теоретичні запитання

1. Що таке умовивід?
2. Охарактеризуйте структуру умовиводу.
3. Дайте визначення матерії умовиводу.
4. Вкажіть форму умовиводу.
5. Що таке безпосередні умовиводи?
6. Зазначте, як формуються умовиводи за відношенням логічного квадрата.
7. Як формуються умовиводи модальності?
8. Вкажіть, як формуються умовиводи перетворення.
9. Охарактеризуйте протиставлення предикатові.
10. Що таке протиставлення суб'єктові?
11. Проаналізуйте простий категоричний умовивід.
12. Дайте визначення дедукції.
13. Яку структуру має силогізм?
14. Які терміни містяться в силогізмі?
15. На яких аксіомах ґрунтується силогізм?
16. Охарактеризуйте правила термінів силогізму.
17. Проаналізуйте правила засновків силогізму.
18. Які фігури може мати силогізм?
19. Охарактеризуйте правила фігур силогізму.
20. Що таке модуси фігур силогізму?

21. Які модуси силогізму є правильними?
22. Що таке полісилогізм?
23. З яких частин складається полісилогізм?
24. Назвіть різновиди полісилогізмів.
25. Що таке ентимема?
26. Які є різновиди ентимем?
27. Дайте визначення сориту.
28. Які є різновиди соритів?
29. Що таке розділові умовиводи?
30. Охарактеризуйте суто розділові умовиводи.
31. Проаналізуйте розділово-категоричні умовиводи та їх різновиди.
32. Охарактеризуйте розділово-умовні умовиводи та їх різновиди.
33. Проаналізуйте найпоширеніші помилки під час формування розділових суджень.
34. Що таке умовні умовиводи?
35. Охарактеризуйте суто умовні умовиводи та їх види.
36. Проаналізуйте умовно-категоричні умовиводи та їх види.
37. Охарактеризуйте умовно-розділові умовиводи та їх види.
38. Що таке індукція?
39. Які різновиди має індуктивний умовивід?
40. Як відрізняються повна та неповна індукції?
41. Дотримання яких передумов збільшує ступінь вірогідності неповної індукції?
42. Чим характеризується наукова індукція?
43. Що таке умовивід за аналогією?
44. Як співвідносяться аналогія, дедукція та індукція?

Рекомендована література

1. Арутюнов В. Логика: навч. посібник для економістів / В. Арутюнов, Д. Кирик, В. Мішин. – К.: КНЕУ, 2000. – 144 с.
2. Бандурка О. Курс логіки: підручник / О. Бандурка, О. Тягло. – К.: Літера ЛТД, 2002. – 160 с.
3. Бартон В. Логика: учеб. пособие / В. Бартон. – Мн.: Новое издание, 2001. – 333 с.
4. Берков В. Логика: учебное пособие для высших учебных заведений / В. Берков, Я. Яскевич, В. Павлюкевич. – Мн.: Тетра Системс, 1997. – 415 с.

5. Брюшинкин В. Практический курс логики / В. Брюшинкин. – М.: Гардарики, 2001. – 334 с.
6. Бочаров В. Основы логики: учебник / В. Бочаров, В. Маркин. – М.: ИНФРА-М, 2001. – 296 с.
7. Войшвилло Е. Логика с элементами эпистемологии и научной методологии / Е. Войшвилло, М. Дегтярев. – М.: Интерпракс, 1994. – 448 с.
8. Гжегорчик А. Популярная логика: общедоступный очерк логики предложений / пер. с польского С. П. Беляева. – М.: Наука. Гл. ред. физ.-мат. лит., 1965. – 108 с.
9. Гетманова А. Логика: учеб. для педагогических учебных заведений / А. Гетманова. – 6-е изд. – М.: ИКФ Омега-Л; Высшая школа, 2002. – 416 с.
10. Демидов И. Логика: учебное пособие для юридических вузов / И. Демидов. – М.: Юриспруденция, 2000. – 208 с.
11. Диалектика процесса познания. – М.: Изд-во МГУ, 1985. – 368 с.
12. Иванов Е. Логика: учебник / Е. Иванов. – М.: БЕК, 1996. – 357 с.
13. Ивин А. Искусство правильно мыслить / А. Ивин. – М., 1990. – 126 с.
14. Ивлев Ю. Логика: учебник для вузов / Ю. Ивлев. – М.: Логос, 1998. – 271 с.
15. Ионин Л. Социология культуры: учебник / Л. Ионин. – М.: ГУ ВШЭ, 2004. – 427 с.
16. Кириллов В. Логика: учебник для юридических вузов / В. Кириллов, А. Старченко. – М.: Юрист, 1999. – 252 с.
17. Конверський А. Логіка: підручник для студентів вищих навчальних закладів / А. Конверський. – К.: Український Центр духовної культури, 1999. – 398 с.
18. Кондаков Н. Логический словарь-справочник / Н. Кондаков. – М.: Наука, 1971. – 656 с.
19. Рузавин Г. Логика и аргументация: учебное пособие для вузов / Г. Рузавин. – М.: Культура и спорт, ЮНИТИ, 1997. – 351 с.
20. Строгович М. Логика / М. Строгович. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1949. – 362 с.
21. Тофтул М. Логіка: посібник для студентів вищих навчальних закладів / М. Тофтул. – К.: Академія, 1999. – 322 с.
22. Формальная логика / под ред. И. Чупахина, И. Бродского. – Л.: Из-во Ленинградского университета, 1977. – 357 с.

V. ЗАКОНИ ЮРИДИЧНОЇ ЛОГІКИ

5.1. Закони логіки

Мислення складається з логічних форм, проте поряд із вивченням форм мислення як основних одиниць, якими воно послуговується, у логічних дослідженнях чимало уваги приділяють законам логіки. Закони логіки – одна з основних тем логіки, оскільки вони є в основі мислення та визначають його природу. Закони логіки – це основні принципи, за якими формується мислення. Оскільки всі люди мислять однаково, то й закони логіки для всіх – одні. Єдність законів логіки забезпечує взаєморозуміння між людьми різних мовних, культурних та релігійних середовищ, різних історичних епох та світоглядів. Як людина не уявляла б світобудову, якими б не були її погляди на світ і власне місце в ньому, вона формує своє уявлення, переконання відповідно до законів мислення. Це робить закони мислення універсальними, всезагальними, характерними будь-якому розуму. Якщо б хтось не дотримувався законів логіки, то він не зміг би перебувати в колективі, адаптуватися до нього та комунікувати з його членами. Закони логіки є в основі не тільки людського мислення та пізнання, а й є фундаментом усього духовного, культурно-соціального надбання людства.

Основних формально-логічних законів є чотири – закони тотожності, несуперечності, виключеного третього та достатньої підстави. Три з них, а саме: закони тотожності, несуперечності та виключеного третього, відкрив Арістотель ще в IV ст. до н. е. Четвертий, тобто закон достатньої підстави, відкрив В. Ляйбніц у XVII ст. Це означає, що закони логіки відомі науковцям віддавна. Однак те, що основні формально-логічні закони відкрили Арістотель і В. Ляйбніц, не означає, що до вказаних мислителів ці закони не використовувалися в мисленні. Арістотель і В. Ляйбніц радше першими помітили їх усезагальність та безумовність і теоретично їх сформулювали. У мисленні ці закони були завжди, коли людина мислить, вона неодмінно

їх використовує, незалежно від того, знає вона про них чи ні. Люди мислили, послуговуючись законами логіки, ще задовго до досліджень Арістотеля та В. Ляйбніца. Аналогічно, й сьогодні інтуїтивно використовують закони логіки навіть ті люди, які їх не вивчали.

Розглядаючи закони логіки, необхідно уточнити значення слова «закон». Це слово використовується у двох значеннях, які мають і спільні, і відмінні ознаки. Спільним в обох значеннях слова «закон» є його імперативний характер, тобто, щоб ми не розуміли під законом, його необхідно дотримуватися. Відмінність значень слова «закон» полягає в різних розуміннях його природи у різних контекстах використання цього слова. У першому значенні закон означає вічний і незмінний принцип існування чогось, принцип, який закладений у природу речей і не може бути зміненим за жодних обставин. Слово «закон» у цьому значенні вживається, наприклад, у висловлюваннях «закон природи», «закон Божий» тощо. У другому значенні слово «закон» означає конвенційно встановлені правила, яких потрібно дотримуватися, але які визначають суспільною та культурною необхідністю та можуть бути зміненими у разі зміни обставин. Такими є, приміром, державні закони, регламенти різних робочих груп, лінгвістичні правила тощо. Термін «закон логіки» або «формально-логічний закон» має виключно перше значення. Закони логіки вічні та необхідні. Вони не встановлені людьми, а тому не можуть бути ними змінені.

Якщо закони логіки вічні та спонтанно присутні в мисленні кожної людини, навіть тої, яка їх ніколи не вивчала, то виникає запитання: чи потрібно їх вивчати? Відповідь на яке однозначна: так. Спонтанне використання законів логіки достатнє для повсякденного мислення, для спілкування та побутового рівня пізнання, однак його недостатньо для наукового мислення, для висококультурного спілкування, ведення диспутів, уникнення та викривання логічних помилок. Неосвіченість у законах логіки подекуди спричиняє логічні помилки та хибні міркування. Якщо людина не ознайомена із законами логіки, то вона зазвичай не здатна контролювати правильність власного і чужого ходу думки.

Сутність формально-логічних законів була предметом тривалих дискусій в історії філософської думки. Чимало мислителів були переконані в тому, що закони мислення є водночас законами буття. Така думка домінувала в античній філософії, Середньовіччі, німецькому ідеалізмі тощо. Мислителі цих напрямів уважали, що закони мислення є одним із виражень універсальних законів буття. Наприклад, у Платона всезагальний закон буття втілювався у світі ідей та відображався, з одного боку, як природний закон у матеріальному світі, який творився на взірць ідей, а з іншого – як закони мислення в душах людей, які перейняли їх, споглядаючи ідеї в преекзистенції. Схожі думки переповнюють твори Г. Гегеля та інших ідеалістів, які вбачали у законах мислення вираження принципів Абсолюту або вищої дійсності.

Їхніми опонентами є матеріалісти, які дотримувалися думки, що закони мислення не вкладаються в розум людини вищою дійсністю, а отримуються нею внаслідок її пізнавальної діяльності, скерованої до матерії. Оскільки матерія єдина, а отже, єдиними та всезагальними є й її закони, то постійне спостереження людини за матерією та принципами її функціонування, здійснюване людиною в межах практичного освоєння довкілля, синтез отриманої інформації дають змогу людині індуктивно сформулювати універсальні закони мислення.

У будь-якому разі формально-логічні закони дозволяють правильно пізнавати дійсність. Саме тому вони відіграють важливу роль у пізнанні практичній діяльності та уможливають розумне існування людини.

5.2. Види логічних законів

Одним із основних формально-логічних законів є закон тотожності (*lex identitatis*), який має надзвичайно просту форму та зумовлює в історії логіки безліч дискусій. Закон тотожності визначається так: кожна думка має бути чіткою за обсягом, зрозумілою за змістом і залишатися незмінною в ході одного й того ж міркування.

Закон тотожності за допомогою формули записують так: « $A \in A$ » або « $A = A$ ». Як видно з формули, цей закон твердить,

що кожна думка є і повинна бути тотожною сама собі. Визначення закону тотожності вимагає збереження одного змістового навантаження думки впродовж усього міркування.

Закон тотожності був відомим давно. Його відкриття в контексті онтології приписують давньогрецькому філософу Парменіду, який виразив його відомою фразою «Буття є, а небуття немає». У завершеній формі цей закон уперше з'являється у творах Арістотеля, який і вважається відкривачем формально-логічного закону тотожності, на відміну від Парменіда, якого вважають творцем онтологічного закону тотожності.

Упродовж історії логіки закон тотожності набував різного трактування. Однак різноманітність його розумінь тільки збагатили теоретичні напрацювання в цьому розділі логіки. Перше питання, яке виникало в дискусії щодо закону тотожності, стосувалося того, чого саме торкається цей закон: виключно думки, чи й буття. Однак логіку цікавить передовсім проблема міркування, а тому й закон тотожності розуміється насамперед як такий, що стосується думки.

Відповідно до цього закону, необхідно розуміти терміни та поняття, які використовуються в міркуванні, в одному значенні впродовж усього міркування. Це дає змогу уникати поширеної логічної помилки «*quaternio terminorum*» (почетверіння термінів), яка допускається – мимовільно або навмисно – під час формування умовиводів. Одне з важливих правил силогізму застерігає від використання середнього терміна з різним значенням у неоднакових засновках. Наприклад, в умовиводі «2 і 3 є парні і непарні числа. 2 і 3 є п'ять. Отже, п'ять є парним і непарним числом» середній термін «2 і 3» в обох засновках має різні значення: у більшому значенні середній термін означає простий перелік чисел, а в меншому – суму чисел. Отже, середній термін означає два різні поняття. Таке міркування насправді не є умовиводом, оскільки його засновки не мають нічого спільного. Зовнішній вигляд, схожий до умовиводу, вводить в оману. Помилка, допущена в наведеному прикладі, очевидна та неприхована. Наявні і такі хибні міркування, в яких помилка не помітна одразу, а для її виявлення потрібний детальний аналіз.

Помилка в наведеному прикладі є порушенням закону тотожності, оскільки тут під час одного міркування термін змінив своє значення, що є неприпустимо. Відповідно до закону тотожності, вимагається, щоб терміни зберігали своє значення впродовж усього міркування. Тобто терміни не можуть змінювати значення не тільки впродовж одного умовиводу, а й протягом одного тексту, наукової роботи, диспуту, спілкування тощо.

Хибні міркування, в яких порушується закон тотожності, уможливлені двома різними причинами. По-перше, помилку можуть допускати мимовільно. Для того, щоб цього уникнути потрібне знання логіки, правила якої дають змогу коректніше формувати свої міркування. По-друге, помилки можуть допускати навмисно. Якщо закон тотожності кимось порушується навмисно, то такі помилки називають софізмами. Ця назва походить від давньогрецької школи софістів, які навмисно формували неправильні міркування в публічних диспутах та судових слуханнях. За допомогою софізмів ці риторичні намагалися оманути своїх слухачів та опонентів. Авторам софізмів добре відомі логічні правила формування правильного міркування. Однак вони порушують ці правила задля перемоги в диспутах.

В Античності відомими були такі софізми, з якими боролися Арістотель та інші мислителі:

– «Хто вчить когось, той хоче, щоб учень став мудрим і перестав бути невігласом. Отже, він хоче, щоб учень став тим, ким він не є, і перестав бути тим, ким він є. Отож він хоче перевести його з буття в небуття, тобто його знищити».

– «Ця собака має дітей, отже, вона – батько. Однак це твоя собака. Отже, вона – твій батько. Ти її б'єш, значить – ти б'єш свого батька».

– «Стіна не дихає, тому що вона нежива, та вона дихала б, якщо би була живою. Однак деякі живі істоти, наприклад, комахи, не дихають. Отже, стіна не дихає не тому, що вона нежива. Значить – стіна жива, хоч вона і не дихає».

– «Злодій не бажає отримати нічого злого. Отримання доброго є доброю справою. Отже, злодій бажає доброго».

– «Ця статуя – художній витвір. Але вона твоя. Отже, вона твій художній витвір».

– «Той, що сидить, устав. Хто встав, той стоїть. Отже, той, що сидить, стоїть».

– «Чи ти знаєш людину, яка зараз закрита? Ні. Це твій батько. Отже, ти не знаєш свого батька».

Таких софізмів є безліч. Усіх їх об'єднує одне – порушення закону тотожності, внаслідок чого термін змінює своє значення впродовж одного міркування.

Відстоюючи вимоги закону тотожності, необхідно чітко розуміти межі його дії. Твердження про те, що поняття не може змінювати своє значення під час одного міркування, означає, що один термін не може впродовж одного міркування означувати різні поняття. Однак, якщо поняття змінює своє змістове навантаження, то й термін, продовжуючи означувати одне поняття, може дещо змінити своє предметне значення, і це не буде порушенням закону тотожності. Ми вже проводили розрізнення між формально-логічним і епістемологічним поняттями. Формально-логічне поняття – це форма мислення, а епістемологічне – це знання про предмет. Під час пізнавальної діяльності епістемологічне поняття постійно змінюється, оскільки ми постійно отримуємо нові знання про предмет, які не були відомими досі. Водночас формально-логічне поняття залишається сталим. Наприклад, досліджуючи зоряне небо, ми постійно отримуємо нові відомості про нього, завдяки чому збільшуємо зміст епістемологічного поняття неба. Однак формально-логічне поняття небо не змінюється, воно як означало відповідну дійсність на початку її вивчення, коли про неї було ще відомо небагато, так і означає ту саму дійсність сьогодні, коли знання про неї значно більші.

Якщо епістемологічне поняття змінюється, то змінюється й змістове навантаження слова, яким воно означається. Уявімо ситуацію розмови щодо астрономії двох людей, один з яких є вченим-астрономом, а інший – профаном у питаннях цієї науки. Слова, які вони використовуватимуть, матимуть для них одне і те саме значення, оскільки означатимуть для обох одну й ту ж дійсність, тобто обоє послуговуватимуться тими ж словами для означення певних формально-логічних понять. Однак ці слова в міркуваннях кожного з них означуватимуть епістемологічні поняття різних змістових навантажень.

Наприклад, і для вченого-астронома, і для профана в астрономії, слово «Меркурій» означає те саме формально-логічне поняття, оскільки обоє, вимовляючи або почувши це слово, пригадують планету Меркурій. Однак епістемологічне поняття «Меркурій» в обох випадках матиме різне змістове навантаження, оскільки вчений-астроном знає про Меркурій значно більше, ніж його співбесідник.

Однак, якщо зміни епістемологічного поняття настільки вагомі, що призводять до зміни формально-логічного поняття, тобто нові знання кардинально змінюють уявлення про предмет, який у цьому понятті мислиться, то спричинена цим зміна змістового навантаження слова, яке означає це поняття, не дає змоги використовувати його в різних значеннях водночас. Скажімо, значення епістемологічного поняття «Земля» впродовж історії астрономії кардинально змінювалось: колись Земля вважалася центром усесвіту, сьогодні – однією з планет сонячної системи. Така кардинальна зміна уявлень про Землю призвела до зміни знань про її суттєві ознаки. А це змінило змістове навантаження формально-логічного поняття «Земля». Тому в одному умовиводі, відповідно до закону тотожності, не можуть поєднатися два значення поняття «Земля». Наприклад, в умовиводі «Земля є центром усесвіту. Земля є однією з планет сонячної системи. Отже, одна з планет сонячної системи є центром усесвіту» порушується закон тотожності саме тому, що його середній термін означає різні формально-логічні поняття, які розрізняються внаслідок вагомості зміни змістового навантаження відповідного епістемологічного поняття.

Правильне розуміння сутності закону тотожності вимагає вияснення того, чим є тотожність. Поняття тотожності розвинулось у межах аналітичної філософії мови й отримало в ній два трактування. Одне з них прийнято називати *принципом Ляйбніца*, оскільки його започаткував німецький філософ Г. Ляйбніц (1646–1716). Однак у Г. Ляйбніца цей принцип не отримав значного розвитку. Його розвинув британський мислитель, один із засновників аналітичної філософії Б. Рассел (1872–1970). Відповідно до принципу Ляйбніца, дві речі (або два поняття) тотожні, якщо всі їх ознаки є однаковими.

Наприклад, поняття «Земля» і «третя планета сонячної системи» – тотожні, тобто є одним предметом, якщо в них мисляться ті самі ознаки. Проблемний момент принципу Ляйбніца, який вказали у своїй критиці низка мислителів, полягав у надмірному звуженні розуміння тотожності. Відповідно до цього принципу, один і той же предмет не завжди може вважатися тотожним сам собі. Наприклад, кожен предмет змінює своє розміщення в просторі та часі, змінюється його внутрішня структура, тобто деякі з його ознак, а це руйнує його внутрішню тотожність, якщо її розуміти відповідно до принципу Ляйбніца. Наприклад, людина, зробивши крок, змінила одну зі своїх ознак – просторове розміщення, проживши секунду, а відтак ще одну свою ознаку – вік. Отже, людина X, яка зробила крок або прожила секунду, не тотожна тій самій людині X, до того, як вона зробила крок або прожила секунду. Отже, один і той же предмет під час кожного його миттєвого сприйняття є іншим предметом.

Альтернативою до принципу тотожності Ляйбніца є *принцип Куайна*, котрий названий на честь американського логіка В. Куайна (нар. 1908), який його сформував. В. Куайн відмовився від таблиць категорій Арістотеля та І. Канта й запропонував «однокатегоріальну онтологію». Він уважав, що онтичні та логічні характеристики предмета виражаються тільки однією категорією; нею є *фізичний об'єкт (physical object)*. Ми сприймаємо річ не як окремі аспекти, на які вона розкладається в процесі пізнання і з яких розум творить образ речі, а як цілісну дійсність, як єдиний фізичний об'єкт. Єдиною й основною характеристикою фізичного об'єкта є його часопростір. Відповідно, категорію фізичного об'єкта В. Куайн називає чотиривимірною, оскільки вона характеризується трьома просторовими вимірами та одним часовим. Оскільки фізичний об'єкт визначається часопростором, то принцип тотожності Куайна враховує виключно цю його рису, як достатню підставу для визнання двох понять тотожними: два поняття є тотожними, якщо вони мислять предмети, які в один і той же час займають одне і те саме місце в просторі. Наприклад, якщо предмет, який мислиться в понятті «Земля», та предмет, який мислиться в понятті «третя планета сонячної системи», займають в один

і той самий час одне і те ж місце в просторі, то це один і той же предмет. Принцип Куайна дає змогу уникнути основних проблем принципу Ляйбніца: оскільки відповідно до принципу Куайна для визнання двох понять тотожними достатньо тільки одної характеристики – часопростору, то всі інші, другорядні характеристики (наприклад, вік, зміна просторового місця тощо) не мають для нього жодного значення. Якщо за принципом Ляйбніца предмет, який постарів на секунду, не тотожний собі, молодшому на секунду, то за принципом Куайна він залишається тотожним собі, оскільки в цьому принципі ми враховуємо просторове розміщення предметів в один і той же момент.

Ще одним із основних законів логіки є закон несуперечності (*lex contradictionis*), який формулюють так: два судження, в одному з яких щось стверджується, а в другому те саме в той же час і в тому самому відношенні заперечується, не можуть бути одночасно істинними.

Закон несуперечності традиційно записують формулою «хибно, що A і не- A » або « $\neg(A \wedge \neg A)$ ». Відповідно до цього закону, дві думки, одна з яких виражає певну характеристику предмета, а інша заперечує наявність цієї характеристики в цього предмета в той же час та в тому ж відношенні, не можуть бути одночасно істинними. Наприклад, два судження «Сонце – центр сонячної системи» та «Сонце не є центром сонячної системи» не можуть бути одночасно істинними, оскільки одне з них заперечує інше. Закон несуперечності вимагає дотримання однієї думки впродовж усього міркування. Якщо в міркуванні висловлено певне судження, то воно повинно зберігати власний зміст протягом усього міркування.

Цей закон стосується тільки тих суджень, які складаються з тих же термінів. Наприклад, співвідношення істиннісних значень суджень «Сонце – центр сонячної системи» та «Сонце не є планетою» не регулюється законом несуперечності, оскільки вони виражають різні думки через те, що спільним для них є тільки один з їхніх термінів (суб'єкт), а предикат – відмінний. Так само, закон несуперечності не регулює співвідношення істиннісних значень пари суджень, у якій обидва судження часткові, навіть якщо їх терміни однакові, якщо вони описують різ-

ні дійсності. Наприклад, судження «Деякі люди є чоловіками» та «Деякі люди не є чоловіками» одночасно істинні, й це не суперечить закону несуперечності, тому що в обох судженнях описуються різні індивіди. Ті люди, про яких ідеться в першому судженні, не є тими людьми, про яких ідеться в другому судженні. Обсяг суб'єктів обох суджень не перетинається навіть частково. Вимоги закону несуперечності поширюються тільки на ті судження, суб'єкти та предикати яких не змінюють свого значення впродовж усього міркування.

Аналогічно до того, як закон несуперечності не стосується пари суджень, у якій обидва судження часткові, він не регулює відношення істиннісних значень пари суджень, серед яких обидва – проблематичні. Два протилежні аподиктичні або асерторичні не можуть бути одночасно істинними. Однак одночасно істинними можуть бути два протилежні проблематичні судження. Цей закон твердить, що істинними не можуть бути два судження, які описують протилежні стани предмета в один і той же час та в одному й тому самому відношенні. Серед суджень, класифікованих за модальністю, дійсний стан речей описують тільки аподиктичні й асерторичні, тобто ті судження, які, відповідно до теорії можливих світів, зображують стан речі в дійсному світі. Асерторичне судження описує стан речі тільки в дійсному світі, аподиктичне – в усіх можливих світах, зокрема дійсному, а проблематичне зображує стан речі в будь-якому можливому світі, крім дійсного. Те, що описується в проблематичному судженні, може, але не мусить, бути. Тому два протилежні проблематичні судження можуть бути одночасно істинними. Наприклад, судження «Дитина може стати письменником» та «Дитина може не стати письменником» є одночасно істинними, оскільки вони описують дві протилежні можливості, які мають однакову можливість реалізуватися. Натомість асерторичні судження «Ця людина є письменником» і «Ця людина не є письменником» не можуть бути одночасно істинними, оскільки вони обидва претендують описати дійсний стан речей, однак обоє одночасно цього зробити не можуть.

Важливим моментом закону несуперечності є те, що він не допускає тільки одночасної істинності протилежних суджень.

Водночас у ньому не йдеться про можливість або неможливість одночасної хибності протилежних суджень. Цей аспект закону несуперечності заслуговує детальнішого вивчення. Передовсім потрібно розглянути різновиди протилежностей. Ми уже пояснювали розрізнення протилежностей на два різновиди, а саме: контрарність (протилежність) та контрадикторність (суперечність). Контрарними називають такі судження, які заперечують одне одного, але допускають третю, проміжну можливість (наприклад, судження «Усі речі білі» та «Жодна річ не є білою»). Контрадикторними, натомість, називають такі судження, які заперечують одне одного, але не допускають третьої, проміжної можливості (приміром, судження «Усі речі білі» та «Деякі речі не є білими»). І контрарні, і контрадикторні судження не можуть бути одночасно істинними. Однак контрарні судження, як очевидно з аналізу «логічного квадрата», можуть бути одночасно хибними. Якщо одне з контрадикторних суджень істинне, то інше неодмінно хибне. Проте, якщо одне з них хибне, то це не дає підстави зробити висновок про істиннісне значення іншого з контрарних суджень: воно може бути і істинним, і хибним. Наприклад, якщо судження «Усі люди – європейці» хибне, то це не означає, що контрарні йому судження «Жодна людина не є європейцем» істинне. У цьому прикладі обидва судження є хибними, оскільки вони приписують усім індивідам роду ознаку, яка характерна тільки певним індивідам цього роду. «Логічний квадрат» свідчить, що контрарні судження не виражають низку альтернатив, а допускають третій варіант – істинність обох субконтрарних суджень, тобто часткових суджень, суб'єкти яких охоплюють частину обсягу суб'єктів відповідних їм загальних суджень, які є у відношенні контрарності. Наприклад, загальні судження «Усі люди – європейці» та «Жодна людина не є європейцем» одночасно хибні; водночас істинними є відповідні їм часткові судження «Деякі люди – європейці» та «Деякі люди не є європейцями», які є у відношенні субконтрарності.

Натомість, якщо йдеться про контрадикторні судження, то на основі істиннісного значення одного з них, яким би воно не було, можна зробити висновок про істиннісне значення іншого. Ці судження допускають тільки дві альтернативи, які зав-

жди мають відмінне істиннісне значення. Якщо певне судження істинне, то контрадикторне до нього судження обов'язково хибне; якщо ж якийсь судження хибне, то контрадикторне до нього судження неодмінно істинне. Цього вимагає «логічний квадрат». Наприклад, якщо судження «Усі люди – європейці» хибне, то контрадикторне до нього судження «Деякі люди не є європейцями» істинне. Важливо зауважити, що у відношенні контрадикторності можуть перебувати тільки судження різних кількісних характеристик. Отже, якщо певне загальне судження хибне, то на цій основі можна зробити висновок тільки про істинність суперечного йому часткового судження. Тобто, якщо думка про наявність у певного поняття (суб'єкт) будь-якої ознаки (предикат) є хибною, то з цього ми можемо бути впевненими лише в тому, що ця ознака нехарактерна принаймні деяким індивідам класу речей, які мисляться в понятті-суб'єкті. Однак ми на основі цього не можемо зробити висновок про не наявність зазначеної ознаки у всіх індивідах класу.

Важливий аспект закону несуперечності виражають слова «в один час і в одному відношенні». Цими словами дія закону слушно звужується не тільки до конкретної кількості предметів, а й до конкретного моменту та чітко визначеного погляду на нього. Наприклад, судження «Комп'ютер увімкнутий» та «Комп'ютер вимкнутий» не можуть бути істинними, якщо ці судження описують стан комп'ютера в один і той же момент, оскільки комп'ютер не може бути одночасно вимкнутим і увімкнутим. Якщо ж під час висловлювання цих суджень ідеться про різні моменти, то ці обидва судження можуть бути істинними, оскільки комп'ютер може бути в один момент вимкнутим, а в інший – увімкнутим. Отже, закон несуперечності регулює взаємозалежність істиннісних значень протилежних суджень та ситуацій, у яких вони використовуються. Наприклад, судження «Книжка цікава» та «Книжка не цікава» не можуть бути істинними, якщо ці міркування висловлює одна й та ж людина. Якщо ж ці міркування висловлюватимуть різні люди і водночас матимуть на увазі власні враження від прочитаної книжки, то ці судження можуть бути істинними, оскільки для одного читача книжка може бути цікавою, а для іншого та ж книжка – не цікава.

Формально-логічний закон несуперечності має онтологічні підстави, тобто він реалізується не тільки в мисленні, а й у бутті. Насправді немає таких ситуацій, у яких би один і той же предмет (суб'єкт) в один час і в одному відношенні мав і не мав якусь ознаку (предикат). Оскільки цей закон має онтологічні підстави, то важливо поглянути, наскільки універсальною є онтологія, на якій він ґрунтується. Більшість онтологічних систем європейської філософії від Античності до сьогодення дуже високо цінують закон несуперечності. Однак є і такі філософські школи, які підкреслюють його відносність. Наприклад, платонівська та неоплатонівська діалектика наголошують, що протилежності матеріального світу поєднуються у світі ідей або Єдиному. Отже, закон несуперечності реалізується тільки на нижчих щаблях буття – у матеріальному світі, а не в космічних вимірах. Схожа думка є і в більшості далекосхідних філософій. Наприклад, принцип «їнь-янь» свідчить, що межа між протилежностями дуже відносна, і навіть там, де домінує якась одна дійсність, є вкраплення її протилежності.

Третім із основних формально-логічних законів є закон виключеного третього (*lex exclusi tertii sive medii inter duo contradictoria*). Цей закон є продовженням і поглибленням міркувань, закладених у попередньому законі – законі несуперечності. Закон виключеного третього формулюють так: із двох суперечних суджень одне неодмінно є істинним, друге – хибним, а третього немає і бути не може.

Якщо закон несуперечності твердить, що з двох суперечних суджень одне неодмінно істинне, а інше – хибне, то закон виключеного третього повторює цю вимогу, однак додає до неї ще один вагомий аспект, а саме унеможливлення третього альтернативного судження до двох суперечних (*tertium non datur*). Тобто, до кожного судження можна сформувати суперечне судження, одне з них буде істинним, а інше – хибним, а третього альтернативного судження формувати не можна. Оскільки судження може мати тільки одне з двох істиннісних значень – істинне і хибне, то, якщо суперечних суджень може бути тільки два, третього, проміжного між ними, не буває.

Закон виключеного третього, як й інші закони логіки, має онтологічні підстави. У дійсності річ може мати певну якість,

або її не мати. Проміжного варіанту не має. Це відображається в мисленні можливістю двох альтернатив: можна стверджувати, що певний суб'єкт пов'язаний з якимось предикатом або заперечити цей зв'язок. Третьої можливості немає.

Схоже до аналізу суджень відповідно до «логічного квадрата» під час викладення міркувань про закон несуперечності застосуємо і тут цей метод. Закон виключеного третього стосується виключно контрадикторних суджень, і не регулює відношення істиннісних значень контрарних суджень. У відношенні конрарності перебувають тільки загальні судження однакового змісту та різних якісних характеристик. Вони, як очевидно з «логічного квадрата», не можуть бути одночасно істинними, але можуть бути хибними, якщо істинними є відповідні їм часткові судження. Отже, контрарні судження допускають третю альтернативу – істинність обох їм підрядних суджень. Наприклад, контрарні судження «Усі люди – європейці» та «Жодна людина не є європейцем» насправді хибні. Водночас істинними є їм підрядні часткові судження «Деякі люди – європейці» та «Деякі люди не є європейцями».

Контрадикторні судження, натомість, підлягають дії закону виключеного третього. Контрадикторними судженнями є судження різних кількісних та якісних характеристик. Контрадикторним до загальностверджувального судження є частковозаперечне, а до загальнозаперечного – частковостверджувальне. Важливими характеристиками цих пар суджень є те, що на основі істиннісного значення одного з них можна зробити достеменний висновок про істиннісне значення іншого, і це значення завжди протилежне. Іншою характеристикою є неможливість третьої альтернативи. Наприклад, із двох контрадикторних суджень «Усі люди – європейці» та «Деякі люди не є європейцями» перше – хибне, а друге – істинне. Третього судження, яке б описувало ще інше відношення суб'єкта та предиката, не може бути.

Так ж, співвідносяться судження відповідно до схеми «модального шестикутника». Закон виключеного третього поширюється на контрадикторні судження. Серед модальних суджень контрадикторними є три такі пари: $\Box P - \Diamond \neg P$ (стверджувальне аподиктичне та заперечне проблематичне), $\Diamond P - \Box \neg P$

(стверджувальне проблематичне та заперечне аподиктичне), P-¬P (стверджувальне асерторичне і заперечне асерторичне). У кожній із цих пар суджень одне неодмінно – істинне, інше – хибне, а третього не може бути.

Дія закону виключеного третього поширюється не тільки на контрадикторні судження, а й на судження з різними термінами, але на такі, в яких однакові суб'єкти, а предикати є контрадикторними поняттями, і то за умови, що ці судження є загальними поняттями. Такими є, наприклад, судження «Усі люди – чоловіки» та «Усі люди – жінки». Поняття «чоловіки» та «жінки» контрадикторні, оскільки вони не допускають третьої альтернативи поділу їх родового поняття, тобто родового поняття «людина» поділяється тільки на два поняття «чоловік» та «жінка». Жодне інше видове поняття не входить до цього родового. Контрадикторним до вихідного є будь-яке негативне поняття. Наприклад, поняття «біле» та «небіле». Відповідно, загальні судження з однаковими суб'єктами підпадають під дію закону виключеного третього, якщо їх предикатами є такі поняття.

У сучасній логіці закон виключеного третього зазнав критики та змін. Одним із напрямів сучасної логіки є *тризначна логіка*, назва якої свідчить, що в цій логіці визнаються три істиннісні значення суджень, на відміну від традиційної логіки, яку в цьому контексті називають *двозначною логікою*. Цими значеннями є «істинне», «хибне» та «невідоме». Невідоме істиннісне значення мають такі судження, про які невідомо, істинні вони, чи хибні. Якщо судження може мати три істиннісні значення, то закон виключеного третього під час аналізу суджень не діє. У тризначній логіці йдеться про *виключене четверте*. Тобто, якщо судження може мати три істиннісні значення, то кожне судження неодмінно є істинним або хибним, або його істиннісне значення невідоме, а третього немає і не може бути. Тризначну логіку розробив польський логік, філософ Львівсько-Варшавської школи Я. Лукасевич.

Згодом Я. Лукасевич розробив *чотиризначну логіку*, в якій не діє навіть принцип виключеного четвертого. У чотиризначній логіці судження може мати чотири істиннісні значення, а саме: «істинне», «хибне», «ймовірне», «неймовірне». Два остан-

ні значення є розшифруванням істиннісного значення «невідомо» тризначної логіки, однак із певним нахилом до традиційних істиннісних значень двозначної логіки. Так, істиннісне значення «ймовірне» свідчить про те, що істиннісне значення судження достеменно невідоме, проте наявно більше підстав уважати його істинним, аніж хибним. Аналогічно, істиннісне значення «неймовірно» свідчить, що істиннісне значення судження відоме не достовірно, а є більша вірогідність, що воно хибне, а не істинне. Очевидно, що в чотиризначній логіці не діє ані закон виключеного третього, ані принцип виключеного четвертого. Тут навіть не спостерігається тенденція до формування принципу виключеного п'ятого.

Нині в логіці сформовано напрям під назвою *багатозначна логіка*, дослідники якої стверджують, що судження може мати безкінечну кількість істиннісних значень. У багатозначній логіці закон виключеного третього не діє і не може діяти.

Четвертим із основних законів логіки є закон достатньої підстави (*lex rationis determinantis sive sufficientis*). Цей закон формулюється так: достовірною треба вважати тільки ту думку, істинність якої достатньо обґрунтована.

Закон достатньої підстави сформований німецьким філософом В. Ляйбніцем (1646–1716), який писав: «Усе існуюче має достатню підставу для свого існування». Однак основу для його формування підготували низка логіків задовго до В. Ляйбніца: перші вияви закону достатньої підстави є ще в античних філософів Левкіпа і Демокріта. На думку В. Ляйбніца, закон достатньої підстави є основою будь-якого досвідного пізнання, на відміну від закону несуперечності, який є підґрунтям будь-якого раціонального пізнання.

Усе, що є у світі, має свою причину. Немає жодного предмета чи явища, які б не були елементом причинно-наслідкового зв'язку. Обов'язкова наявність причини дає змогу пізнавати аспекти дійсності комплексно, тобто не як відокремлені частини буття, а як елементи причинно-наслідкового зв'язку. Ця онтологічна особливість відображається в мисленні та дає підстави для формування формально-логічного закону достатньої підстави.

На онтологічному рівні закон достатньої підстави ґрунтується на очевидному факті: все, що існує, має достатню причину. Аналіз феномена підстави та її ролі в бутті факту зумовив розрізнення двох основних різновидів підстав: необхідну та достатню. Необхідною підставою називають таку, без наявності якої неможливий наслідок. Однак необхідна підстава не обов'язково спричинює наслідок. Тому на основі наявності наслідку можна зробити висновок про наявність необхідної підстави, проте на основі наявності необхідної підстави не можна зробити висновок про наявність наслідку. Якщо А є необхідною підставою для В, то завжди, коли В, тоді й А, однак не завжди, коли А, тоді й В. Наприклад, без води неможливе життя. Отже, наявність води є необхідною причиною для наявності життя. Проте не обов'язково, що там, де є вода, там є живі істоти. Життя без води неможливе, однак сама вода не породжує життя. Так само наявність закладів освіти є необхідною умовою для отримання якісної освіти. Це означає, що без закладів освіти неможлива якісна освіта. Однак сама наявність закладів освіти не сприяє якісній освіті, тобто не кожен, хто навчається в закладах освіти, отримує якісну освіту; потрібне дотримання й інших умов, серед яких чи не основна – бажання та наполегливість студентів.

Достатньою підставою є така, якої достатньо для обумовлення наслідку. На основі достатньої підстави можна зробити висновок про наявність наслідку. Однак наявність наслідку не дає підстави твердити про якусь конкретну достатню підставу. Якщо А є достатньою підставою для В, то завжди коли А, тоді й В, однак не завжди, коли В, тоді А. Наприклад, дощ є достатньою підставою для того, щоб дорога була мокрою. Однак дощ не є необхідною підставою для того, щоб дорога була мокрою, тобто дорога може бути мокрою не через дощ, а з іншої причини, зокрема від протікання водопроводу чи каналізації, або після поливання дороги очисною машиною.

Отже, необхідні й достатні підстави відрізняються тим, що будь-який факт дійсності свідчить про обов'язкову наявність усіх необхідних причин свого існування та про наявність якоїсь із достатніх підстав. Кожен факт спричинюється однією або декількома необхідними причинами. Ці причини комплексно

становлять достатню підставу. Якщо факт А неможливий без фактів В і С, то В і С є необхідними причинами для А. Однак ані В, ані С недостатньо для А. Отож достатньою підставою для А є В і С разом ($B \wedge C$). Таке відношення можна записати формулою $\langle (B \wedge C) \rightarrow A \rangle$. Наприклад, водяні опади та мороз є причинами утворення снігу. Жодна з цих умов сама неспроможна спричинити сніг, тобто жодна з них сама не є достатньою причиною снігу, однак без жодної з них сніг є неможливий, тобто і опади, і мороз є необхідною причиною снігу. Комплекс необхідних причин у цьому разі є достатньою підставою для снігу.

Найповніше вчення про причини та наслідки розробив Арістотель (схема 6), а розвинули середньовічні схоласти. Арістотель уважав, що все, що існує, має чотири причини, які він відобразив у своїй теорії причин. Він поділяв причини на два види: зовнішні та внутрішні. Внутрішніми причинами є такі, які після виникнення речі стають її елементами. Ними є матеріальна та формальна причини. Зовнішніми є ті, які залишаються зовні речі після її виникнення. Ними є дієва та цільова причини.

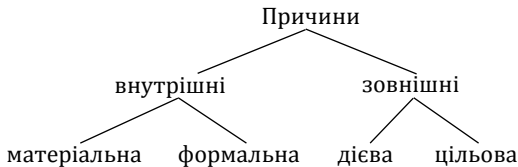

Схема 6. Поділ причин за Арістотелем

Матеріальна причина (causa materialis) – це матерія, матеріал, з якого створена річ. Її можна окреслити питанням «Що?». *Формальна причина (causa formalis)* – це форма, ідея, на взірєць якої створюється річ. Наприклад, якщо хтось хоче виготовити стіл, то мусить мати деревину (матеріальну причину) та вміти виготовляти стіл, знати, як він повинен виглядати, з чого складається тощо (формальна причина).

Форма не є тотожною формальній причині, а може виражатися як формальна, цільова або дієва причина. Класичний приклад: коли скульптор хоче створити статую, то він знає, як статуя повинна виглядати, тобто знає її форму, шаблон. Форма як шаблон речі є формальною причиною. Скульптор, творячи

статую, проводить певний процес: виготовляє її частини, тоді їх з'єднує. Цим він намагається довести матеріал, з якого він творить статую, до певної цілі – до форми запланованої статуї. У цьому сенсі форма є також цільовою причиною. Створити статую може лише той, хто має знає її форму. Хтось є скульптором передовсім завдяки знанням форми. Тому форма є теж дієвою причиною.

Коли ми відповідаємо на запитання: «Хто буде цей будинок?», то кажемо: «Інженер Х буде цей будинок». Також ми можемо відповісти: «Українець буде будинок» (якщо Х є українцем). Обидві відповіді будуть правильні. Але те, що Х є українцем, не має жодного відношення до того, що він буде будинок. Те, що інженером будівництва є українець, – випадковість. Тому Арістотель розрізняє *пряму причину* (інженер Х є причиною будинку) і *випадкову причину* (українець є причиною будинку).

Іншою можливою відповіддю на запитання, яке наведено в прикладі, є: «Людина буде цей будинок». Людина не є випадковою причиною будинку, тому що Х є людиною не випадково, а будувати може тільки людина, яка в цьому разі є *загальною причиною* будинку, на відміну від Х, який є *партикулярною причиною*. Загальні причини теж можуть бути прямими і випадковими. Наприклад, у судженні «Істота, що прямо ходить, буде будинок».

Х, будуючи будинок, є його актуальною причиною. Але, і не займаючись будівництвом у цей момент, Х є *потенційною причиною* будинків, які він збудував і будуватиме.

Так, Арістотель, деталізуючи, розрізняє також причини: прямі – випадкові, загальні – партикулярні, актуальні – потенційні.

Дієва причина (causa efficiens) – це той, хто творить якусь річ, або те, чим вона твориться. Дієві причини поділяються на *принципову (causa principalis)*, тобто той, хто створює, та *інструментальну (causa instrumentalis)*, тобто знаряддя, яким щось твориться. Принципова причина, своєю чергою, поділяється на *першу (causa prima)*, яка є причиною всього буття, та *другу (causa secunda)*, котра є причиною окремих речей. Наприклад, щоб виготовити стіл недостатньо мати деревину та знати, як його робити. Потрібен ще той, хто б це зробив (принципо-

ва причина), і те, чим це можна зробити (інструментальна причина), тобто – майстер та знаряддя праці. Серед творців можна виокремити творця всього буття, Бога (причина перша), і того, хто лише переробляє, людину (причина друга).

Однак навіть, якщо є хтось, хто може виготовити стіл, якщо він має деревину, і вміє його виготовити, він цього не зробить у разі, коли йому цього стола не потрібно. Отже, необхідна мета. Арістотель називає її цільовою причиною (*causa finalis*). Цільова причина є найважливішою, тому що вона здатна обумовити інші причини, але її не обумовлює жодна з них. Якщо комусь потрібен стіл, то він і деревину купить, і навчиться його виготовляти. Якщо ж комусь стіл не потрібен, то, навіть маючи все необхідне, він його не виготовлятиме.

Отже, все, що існує, має не тільки свою причину, а й мету. Все постає з якоюсь ціллю. Арістотель писав, що все скероване до цілі, має свою *ентелехію* (εντελεχια). Він уважав, що світ теж виник, прямуючи до своєї цілі – Бога, який у цьому сенсі є цільовою першопричиною всього буття.

Важливу роль відіграє поняття «ціль» у практичній філософії. Відповідно до традиції людський учинок називають *інтенцією* (намір), яка відрізняє *actus* (акт) від *actus humanus* (людський акт). *Actus* (акт) – явища, які відбуваються незалежно від чиеїс волі, наприклад, явища навколишньої природи, явища в нашому організмі чи психіці. *Actus humanus* (людський акт) – це вчинки, поведінка людини, яку ми контролюємо.

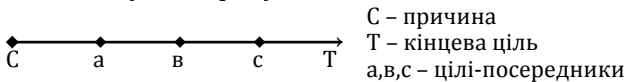
Кожне явище має свою причину. Явища природи спричинюються факторами, визначеними законами природи. Ці ж закони природи визначають, детермінують їх ціль. Речі не визначають самі свою ціль; вона вписана в їхнє буття. Тому явища природи не оцінюються з погляду етики або моралі як людські. *Actus humanus* (людський акт) має свою причину в нашому намірі, тобто ми самі вирішуємо, як нам діяти.

Так, ніхто не намагається притягнути до кримінальної відповідальності дерево, яке виросло на приватній території без дозволу власника. Натомість людина, яка без дозволу власника перебуває на приватній території, притягається до відповідальності.

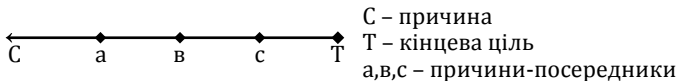
Кожен учинок людини не здійснюється просто так, а лише з волі людини. Ми плануємо (створюємо інтенцію) щось зробити, і лише тоді робимо. Приміром, перед тим, як купити певну книгу, ми вирішуємо її прочитати (або поповнити нею домашню бібліотеку), а не купуємо, і після цього думаємо, для чого вона нам знадобиться. У повсякденному житті трапляються так звані необдумані вчинки. Спершу здається, що вони були вчинені без інтенції. Насправді вчинків без інтенції нема. «Необдумані вчинки» – це вчинки, інтенція яких згодом (у зв'язку з новими перспективами) утратила свій сенс.

У процесі досягнення мети ми встановлюємо цілі-посередники, які допомагають нам досягти основної мети, яку ми обрали. Наприклад, голод зумовлює інтенцію щось з'їсти. Щоб це зробити, потрібно взяти з холодильника їжу. Для цього необхідно його відкрити. Щоб це зробити потрібно до нього підійти. Щоб підійти до холодильника необхідно встати з ліжка. Отже, щоб досягнути певної мети, ми обираємо чимало проміжних цілей. Цілі-посередники мають значення лише для перспективи основної мети. Без основної цілі проміжні позбавлені сенсу.

Ситуація, коли хтось іде до холодильника, бере звідти страву, і водночас не має жодного наміру з нею щось зробити, позбавлена сенсу та нерозумна.

Напрямок аналізу від наслідку до причини називають *ordo intensionis*. *Ordo intensionis* завжди скерований від цільової причини до дієвої, і в жодному разі не навпаки. У мисленні *ordo intensionis* є під час обдумування дії: ціль (їсти) – перша дія (взяти страву), друга дія (відкрити холодильник) тощо.

Протилежністю до *ordo intensionis* є *ordo executionis*. *Ordo executionis* діє від першої дії до досягнення цілі: перша дія (встати з ліжка), друга дія (підійти до холодильника) тощо.

Формально-логічний закон достатньої підстави відображає онтологічний принцип причинності, відповідно до яко-

го всі речі та явища мають певну причину. Правильне міркування повинно відображати причинність предмета мислення. Завдяки цьому думки є обґрунтованими та правильними.

Окрім чотирьох наведених основних законів логіки, у логіці використовують також інші закони, які були сформовані в межах сучасних логічних досліджень на основі розшифрування основних законів.

Серед таких законів чільне місце посідає закон *подвійного заперечення*, відповідно до якого заперечення заперечення є твердженням. Цей закон має декілька формулювань. Перше формулювання називають законом зняття подвійного заперечення. Згідно з ним, із подвійного заперечення випливає твердження. Цей закон записують за допомогою формули: $\neg(\neg A) \rightarrow A$. Наприклад, судження «Хибно, що квадрати не мають чотирьох сторін», у якому є два заперечення «хибно» і «не», рівнозначне стверджувальному судженню «Квадрати мають чотири сторони». Закон подвійного заперечення відповідає математичному принципу, згідно з яким два мінуси перед модулем числа тотожні плюсу: наприклад, $\neg(\neg 2) = 2$. Цей закон ґрунтується на тому, що судження можуть мати тільки дві якісні характеристики. Якщо заперечити стверджувальне судження, то воно перетвориться в заперечне, тобто змінить свою якісну характеристику на протилежні. Коли ж його заперечити ще раз, то воно знову змінить свою якісну характеристику і стане стверджувальним.

Друге формулювання закону подвійного заперечення називають законом ведення подвійного заперечення. Це формулювання є протилежністю до першого і твердить, що із твердження випливає його подвійне заперечення. Цей закон записують за допомогою формули $A \rightarrow \neg(\neg A)$. Наприклад, судження «Квадрати мають прямі кути» рівнозначне судженню «Хибно, що квадрати не мають прямих кутів». Принцип другого формулювання протилежний до принципу першого формулювання: кожне судження заперечує істинність протилежного судження.

Третє формулювання об'єднує два попередні. Його називають повним законом подвійного заперечення. Відповідно до нього: подвійне заперечення рівносильне відповідному

твердженню. Формалізується цей закон так: $\neg(\neg A) \leftrightarrow A$. Якщо кожне з двох попередніх формулювань показує шлях дії закону подвійного заперечення в одному напрямку, то повний закон висвітлює його двобічну дію.

Відповідно до закону ідемпотентності, будь-яке повторення одного і того ж судження за допомогою логічних сполучників кон'юнкції або диз'юнкції тотожне цьому судженню. Цей закон використовується у двох його записах: для кон'юнкції та диз'юнкції. Закон ідемпотентності для кон'юнкції твердить, що повторення будь-якого висловлювання через «і» (кон'юнкцію) рівнозначне самому висловлюванню, і записується за допомогою формули: $(A \wedge A) \leftrightarrow A$. Наприклад, складне кон'юнктивне судження «Квадрат прямокутний і квадрат прямокутний» рівнозначне простому судженню «Квадрат прямокутний». Цей закон однаково діє для будь-якої кількості повторень. Аналогічно закон ідемпотентності для диз'юнкції твердить, що повторення будь-якого висловлювання через «або» (диз'юнкцію) рівнозначне самому висловлюванню, і записують у вигляді такої формули: $(A \vee A) \leftrightarrow A$. Наприклад, судження «Трикутник має три кути або трикутник має три кути» рівнозначне судженню «Трикутник має три кути». Закон ідемпотентності зобов'язує економити простір міркування. У наведених прикладах очевидно, що повторення є недоречним. Однак існують ситуації, в яких це не є очевидним. Саме в таких ситуаціях доцільно застосовувати закон ідемпотентності.

Відповідно до *закону комутативності*, прості судження, пов'язані логічними сполучниками кон'юнкції або диз'юнкції, можна міняти місцями. Цей закон відповідає математичним принципам, згідно з якими від зміни доданків не змінюється сума, а від зміни множників не змінюється добуток. Закон комутативності має два різновиди: один стосується кон'юнкції, а інший – диз'юнкції. Відповідно до закону комутативності для кон'юнкції, висловлювання, пов'язані логічним сполучником «і» (кон'юнкція), можна міняти місцями. Таку закономірність виражають за допомогою формули: $(A \wedge B) \leftrightarrow (B \wedge A)$. Наприклад, судження «Квадрати є прямокутними і рівносторонніми» та судження «Квадрати є рівносторонніми і прямокут-

ними» є рівнозначними. Відповідно до закону комутативності, для диз'юнкції, висловлювання, пов'язані логічним сполучником «або» (диз'юнкція), можна міняти місцями. Цей закон формалізується так: « $(A \vee B) \leftrightarrow (B \vee A)$ ». Наприклад: судження «Усі числа парні або непарні» й «Усі числа непарні бо парні» є рівнозначними.

Закон контрапозиції дає змогу перетворювати складні умовні судження, замінюючи місцями антецедент і консеквент та змінюючи їхню якість. Відповідно до цього закону, антецедент (початкове висловлювання) і консеквент (вихідне висловлювання) можна міняти місцями за допомогою заперечення. Серед різновидів контрапозиції розрізняють просту та складну. Просту контрапозицію застосовують для перетворення умовних суджень, у яких антецедент і консеквент є простими судженнями. Складну контрапозицію використовують до таких умовних суджень, у яких антецедент або консеквент є складними (кон'юнктивними або диз'юнктивними) судженнями. Є чотири різновиди закону простої контрапозиції та два різновиди складної контрапозиції.

Перший закон простої контрапозиції твердить: якщо з першого висловлювання випливає друге, то із заперечення другого випливає заперечення першого. Цей закон формалізується так: « $(A \rightarrow B) \rightarrow (\neg B \rightarrow \neg A)$ ». Наприклад, із судження «Якщо йде дощ, то дорога мокра» випливає судження «Якщо дорога не мокра, то дощ не йде». Другий закон простої контрапозиції твердить: якщо із заперечення першого висловлювання випливає заперечення другого, то із другого висловлювання випливає перше. Цей закон має таку формулу: « $(\neg A \rightarrow \neg B) \rightarrow (B \rightarrow A)$ ». Наприклад, із судження «Якщо немає струму, то лампа не світить» випливає «Якщо лампа світить, то струм є». Третій закон простої контрапозиції твердить: якщо з першого висловлювання випливає заперечення другого, то з другого – заперечення першого. Формула цього закону виглядає так: « $(A \rightarrow \neg B) \rightarrow (B \rightarrow \neg A)$ ». Приміром, із судження «Якщо йде дощ, то дорога не є суха» випливає судження «Якщо дорога суха, то дощ не йде». Четвертий закон простої контрапозиції виражає твердження: якщо із заперечення першого висловлювання випливає друге, то з заперечення другого випливає

перше. Цей закон формалізується так: $\langle(-A \rightarrow B) \rightarrow (-B \rightarrow A)\rangle$. Наприклад, із судження «Якщо економіка не працює, то народ бідний» впливає судження «Якщо народ не бідний, то економіка працює».

Перший закон складної контрапозиції твердить, що з першого та другого висловлювань впливає третє тоді, коли з першого висловлювання та заперечення третього висловлювання впливає заперечення другого висловлювання. Формула цього закону виглядає так: $\langle(A \wedge B) \rightarrow C\rangle \leftrightarrow \langle(A \wedge \neg C) \rightarrow \neg B\rangle$. Приміром, із судження «Якщо ця фігура має чотири прями кути і чотири попарно паралельні сторони, то це квадрат» впливає судження «Якщо ця фігура має чотири прямі кути і вона не є квадратом, то вона не має чотирьох попарно паралельних сторін». Другий закон складної контрапозиції твердить, що з першого висловлювання впливає друге або третє тоді, коли із заперечення другого – заперечення першого або третього висловлювання. Цей закон формалізується так: $\langle(A \rightarrow (B \vee C)) \leftrightarrow (\neg B \rightarrow (\neg A \vee C))\rangle$. Наприклад, із судження «Якщо дорога мокра, то йде дощ або дорогу змочила дорожньому машина» впливає судження «Якщо дощ не йде, то дорога не є мокрою або її змочила дорожньо-мийна машина».

Закон асоціативності дає змогу обирати довільний порядок дії логічних сполучників у складному судженні, складники якого поєднані низкою кон'юнкцій або диз'юнкцій. Відповідно до цього закону, висловлювання, з'єднані за допомогою логічних сполучників «і» (кон'юнкція) чи «або» (диз'юнкція), можуть бути по-різному поєднаними за допомогою дужок. Цей закон має два різновиди залежно від сполучника, який у ньому використовується. Закон асоціативності для кон'юнкції твердить, що висловлювання, з'єднані за допомогою логічних сполучників «і» (кон'юнкція) можуть бути за допомогою дужок по-різному поєднаними. Цей закон виражається такою формулою: $\langle((A \wedge B) \wedge C) \leftrightarrow (A \wedge (B \wedge C))\rangle$. Закон асоціативності для диз'юнкції надає схоже твердження: висловлювання, з'єднані за допомогою логічних сполучників «або» (диз'юнкція), можуть бути з допомогою дужок по-різному поєднаними. Цей закон формалізується так: $\langle((A \vee B) \vee C) \leftrightarrow (A \vee (B \vee C))\rangle$.

Закон дистрибутивності регулює перетворення кон'юнкції та диз'юнкції. Відповідно до цього закону, один логічний сполучник може бути розподіленим стосовно іншого. Цей закон має два різновиди. Закон дистрибутивності кон'юнкції стосовно диз'юнкції: кон'юнкція може бути розподіленою стосовно диз'юнкції. Формула цього закону така: $\langle (A \wedge (B \vee C)) \leftrightarrow ((A \wedge B) \vee (A \wedge C)) \rangle$. Закон дистрибутивності диз'юнкції стосовно кон'юнкції: кон'юнкція може бути розподіленою стосовно диз'юнкції. Цей закон має таку формулу: $\langle (A \vee (B \wedge C)) \leftrightarrow ((A \vee B) \wedge (A \vee C)) \rangle$.

Закопи де Морґана стверджують можливість перетворення кон'юнкції в диз'юнкцію за допомогою заперечення та навпаки, тобто пов'язують заперечення, кон'юнкцію і диз'юнкцію. Перший закон де Морґана твердить, що заперечення кон'юнкції еквівалентне диз'юнкції заперечень. Він виражається такою формулою: $\langle \neg(A \wedge B) \leftrightarrow (\neg A \vee \neg B) \rangle$. Другий закон де Морґана виражає вимогу, що заперечення диз'юнкції еквівалентне кон'юнкції заперечень. Він формалізується так: $\langle \neg(A \vee B) \leftrightarrow (\neg A \wedge \neg B) \rangle$.

5.3. Значення законів логіки в юридичній практиці

Вимоги основних законів логіки мають настільки важливе значення для працівників органів внутрішніх справ і взагалі для юридичної практики, що вони є спеціально закріплені в наших нормативно-правових документах. Отже, вони як закони логіки перетворюються в юридично-правові.

Логічні закони є обов'язковими у всіх сферах розумової діяльності. Жодна думка не може бути правильною, якщо порушено хоча б один із законів логіки.

У процесі мислення закони логіки застосовуються не поодиноці, а в їх взаємному зв'язку. Яку б ми не обрали логічну операцію, закони мислення обов'язково будуть взаємопов'язаними. Так, вимога закону тотожності про те, що в процесі задумів про який-небудь предмет або явище ми повинні мислити тільки про них і не підміняти їх іншими предметами нашої думки. Під час розслідування кримінальних справ можуть виникати факти та докази, які мають суперечливий характер,

і тому звинувачення не може бути законним і обґрунтованим доти, доки є ці суперечності. Якщо, наприклад, в основі такого висновку є матеріали ревізії, які суперечать висновкам судово-бухгалтерської експертизи, то справу необхідно скеровувати на додаткове розслідування.

Докази, з яких робиться висновок у справі, повинні бути чіткою системою фактів, у яких немає внутрішніх суперечностей. Через наявність суперечностей у доказах вони є непридатними для обґрунтованих висновків.

Кримінальна справа може бути правильно вирішена, і вона відповідатиме об'єктивній істині лише за умови, що в результаті аналізу всіх обставин справи та перевірки всіх доказів між ними не буде суперечностей.

Отже, наші думки повинні бути чітко визначеними й обґрунтованими. Принцип обґрунтованості є в основі всіх стадій розслідування кримінальних справ, усього кримінального та цивільного судочинства. Жодна процесуальна дія не може бути виконана, жоден висновок слідства та суду не може вважатися достовірним, якщо для цього немає достатніх підстав.

Зростають вимоги до дотримання всіх вимог законів логіки під час провадження оперативно-розшукової діяльності. Так, у ст. 3 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» підкреслюється, що основу ОРД становить: Конституція України, Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність», Кримінальний та Кримінальний процесуальний кодекси України, Закони України про прокуратуру, прикордонні війська, Управління охорони вищих посадових осіб інші законодавчі акти та міжнародно-правові угоди і договори, учасником яких є Україна.

Під час здійснення ОРД не допускається порушення прав та свобод людини й юридичних осіб. Але, якщо ж все-таки суперечності виникають у доказах в кримінальній справі, то висновок слідства та суду у ній про вину звинуваченого не можна вважати істинним. Наявність суперечностей у заявах свідків, потерпілого та звинуваченого підтверджує недоброякісність таких свідчень, а отже, вони не можуть бути основою звинувачення.

Згідно із законом суперечності, у слідчій і судовій практиці за одним і тим же фактом не може бути два суперечли-

вих висновки експертизи. Наявність суперечності у висновках виключає будь-яку можливість визнати їх достовірними доказами. Свідоме використання закону суперечності має важливе значення для науки і практики. По-перше, дотримання вимог цього закону є однією із умов послідовного, логічно дисциплінованого мислення: між думками встановлюється закономірний зв'язок, у процесі міркування одна думка логічно впливає з іншою, мислення стає доказовим і переконливим; по-друге, знання закону суперечності є ефективним знаряддям під час аналізу протиправної поведінки, порушення законів і нормативних актів у суспільстві.

У діяльності працівника правоохоронних органів дуже важливо, вміло послуговуючись знанням закону суперечності, довести хибність твердження супротивника, викривши його логічну недоведеність і суперечливість думок.

Під час аналізу кримінальної справи або адміністративних правопорушень не повинно бути голослівних заяв. Кожен факт, який відіграє важливу роль у кримінальній справі, кожна обставина під час розгляду злочину повинні бути доведені, лише за такої умови вони можуть бути основою судового вироку.

Важливе значення у діяльності правоохоронних органів має закон виключеного третього. Тільки за наявності достатніх підстав для розгляду кримінальної справи в суді суд виносить ухвалу про віддання обвинувачуваного до суду. Суд оцінює докази за внутрішнім переконанням, що ґрунтується на всебічному, повному й об'єктивному розгляді всіх обставин справи сукупно, керуючись законами.

Важливою є і роль закону достатньої підстави. Вимоги строгої обґрунтованості у діяльності працівників органів внутрішніх справ, інших структур у їхній практичній діяльності, – це не просто і не тільки вимоги логіки. Вони закріплені в юридичних законах і перетворюються на юридичну вимогу як необхідну умову пізнання об'єктивної істини під час аналізу кримінальних справ і адміністративних порушень, а також виконання вимог Конституції та законів України.

Як уже зазначалося, принцип обґрунтованості є в основі всіх стадій розслідування кримінальних справ, усього

кримінального та цивільного судочинства. Жодна процесуальна дія не може бути виконана, жоден висновок слідства і суду не може вважатися достовірним, якщо для цього не має достатніх підстав. Згідно зі *ст. 94 КПК України*, кримінальна справа може бути «порушена тільки в тих випадках, коли є достатні дані, які вказують на наявність ознак злочину».

У разі відсутності таких даних прокурор своєю постановою скасовує постанову органу дізнання або слідчого, а відтак відмовляє у порушенні кримінальної справи або взагалі припиняє справу.

Під час аналізу кримінальної справи або адміністративних правопорушень не повинно бути голосливних заяв. Кожен факт, який відіграє важливу роль у кримінальній справі, кожна обставина під час розгляду злочину повинні бути доведені, тільки за такої умови їх доведеність може бути основою судового вироку. В *ст. 323 КПК України* підкреслено, що «вирок суду повинен бути законним і обґрунтованим». Суд може відкинути звинувачення і виправдати звинуваченого тільки за умови, коли він спирається на факти й аргументи та не визнає докази, на яких ґрунтується обвинувачення. Тільки за наявності достатніх підстав для розгляду кримінальної справи у суді, суд виносить ухвалу про віддання обвинуваченого до суду.

Виконання вимог закону достатньої підстави має важливе значення під час оцінювання показів свідків, потерпілого, обвинуваченого, висновків експертизи та інших джерел доказів. Так, покази свідків, які ґрунтуються на чутках, не можуть бути доказом у справі. В *ст. 68 КПК України* зазначено, що «не можуть бути доказами дані, повідомлені свідком, джерело яких невідоме. Якщо показання свідка базуються на повідомленнях інших осіб, то ці особи повинні бути також допитані». Так же і голосливне заперечення підсудним або підозрюваним учинення злочину не може розглядатись як доказ його невинності.

Вимоги обґрунтованості є важливішими під час оцінювання з боку слідства висновків експерта та суду. Висновки експерта повинні бути обґрунтованими та переконливими, ґрунтуватися на об'єктивних фактах і положеннях науки.

Закони логіки відображають певний об'єктивний порядок і взаємозумовленість думок і тому мають загальнолюдський

характер. Відображаючи риси правильного мислення – визначеність, послідовність, несуперечливість і обґрунтованість, вони є обов'язковою умовою логічного мислення.

Закони логіки відіграють важливу роль у теоретичній і практичній діяльності працівників правоохоронних органів. Тільки спираючись на них і чітко дотримуючись вимог, законів і правил логіки, майбутній працівник правоохоронних органів буде здатний виконати ту відповідальну роль, яку покладено на нього державою та суспільством.

Теоретичні запитання

1. Для чого потрібні закони логіки?
2. Які формально-логічні закони вважаються основними?
3. Хто сформував основні закони логіки?
4. Як відносяться закони логіки до законів буття?
5. Охарактеризуйте філософську дискусію щодо природи законів логіки.
6. Як формулюється закон тотожності?
7. Розгляньте історію формування закону тотожності.
8. Які логічні помилки спричиняє порушення закону тотожності?
9. Охарактеризуйте найвідоміші софізми.
10. Окресліть межі дії закону тотожності.
11. Що таке тотожність?
12. Охарактеризуйте принцип тотожності В. Ляйбніца?
13. Поясніть, у чому полягає принцип тотожності В. Куайна.
14. Дайте визначення закону несуперечності.
15. Розгляньте історію формування закону несуперечності.
16. Як закон несуперечності регулює відношення істиннісних значень категоричних суджень?
17. Як закон несуперечності регулює відношення істиннісних значень модальних суджень?
18. Окресліть онтологічні підстави закону несуперечності?
19. Дайте визначення закону виключеного третього.
20. Окресліть історію формування закону виключеного третього.

21. Як закон виключеного третього стосується категоричних суджень?
22. Як закон виключеного третього стосується модальних суджень?
23. Опишіть відношення закону виключеного третього та багатозначної логіки.
24. Окресліть основи три-, чотири- і багатозначної логіки.
25. Дайте визначення закону достатньої підстави.
26. Розгляньте історію закону достатньої підстави.
27. Що таке достатня підстава?
28. Що таке необхідна підстава?
29. Охарактеризуйте теорію причин Арістотеля.
30. Що таке *ordo intensionis* і *ordo executionis*?
31. Що таке закон подвійного заперечення?
32. Проаналізуйте різновиди закону подвійного заперечення.
33. Охарактеризуйте закон ідемпотентності.
34. Як застосовується закон ідемпотентності до кон'юнктивних і диз'юнктивних суджень?
35. Що таке закон комутативності?
36. Які різновиди має закон комутативності?
37. Охарактеризуйте закон контрапозиції.
38. Поясніть, у чому полягає проста контрапозиція.
39. Дайте визначення складної контрапозиції.
40. Охарактеризуйте закон асоціативності.
41. Які різновиди має закон асоціативності?
42. Дайте визначення закону дистрибутивності.
43. Окресліть види закону дистрибутивності.
44. Проаналізуйте закони де Морґана.
45. Які перетворення регулюють закони де Морґана?

Рекомендована література

1. Арутюнов В. Логіка: навч. посібник для економістів / В. Арутюнов, Д. Кирик, В. Мішин. – К.: КНЕУ, 2000. – 144 с.
2. Бандурка О. Курс логіки: підручник / О. Бандурка, О. Тягло. – К.: Літера ЛТД, 2002. – 160 с.
3. Бартон В. Логика: учебн. пособие / В. Бартон. – Мн: Новое издание, 2001. – 336 с.

4. Бочаров В. Основы логики: учебник / В. Бочаров, В. Маркин. – М.: ИНФРА-М, 1998. – 296 с.
5. Гетманова А. Логика: для педагогических учебных заведений / А. Гетманова. – М.: Новая школа, 1995. – 416 с.
6. Гетманова А. Учебник по логике / А. Гетманова. – М.: ЧеРо, 1997. – 304 с.
7. Демидов И. Логика: уч. пособие для юридических вузов / И. Демидов. – М.: Юриспруденция, 2000. – 208 с.
8. Жеребкін В. Логіка: підручник для юридичних вузів і факультетів / В. Жеребкін. – К.: Знання, 1999. – 208 с.
9. Иванов Е. Логика: учебник / Е. Иванов. – М.: БЕК, 1996. – 357 с.
10. Ивин А. Логика: учеб. пособие / А. Ивин. – М.: Знание, 1997. – 240 с.
11. Ивин А. Искусство правильно мыслить / А. Ивин. – М., 1990. – 126 с.
9. Ивлев Ю. Логика: уч. для вузов / Ю. Ивлев. – М.: Логос, 1998. – 271 с.
10. Ионин Л. Социология культуры: учебник / Л. Ионин. – М.: ГУ ВШЭ, 2004. – 427 с.
11. Кириллов В. Логика: уч. для юридических вузов / В. Кириллов, А. Старченко. – М.: Юрист, 1999. – 252 с.
12. Конверський А. Логіка: підручник для студентів вищих навчальних закладів. – К.: Український Центр духовної культури, 1999. – 398 с.
13. Кондаков Н. Логический словарь-справочник / Н. Кондаков. – М.: Наука, 1971. – 656 с.
14. Новейший философский словарь. – Мн: Изд. В. М. Скакун, 1998. – 656 с.
15. Свинцов В. Логика: Элементарный курс для гуманитарных специальностей / В. Свинцов. – М.: Скорина, Весь мир, 1998. – 351 с.
16. Строгович М. Логика / М. Строгович. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1949. – 362 с.
17. Тофтул М. Логіка: посібник для студентів вищих навчальних закладів / М. Тофтул. – К.: Академія, 1999. – 322 с.
18. Философия: учебник для вузов / под ред. В. Кохановского. – Р. на Д.: Феникс, 1995. – 576 с.
19. Философский энциклопедический словарь. – М. ИНФРА-М, 1997. – 576 с.
20. Хоменко Е. Логика: учеб. пособие / Е. Хоменко. – М. Воениздат, 1976. – 208 с.
21. Хоменко І. Логіка юристам: підручник / І. Хоменко. – К.: Четверта хвиля, 1998. – 283 с.
22. Чанышев А. Курс лекций по древней и средневековой философии / А. Чанышев. – М.: Высшая школа, 1991. – 512 с.
23. Челпанов В. Учебник логики / В. Челпанов. – М.: Научная Библиотека, 2010. – 128 с.

VI. ОСНОВИ ТЕОРІЇ АРГУМЕНТАЦІЇ

6.1. Загальна характеристика аргументації та її види

Найважливішим компонентом культури людини є вміння міркувати аргументовано. У найширшому значенні поняття «аргументація» можна визначити як процес обґрунтування певного положення (твердження, гіпотези, концепції) з метою переконання в їх істинності.

Зауважимо, що під аргументацією також можуть розуміти докази певного положення. Мета аргументації – це переконання аудиторії в істинності або хибності запропонованого положення.

Практика свідчить, що в процесі обміну думками люди не пасивно сприймають і передають їх, а вказують, чому це положення істинне чи хибне, в чому вони полягають. Цей спосіб інтелектуальної діяльності називають *аргументацією*.

Процес аргументації в теорії аргументації розглядається з різних позицій, які доповнюють одна одну: з погляду мислення, людини та суспільства та історії. Саме ці аспекти мають специфічні особливості та розглядаються окремо.

А. А. Івін у книзі «Основы теории аргументации» провів короткий аналіз основних напрямів досліджень у сучасній теорії аргументації. Визначимо ці напрями.

Аналіз аргументації з погляду мислення містить такі напрями:

- опис способів обґрунтування та раціоналізації описових і оцінних тверджень. Серед цих способів є не лише традиційні універсальні прийоми, дедуктивне виведення та індуктивне підтвердження висновків, а й обґрунтування, що є посиленням на інтуїцію та звичай;

- аналіз залежності аргументації від тієї проблемної ситуації, в межах якої вона проходить;

- вияв особливостей аргументації, які пов'язані із застосуванням у різних сферах мислення. Є три сфери, відповідно три різновиди аргументації: теоретична; практична та художня.

Своєю чергою, теоретична аргументація поділяється на природничу та гуманітарну, практична – на ідеологічну (що містить, зокрема, пропаганду) та утопічну.

Із погляду людини та суспільства (тобто людської діяльності, що має соціальний характер) аналіз аргументації передбачає:

- дослідження аудиторій, в яких розгортається аргументація. У разі такого аналізу виокремлюють найбільш вузьку, вузьку та більш широку аудиторії.

Під найбільш вузькою аудиторією розуміють того, хто висловлює положення або виражає певні погляди, які він намагається обґрунтувати або заперечити.

Вузькою аудиторією можуть бути, наприклад, учений, який висуває нову концепцію, та наукова спільнота, що повинна оцінити її, а також дві людини, які сперечаються. Більш широкою аудиторією будуть у цих випадках усі ті, хто присутній під час суперечки, або всі ті, хто залучений до обговорення нової наукової концепції і, навіть, можуть бути включені неспеціалісти, які завербовані на який-небудь бік через пропаганду;

- дослідження залежності манери аргументації від загальних характеристик того конкретного цілісного суспільства або спільноти, в межах яких вона відбувається. Це особливості аргументації у так званих «колективістських (закритих) суспільствах» (тоталітарне суспільство, середньовічне феодалне суспільство тощо) або «колективістських спільнотах» (армія, церква, тоталітарна політична партія тощо).

Аналіз аргументації з погляду історії передбачає:

- урахування історично конкретного часу, в якому були аргументи, і які вплинули на нього;

- дослідження стилю мислення історичної епохи з особливостями її культури, які впливають на будь-яку аргументацію, що належить цій епосі. Таке дослідження дає змогу виокремити різні стилі аргументації: первісну аргументацію, античну аргументацію, середньовічну аргументацію, «класичну» аргументацію Нового часу та сучасну аргументацію;

- аналіз змін, які зазнає аргументація протягом усієї історії людства, що дає змогу зіставляти стилі аргументації різних історичних епох та порушувати питання про порівнянність

(чи непорівнянність) цих стилів, про реальність історичного прогресу в сфері аргументації.

Зауважимо, що теорія аргументації трактує процес аргументації, котрий має не тільки особливу техніку переконання та обґрунтування положень, які висуваються, але і практичне мистецтво, що передбачає вміння вибрати із множини можливих прийомів аргументації ту їх сукупність і конфігурацію, які вимагаються особливостями аудиторії та проблеми.

Акцентуємо на такі характерні ознаки аргументації, які виокремлюють її від інших способів впливу на переконання слухачів:

- аргументація є цілеспрямованою діяльністю й її завдання – посилення чи послаблення переконань слухачів;

- аргументація завжди виражена в мові, має форму тверджень, які вимовлені або написані; теорія аргументації досліджує взаємозв'язки думок, ідей і мотивів, що є за висловленими твердженнями;

- аргументація – це діяльність, яка спрямована на іншу людину чи на інших людей, та передбачає діалог і активну реакцію на докази іншої сторони;

- аргументація передбачає розумність тих, хто її сприймає, їх здатність раціонально розмірковувати аргументи, приймати їх або заперечувати.

Залежно від способу обґрунтування аргументацію поділяють на емпіричну та теоретичну.

Аргументація, в якій положення обґрунтовуються шляхом безпосереднього звернення до дійсності (експеримент, спостереження тощо), називається *емпіричною*. Такий спосіб обґрунтування часто застосовують у природничих науках.

Аргументація, в якій обґрунтування може здійснюватися за допомогою відомих положень (аргументів) шляхом формування певних міркувань (доказів), називається *теоретичною*. За такого підходу до процесу аргументації також звертаються до дійсності, але не безпосередньо, а опосередковано. Такий спосіб обґрунтування переважно характерний гуманітарним наукам.

Проте різниця між емпіричною та теоретичною аргументацією є умовною, коли доволі часто у реальних процесах ко-

мунікації трапляється аргументація, в якій є поєднаний досвід і теоретичне міркування.

У курсі логіки вивчається теоретична аргументація, а це означає, що предметом обґрунтування певного положення (твердження, гіпотези, концепції) є підстави використання інших положень.

6.2. Структура аргументації (доведення)

У структурі аргументації такого типу виокремлюють: *тезу* – положення, яке необхідно обґрунтувати; *аргументи* – твердження, за допомогою яких обґрунтовується теза;

форму (демонстрацію, схему) – спосіб, який застосовується для обґрунтування тези.

Теза доказу – це судження, істинність якого треба довести у процесі аргументації.

Отже, теза – це положення, яке потрібно обґрунтувати. Наприклад: «Чи готує ЛДУВС фахівців для боротьби з економічною злочинністю в Україні?». Аргументами, які підтверджують істинність наведеної тези, є відповідь: «Так, ЛДУВС готує фахівців для боротьби з економічною злочинністю в Україні».

Теза – головний елемент доказу і відповідає на питання «Що доводимо?».

«Теза – стрижень будь-яких висновків та суджень, – підкреслює В. М. Тертишник, – головна думка, істинність якої необхідно ретельно перевіряти та скрупульозно доводити».

У логіці розрізняють основну та часткову тези.

Основна теза – це головний висновок, істинність якого треба довести.

Часткова теза – це судження, яке використовується для доказу основної тези, яка потребує доведення.

Наприклад, якщо основною тезою є твердження, що «громадянин А. вчинив злочин, передбачений ч. 1 ст. 368 КК України (одержання хабара)», то частковою тезою буде положення про те, що громадянин А. є посадовою особою, що учинила дії в інтересах особи, яка дала хабар тощо, які, своєю чергою, вимагають доказу.

У математиці роль тези виконує теорема, яку потрібно довести.

У соціології теза як результат соціологічних досліджень – аналіз обґрунтування конкретних соціальних фактів.

У медицині – доведення про «діагноз конкретної хвороби» та ін.

Якщо немає тези, то нема, що доводити.

У судово-слідчій практиці висувають і обґрунтовують судження про окремі обставини кримінального злочину, особистість злочинця, його співучасників, мотиви та цілі злочину, знаходження викрадених речей, інші факти злочину. Узагальнювальна теза в обвинувальному висновку й у вирокі суду – це низка взаємопов'язаних суджень, які характеризують суттєві обставини, за яких учинено злочин.

Для того, щоб довести істинність чи хибність тези, треба навести аргументи, які або підтвердять, або спростують її.

Аргументи (засновки, підстави, докази) – це положення, за допомогою яких обґрунтовується теза.

Аргументами можуть бути лише такі положення, істинність яких доведена, безсумнівна, достовірна. Вони є логічним ступенем доказу та відповідають на запитання: «Як, з допомогою чого обґрунтовуються тези?».

Аргументи у різних галузях знань можуть бути різними за змістом судження, теоретичні або емпіричні узагальнення, аксіоми, факти.

Так, якщо органи дізнання у своєму розпорядженні мають висновки експертизи про збігання відбитків пальців звинуваченого з відбитками на місці вчиненого злочину, то слідчий робить висновок, що звинувачуваний був на місці злочину.

У юриспруденції аргументами можуть бути загальні *правові положення, норми права та інші оціночні стандарти*. Правомірність або протиправність конкретного злочину визначають за допомогою його зіставлення з правовими нормами.

Якщо, наприклад, дії конкретної особи кваліфікують як вимагання, то як висновок підтверджують істинність такого твердження: *«Вимога передачі чужого майна чи права на майно або вчинення будь-яких дій майнового характеру з погрозою насильства над потерпілим чи його близькими родичами, об-*

меження прав, свобод або законних інтересів цих осіб, пошкодження чи знищення їхнього майна або майна, що перебуває в їхньому віданні чи під охороною, або розголошення відомостей, які потерпілий чи його близькі родичі бажають зберегти в таємниці» (ст. 189 КК України).

Отже, доказ у кримінальному процесі вживають і як логічне доведення, і як будь-які свідчення про факти.

Факт – це перевірені за допомогою доказів, істинні, встановлені на відповідному професійному рівні знання про об'єктивну соціальну дійсність.

Під час аналізу та розкриття злочину важливу роль відіграють факти. Фактами або фактичними даними є одиничні явища або події, для яких характерним є конкретний час, місце й умови їх існування. Факти використовуються як докази у будь-якій науці.

Із метою встановлення істини під час учинення злочину важливо, щоб правоохоронці мали максимальну кількість фактів.

Демонстрація – це логічний зв'язок між аргументом і тезою. Наприклад, аргументи ($a_1... a_2... a_n$) виконують важливу функцію основи доказу, а теза (Т) є їх логічним наслідком ($a_1... a_2... a_n$)... Т.

Обґрунтування тези може набувати форми дедукції, індукції або аналогії, які можуть застосовуватись і самостійно, і в різних комбінаціях. Приміром, під час дедуктивного умовиводу демонстрація здебільшого здійснюється у формі зведення часткового, одиничного випадку під загальне правило. Особливість дедуктивного обґрунтування полягає в тому, що якщо основні аргументи – істинні й будуть дотримані умови всіх правил логічних умовиводів, то результати – достовірні.

Індуктивне обґрунтування – це логічний перехід від аргументів, у яких наведена інформація про окремі випадки, дії, до тези, що їх узагальнює.

Наприклад, будь-який злочин проти особистої власності громадян України, згідно з КК України, карається позбавленням волі за *ст.ст. 185, 186, 187, 189, 190*.

Обґрунтування цієї тези може бути виконане за допомогою індукції. Відомо, що такі злочини передбачені у п'яти статтях КК України: «крадіжка», «грабіж», «розбій», «шахрайство»,

«вимагання». За вчинений злочин у кожній із цих статей Законом передбачена міра покарання. Отже, наведені аргументи охоплюють усі різновиди злочинів проти особистої власності громадян. У вказаному прикладі обґрунтування сформоване у вигляді умовиводу повної індукції, в якому з істинних засновків об'єктивно слідують істинні висновки. Часто в юридичній практиці адвокати, захищаючи підсудного, звертаються до аргументів, мета яких – підміна понять. Наприклад, «розбій» видають за «крадіжку».

Під час розкриття злочину переважно застосовують аналогії. Демонстрація у формі аналогії – це обґрунтування тези, в якій сформульовано твердження про якість, ознаки одиничного явища. На цій основі експерти роблять висновки у дактилоскопічних, трасологічних та інших видах судових експертиз.

6.3. Характеристика видів аргументації

Аргументацію за формою поділяють на дедуктивну та недедуктивну (правдоподібну).

Дедуктивна аргументація – це аргументація, яка формується за схемами дедуктивних міркувань, які ґрунтуються на логічних законах і в котрих із істинних засновків отримують істинний висновок. Якщо вдалося дедуктивно обґрунтувати тезу, то вона набуває статусу достовірності як аргументи, з яких вона виводиться. За допомогою такої аргументації обґрунтовують істинність тези.

Розглянемо таку аргументацію: «Особа, що займається вимаганням, притягується до кримінальної відповідальності за **статтею 189 КК України**. Петренко вимагав передачі чужого майна з погрозою насильства над близькими родичами потерпілого. Отже, Петренко притягується до кримінальної відповідальності за *ст. 189 КК України*».

Теза: «Петренко притягується до кримінальної відповідальності за *ст. 189 КК України*».

Аргументи: «Особа, що займається вимаганням, притягується до кримінальної відповідальності за *ст. 189 КК України*»; «Петренко вимагав передачі чужого майна з погрозою насильства над близькими родичами потерпілого».

Форма (демонстрація, схема) – дедуктивна аргументація, оскільки демонстрація формується у вигляді першої фігури простого категоричного силогізму із дотриманням правил цієї фігури.

Дедуктивна аргументація є обґрунтуванням тези на підставі аргументів, які були прийняті раніше. Така аргументація є універсальною й її можна застосовувати під час обговорення різноманітних проблем у будь-якій аудиторії, вона є ефективним способом переконання. Проте під час застосовування дедуктивної аргументації для такої аудиторії, де вона не є придатною, може виникнути ілюзія переконання.

Недедуктивна (правдоподібна) аргументація – це аргументація, яка формується за схемами індуктивних та міркувань (недедуктивних), тобто таких, в яких зв'язок між засновками та висновком не ґрунтується на логічному законі й в яких істинність засновку не гарантує істинності висновку.

Істинність аргументів у недедуктивній аргументації ще не гарантує істинності тези і під час детального аналізу вона може виявитись хибною. За допомогою правдоподібних (недедуктивних) міркувань обґрунтовується лише певний ступінь імовірності тези.

Наведемо приклад недедуктивної аргументації.

Теза: «Проникаюче ножове поранення небезпечне для життя».

Аргументи: «При такому пораненні можливе ушкодження внутрішніх органів та як результат – порушення їх функціональної діяльності; виникає кровотеча, від якої може наступити смерть; існує висока вірогідність занесення інфекції».

Форма – неповна індукція.

Розрізняють такі види аргументації: доказову та недоказову. Доказова аргументація – це як доведення. *Недоказова аргументація* є трьох видів:

Перший вид: аргументи – всі, або деякі з них не є істинними (недостовірними) твердженнями, тобто істинність усіх, або деяких аргументів не встановлена; форма аргументації – дедуктивне міркування; теза – правдоподібне твердження.

Другий вид: аргументи – достовірні твердження, тобто їх істинність встановлена; форма аргументації – недедуктивне

(правдоподібне) міркування; теза – правдоподібне твердження.

Третій вид: аргументи – не є достовірні твердження; форма аргументації – недедуктивне (правдоподібне) міркування; теза – правдоподібне твердження.

Із усіх видів аргументації для юридичної теорії та практики найважливішою є доказова аргументація, оскільки завдання доведення – затвердження обґрунтованості (істинності) тези, яка доводиться. У зв'язку з цим майбутнім юристам необхідно ознайомлюватись із основами логічної теорії доведення, яка розглядає доведення безвідносно до галузі його застосування. Саме тому надалі ми зосередимо увагу на розгляді доведення як логічної операції.

За способом доведення аргументацію поділяють на пряму й непряму.

Прямою називають таку аргументацію, в якій із відомих передумов за встановленими правилами безпосередньо впливає теза, тобто істинність тези обґрунтовується наявними аргументами. За великої кількості аргументів застосовують пряму аргументацію. Наприклад, довести, що 1992 р. був високосним, можна на основі аргументу-визначення, що таке високосний рік, тобто можливість поділити його дві останні цифри на чотири.

Непрямою вважають таку аргументацію, в якій потрібно довести хибність антитези і на цій основі зробити висновок про істинність тези. Іноді непряму аргументацію називають доведенням за допомогою *приведення до абсурду*. Наприклад, ми маємо твердження, що, коли дві прямі перпендикулярні до однієї площини, то вони паралельні. Припустимо протилежне, тобто, що перпендикулярні прямі непаралельні. У такому разі вони перетинаються, тобто утворюють трикутник, в якому два кути при основі становлять 180° , а цього бути не може, оскільки тільки сума трьох кутів може становити 180° . Отже, перпендикулярні прямі є паралельними.

Непряму аргументацію застосовують завжди тоді, коли висунуту тезу не можна аргументувати прямо, коли немає аргументів, що обґрунтовують тезу безпосередньо. У непрякій аргументації істинності (або хибності) тези доводять за допо-

могою дослідження не самої тези, а іншого судження, що перебуває у певному відношенні до неї. Непрямі докази формуються на законах і правилах, котрі є між судженнями. Таке судження, що суперечить тезі, називають антитезою.

Непряма аргументація буває двох видів: апагогічна й розподільна.

В апагогічному непрямому доведенні істинності тези доходять завдяки доказу хибності антитези. Апагогічні доведення відбуваються так. Припустімо, необхідно довести тезу А. Аргументів, що прямо обґрунтовують цю тезу, немає (об'єктивно вони можуть бути, але зараз їх нема). Тоді висловлюється судження, що суперечить тезі, тобто висуваємо антитезу не-А і припускаємо, що вона є істинною (говоримо: припустімо, істинним є не-А). Припустивши, що антитеза не-А є істинною, ми подумки виводимо з неї наслідки та перевіряємо їх. Якщо буде встановлено, що виведені з антитези наслідки насправді не існують і їх існування взагалі немислиме (абсурдне) або вони суперечать раніше доведеним положенням, то цим буде доведена хибність антитези не-А. Висновок такого правила умовно категоричного силогізму: з хибності наслідку неодмінно випливає хибність основи.

Довівши хибність антитези не-А, ми потім переходимо, згідно з вимогою закону виключеного третього, до істинності тези А.

Непряме апагогічне доведення називають ще приведенням до абсурду. В математичних та інших науках воно отримало назву *доказу від супротивного*.

Апагогічна аргументація використовується в судовому доказі доволі часто. Як приклад можна навести таку аргументацію. Висунуто тезу «Смерть потерпілого настала не від замерзання». Аргументів, із котрих можна було б прямо вивести цю тезу, в слідства немає. Тоді припускають істинною антитезу «Смерть потерпілого настала від замерзання». Але, якщо смерть настала від замерзання, то на трупі потерпілого мають бути сліди обмороження частин тіла: рук, щік, чола тощо. Експертизою встановлено, що ознак замерзання на трупі потерпілого немає. На цій підставі робиться висновок, що антитеза «Смерть потерпілого настала від замерзання» є хибною.

Від хибності антитези переходять потім до істинності висунутої тези «Смерть потерпілого настала не від замерзання».

Побічна апагогічна аргументація у судовому доведенні має важливе значення тоді, коли з приводу якоїсь обставини можна висунути тільки дві суперечливі версії (тези). Обґрунтування хибності однієї суперечливої версії (антитези) у таких випадках є переконливим доказом істинності іншої версії.

У розподільно непрямої аргументації теза обґрунтовується шляхом виключення всіх членів розподільного судження (всіх предикатів), окрім одного, що є доказуваною тезою. Формується розподільний непрямий доказ так: припустімо, треба довести тезу « $S_1 \in P$ ». Якщо відомо, що S може бути не тільки P_x , а й P_2 і P_3 , і встановлено, що S не є ні P_y , ні P_3 , то цим доводиться положення про те, що $S \in P$. Такі розподільні докази використовують у аргументації доволі часто.

Аргументація, як і закони логіки, має певні вимоги.

6.4. Вимоги до доведення. Спростування та його роль у юридично- правовій діяльності

Вимоги до елементів доведення поділяються на вимоги до всіх трьох складових доведення: вимоги до: тези, аргументів, демонстрації.

Вимоги до тези

1. Теза повинна потребувати доказів.

Тут можуть бути допущені помилки, пов'язані із намаганням розумово довести те, що легко встановлюється власним досвідом.

2. Теза повинна бути зрозумілою та точною. Помилки цієї вимоги призводять до плутанини у словах, коли вживають недостатньо зрозумілі поняття: «народ», «цивілізація», «демократія», «духовність» та ін. Плутанина також може виникнути внаслідок застосування надмірно широкої або надмірно узагальненої тези.

3. Теза повинна залишатись сама собою протягом усього доведення. Інакше буде порушений перший закон логіки – закон тотожності. Так виникає помилка «підміна тези». Інша гру-

па помилок має назву «загублення тези». Це відбувається під час аргументації, коли людина наводить занадто багато аргументів, унаслідок чого забуває про власну тезу.

Вимоги до аргументів доведення.

Як аргументи в доказі ми можемо використовувати:

– констатацію фактів, приміром, «вогонь пече», «сонце світить»;

– визначення понять;

– аксіоми, постулати;

– положення, які були доведені раніше.

1. Аргументи повинні бути істинними твердженнями, причому їх істинність має бути доведеною.

Порушенням цього правила може бути так звана «головна помилка», випадок, коли аргумент доведення не є істиною сам собою. Ще одна помилка це «передумання обґрунтуванню». Тобто, коли аргумент сам вимагає доведення.

2. Істинність аргументів повинна встановлюватись окремо, незалежно від тези, яка має бути доведеною.

3. Сукупність аргументів не повинна суперечити сама собі.

4. Сукупність аргументів повинна бути достатньою для висновку тези. Одного аргументу може не вистачити для доказу. Надмірна кількість випадково зібраних аргументів може знищити все доведення, оскільки серед них можуть бути і хибні, необґрунтовані, суперечливі.

Вимоги до демонстрації

Це звичайні умови умовиводів. Але найпоширеніша помилка – це помилка під назвою «зі сказаного не слідує» або просто «не слідує».

Поміркуйте самостійно над вимогами доведення. Придумайте власні приклади на кожную групу вимог.

Способи спростування

Доказ пов'язаний зі спростуванням. Доволі часто ми не тільки доводимо істинність висунутої тези, а одночасно й спростовуємо певне інше положення, котре вважаємо хибним.

Спростування – процес мислення, за допомогою якого доводиться хибність певного положення або неспроможність доведення загалом.

Спростування – логічна операція, спрямована на зруйнування доведення шляхом установлення хибності або необґрунтованості висунутої тези.

Теза спростування – судження, яке треба спростувати.

Аргументами спростування називають судження, за допомогою яких спростовується теза.

Наявні три способи спростування:

- спростування тези (пряме та непряме);
- спростування (критика) аргументів;
- виявлення неспроможності (спростування) демонстрації.

Спростування тези, своєю чергою, здійснюється такими способами:

- спростування тези фактами;
- установленням хибності (або суперечливості) наслідків, що впливають із тези;
- спростуванням тези через доведення нової тези (анти тези).

Спростування аргументів, висунутих опонентом в обґрунтуванні його тези, здійснюється доведенням їх хибності або неспроможності. Але хибність аргументів ще не означає хибності самої тези.

Спростування може бути спрямоване не тільки проти тези, а й проти аргументів. Є низка способів спростування аргументів:

- установлення хибності аргументів;
- встановлення недостатності аргументів відносно тези;
- виявлення сумніву в істинності аргументів;
- виявлення сумніву в надійності джерела аргументів.

Виявлення неспроможності демонстрації полягає в тому, що виявляються помилки у формі самого доведення. Виявивши такі помилки у процесі демонстрації, ми спростовуємо її проведення, але не саму тезу.

Суть спростування демонстрації полягає у знаходженні помилок у формі доведення. Відомо, що формою доведення є завжди конкретний вид умовиводу. Тому виявлення порушень правил під час формування такого умовиводу є підставою для визнання доведення неспроможним.

Правила доказового міркування, що стосуються тези:

– теза повинна бути логічно визначеною, зрозумілою та чіткою;

– теза повинна залишатися тотожною самій собі протягом усього доведення.

Помилки, які можуть допускатися стосовно доведення тези:

– підміна тези;

– звернення до особи опонента;

– перехід в інший рід (має два різновиди).

У першому випадку помилка виникає тоді, коли замість однієї істинної тези намагаються довести іншу, більш сильну, але, можливо, хибну. В другому випадку – коли замість однієї істинної тези доводиться інша, більш слабка.

Правила стосовно аргументів:

– аргументи, які наводяться для підтвердження тези, мають бути істинними та не суперечити один одному;

– аргументи мають бути достатньою основою для підтвердження тези;

– аргументи мають бути такими судженнями, істинність яких доводиться самостійно, незалежно від тези.

Помилки в основах (аргументах) доведення:

– хибність основ (основа помилки);

– випередження основ (спирання на недоведені аргументи);

– хибне коло (теза обґрунтовується аргументами, а аргументи – тезою).

Правила стосовно форми обґрунтування тези:

– теза повинна бути висновком, що логічно випливає з аргументів за загальними правилами виводу або має бути одержаною згідно з правилами непрямого доведення.

Помилки у формі доведення:

– уявний наслідок (з того, що на горизонті спершу з'являється щогла, ніяк не випливає, що Земля має форму кулі);

– висловлене умовно сприймається як безумовне (миш'як – смертельна отрута, але коли лікар дає його хворому малими дозами, то це не означає, що повинна настати смерть).

Порушення правил виводу:

– помилки в дедуктивних виводах (із припущення, що коли число закінчується на 0, то воно ділиться на 5, не впливає, що, коли число ділиться на 5, то воно обов'язково закінчується цифрою «0»).

Помилки в індуктивних виводах:

– підміна реальних відношень (висловлювання «після того» не означає, що це здійснюється «з причини того»).

Помилки у виводах за аналогією:

– *паралогізм* – це ненавмисна логічна помилка в міркуванні, яка виникає внаслідок порушення законів і правил логіки й звичайно призводить до хибних висновків;

– *софізм* – навмисно хибно зроблений умовивід, який має вигляд істинного;

– *парадокс* – це міркування, в якому доводиться і істинність, і хибність певного судження. Класичними прикладами парадоксів є: «купа», «лисий», «генерал і цирульник», «мер міста» та ін.

6.5. Доведення та спростування в юридичній практиці

1. *У всьому, що продумано, розрізняйте необхідне і корисне, неминуче і небезпечне.* Необхідне треба з'ясувати, не залишаючи нічого недоведеного, пояснити до повної очевидності, розвивати, підсилювати, прикрашати, повторювати щоразу; про корисне достатньо згадати; небезпечне повинне бути виключене із промови, неминуче треба рішуче визнати та пояснити або зовсім не торкатися його.

2. *Не забувайте різниці між аргументами, які стосуються суті суперечки, й аргументами, спрямованими на особу.*

3. *Бережіться так званих двогострих доказів.* Той, хто наводить подібні зауваження, повертає їх проти себе.

4. *Із попереднього правила випливає інше: вмійте користуватися двогострими аргументами.* Це правило є важливим для обвинувача. Є обставини, які неможливо пояснити тільки на свою користь і водночас не можна замовчувати, бо вони надто цікаві та захопливі.

5. *Не доводьте очевидного.*

6. Якщо ви знайшли яскравий доказ або сильне заперечення, не починайте з них і не висловлюйте їх без певної підготовки. Ви виграєте, якщо спершу наведете декілька інших аргументів, хоча б і не таких рішучих, але все-таки правильних і переконливих, а наприкінці – найвигідніший доказ.

7. *Відкиньте всі попередні ненадійні докази.*

Тільки найпереконливіші докази повинні міститися в аргументації, важлива якість, а не кількість. Майте на увазі, що кожний слабкий доказ, привертаючи увагу, підриває довіру до всіх інших.

8. *Доводячи та розвиваючи кожне окреме положення, не втрачайте головної думки й інших основних положень: користуйтеся будь-якою нагодою, щоб показати те й інше.*

9. *Не втрачайте можливості викласти сильний доказ у вигляді міркування: одне з двох, тобто дилеми.*

10. *Не бійтеся погоджуватися із супротивником, не чекаючи заперечення.* Це підтвердить вашу принциповість; висновки, зроблені із засновків супротивника, вдвічі цікавіші для слухачів; можна також погодитися з його положенням, щоб потім довести, що воно нічого у справі не доводить або доводить не те, чого хотів супротивник.

11. *Якщо докази сильні, необхідно наводити їх окремо, детально розвиваючи кожен із них, якщо вони слабкі, потрібно зібрати їх в єдине.*

12. *Намагайтеся якомога частіше підкріплювати один доказ іншим.* Якщо в справі є пряме доведення, залишіть його та доведіть суперечливий факт побічними доказами; зіставлення логічного виводу з прямим засвідченням факту є дуже ефективним прийомом.

13. Не намагайтеся пояснювати те, чого самі не розумієте. Недосвідчені люди часто допускають цю помилку, немовби розраховуючи, що знайдуть пояснення, якщо шукатимуть його вголос. Супротивник буває щиро вдячним таким ораторам. Необхідно пам'ятати, що увага слухачів завжди зосереджується на найслабкішій частині міркувань того, хто говорить.

14. Не намагайтеся доводити більше, коли можна обмежитися меншим. Не ускладнюйте собі завдання.

15. Не допускайте суперечностей у своїх доказах.

Спростування в суперечці

1. Не розділяйте узагальнені докази супротивника.
2. Заперечуючи супротивнику, не показуйте ретельності.
3. Не залишайте без заперечень сильні докази супротивника. Але, заперечуючи, не варто розвивати їх або повторювати ті зауваження, які ці докази підкріплювали.
4. Не доводьте, коли можна заперечити.
5. Відповідайте фактами на слова.
6. Заперечуйте супротивнику його ж доказами.
7. Не сперечайтесь стосовно безсумнівних доказів і правильних думок супротивника.
8. Не спростовуйте неймовірного.
9. Користуйтеся фактами, які визнав супротивник.

10. Якщо захисник промовчав на неспростовний доказ, звинувачу варту лише нагадати його присяжним і вказати, що його супротивник не знайшов пояснення, яке б усунуло його. Можна констатувати, що обвинувач не повинен заперечувати; заперечення є визнанням сили захисту або слабкості обвинувачення; навпаки, спокійна відмова від заперечень є підтвердженням упевненості у своїй правоті.

Доречно нагадати загальне правило будь-якої суперечки: щоб викривати неправильні міркування супротивника, необхідно усувати з них другорядні зауваження, і, відокремивши положення, які становлять ланку логічного ланцюга, розташувати їх у вигляді одного чи декількох силогізмів: помилка тоді стане очевидною.

Логічний аналіз аргументації/критики в правових текстах

Кожний юрист повинен уміти обґрунтовувати свої думки, грамотно формувати власну аргументацію, вміти аналізувати аргументацію свого опонента та переконливо її критикувати. В практиці юридичної аргументації застосовують усі розглянуті види логічного обґрунтування: доказова і недоказова, пряма і непряма аргументація.

Те ж стосується критики. Юрист-професіонал повинен чітко розрізняти види критики, обирати серед них найефектив-

ніший для досягнення певних цілей і пам'ятати, що довести хибність тези супротивника можна лише за допомогою критики тези, в усіх інших випадках можна лише вказати на необґрунтованість його аргументації, однак зруйнувати її повністю не вдасться.

Теоретичні запитання

1. Поняття аргументації.
2. Визначення доведення як логічної процедури.
3. Характеристика структури доведення.
4. Основні форми демонстрації.
5. Визначення прямого доведення.
6. Основа поділу доведень на прямі та непрямі.
7. Поняття апагогічного доведення.
8. Хід формування апагогічного доведення.
9. Визначення розділового доведення.
10. Характеристика спростування як логічної процедури.
11. Визначення видів спростування.
12. Способи спростування тези.
13. Спростування аргументів і демонстрації.
14. Правила і помилки стосовно тези.
15. Правила стосовно аргументів.
16. Помилки, які виникають у разі порушення правил стосовно аргументів.
17. Характеристика правила стосовно демонстрації.
18. Наведіть приклад прямого доведення.
19. Сформулюйте непряме доведення.
20. Наведіть приклад спростування тези.
21. Вимоги доведення.
22. Доведення та спростування і його роль у юридично-правовій діяльності.

Рекомендована література

1. Бочаров В. Основы логики: учебник / В. Бочаров, В. Маркин. – М.: Инфра-М, 1998. – 336 с.
2. Гвоздик О. И. Логика / О. И. Гвоздикин. – К.: НАВСУ, 1994. – 300 с.

3. Гетманова А. Учебник по логике / А. Гетманова. – М.: ЧеРо, 1997. – 304 с.
4. Демидов И. Логика: учебное пособие для юридических вузов / И. Демидов. – М.: Юриспруденция, 2000. – 208 с.
5. Диалектика процесса познания. – М.: Изд-во МГУ, 1985. – 367 с.
6. Жеребкін В. Логіка: підручник для юридичних вузів і факультетів / В. Жеребкін. – К.: Знання, 1999. – 208 с.
7. Иванов Е. Логика: учебник / Е. Иванов. – М.: БЕК, 1996. – 357 с.
8. Ивин А. Искусство правильно мыслить / А. Ивин – М., 1990. – 126 с.
9. Ивлев Ю. Логика: учебник для вузов / Ю. Ивлев. – М.: Логос, 1998. – 271 с.
10. Катречко С. Введение в логику. Программа курса / С. Катречко. – М.: УРАО, 1997. – 241 с.
11. Кириллов В. Логика: учебник для юридических вузов / В. Кириллов, А. Старченко. – М.: Юрист, 1999. – 252 с.
12. Конверський А. Логіка: підручник для студентів вищих навчальних закладів / А. Конверський. – К.: Український Центр духовної культури, 1999. – 398 с.
13. Кондаков Н. Логический словарь-справочник / Н. Кондаков – М.: Наука, 1971. – 656 с.
14. Лобанов В. И. Инженерные методы разработки цифровых устройств / В. И. Лобанов. – М.: Нука, 1977. – 256 с.
15. Лихтарников Л. М. Первое знакомство с математической логикой / Л. М. Лихтарников. – СПб.: Лань, 1997. – 122 с.
16. Марценюк С. Логіка: курс лекцій / С. Марценюк. – К.: НМК ВО, 1993. – 288 с.
17. Мир философии. Книга для чтения. – М.: Политиздат, 1991. – 672 с.
18. Никифоров А. Книга по логике / А. Никифоров. – М.: Гносиз, 1995. – 224 с.
19. Строгович М. Логика / М. Строгович. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1949. – 362 с.
20. Хоменко Е. Логика: учеб. пособие / Е. Хоменко. – М.: Воениздат, 1976. – 208 с.
21. Хоменко І. Логіка юристам: підручник / І. Хоменко. – К.: Четверта хвиля, 1998. – 283 с.
22. Челпанов В. Учебник логики / В. Челпанов. – М.: Научная Библиотека, 2010. – 128 с.

Словник термінів

Випадковість невіддільна – випадкова ознака, яка характерна всім елементам класу.

Висновок умовиводу (*conclusion*) – судження, яким завершується умовивід, та яке містить нову інформацію.

Віднімання понять – це логічна операція, під час якої від обсягу поняття-зменшуваного віднімаються елементи обсягу поняття збільшувального, утворюючи водночас нове поняття, до обсягу якого належать тільки ті елементи обсягу першого поняття, які не входять до обсягу другого.

Дедукція – виведення нового невідомого знання з іншого, відомого.

Дефінієндум (*definiendum*) – поняття, яке підлягає визначенню, дефініюванню, тобто поняття, зміст якого розкривається.

Дефінієнс (*definiens*) – набір понять, за допомогою яких визначається дефінієндум.

Дефініція (*definitio*) – розкриття сутності поняття шляхом вказівки на родову та видові ознаки.

Дефініція акциденційна – визначення, яке висвітлює в дефінієнсі ознаки, які відмежовують дефінієндум від інших індивідів свого роду.

Дефініція генетична – визначення, яке розкриває природу речі або явища через опис їх виникнення.

Дефініція дескриптивна (описова) – визначення, яке розкриває природу речі або явища через висвітлення їхніх характерних ознак або причин.

Дефініція каузальна – визначення, яке розкриває природу дефінієндуму через причини, які обумовили виникнення речі або явища.

Дефініція метафізична – визначення, яке розкриває природу речі або явища через їхні метафізичні складники, тобто ті складники, які розрізняються не в матеріальній дійсності, а в думках.

Дефініція номінальна – визначення, за посередництвом якого з'ясовується ім'я, яким позначається поняття.

Дефініція реальна – визначення, яке розкриває загальні та суттєві ознаки поняття.

Дефініція сутнісна – визначення, яке розкриває природу речі або явища, ґрунтуючись на їхній сутності, не звертаючись до їх виявів і зовнішніх чинників.

Дефініція фізична – визначення, яке розкриває природу речі або явища через їхні фізичні складники.

Диз'юнкція – логічний сполучник, який поєднує два прості судження та відповідає сполучнику живої мови «або».

Дистрибутивності закон – логічний закон, який регулює перетворення кон'юнкції та диз'юнкції.

Додавання обсягів понять – логічна операція над поняттями, внаслідок якої утворюється нове поняття, до обсягу якого входять усі елементи, що наявні в обсязі понять, які додаються.

Експлікація (пояснення) – неповне визначення, в якому дотримані не всі формальні вимоги щодо дефініцій через неможливість дотримання таких вимог.

Ентимема – скорочена форма простого силогізму, в якому скорочення відбувається шляхом пропускання одного із суджень, які входять до силогізму.

Епісилогізм – силогізм, який є частиною полісилогізму, й одним із засновків якого є висновком просилогізму.

Епіхейрема – різновид складноскороченого силогізму, який складається з декількох ентимем.

Закон асоціативності – логічний закон, який дає змогу обирати довільний порядок дії логічних сполучників у складному судженні, складники якого поєднані низкою кон'юнкцій або диз'юнкцій.

Закон виключеного третього – логічний закон, відповідно до якого із двох суперечливих суджень одне неодмінно є істинним, друге – хибним, а третього немає і бути не може.

Закон достатньої підстави – логічний закон, відповідно до якого достовірною треба вважати тільки ту думку, істинність якої достатньо обґрунтована.

Законо де Морґана – логічні закони, які вказують на можливість перетворення кон'юнкції в диз'юнкцію за допомогою заперечення і навпаки, тобто пов'язують заперечення, кон'юнкцію та диз'юнкцію.

Закон ідемпотентності – логічний закон, відповідно до якого будь-яке повторення одного і того ж судження за допомогою логічних сполучників кон'юнкції або диз'юнкції тотожне цьому судженню.

Закон комутативності – логічний закон, відповідно до якого прості судження, пов'язані логічними сполучниками кон'юнкції або диз'юнкції, можна міняти місцями.

Закон контрапозиції – логічний закон, який дає змогу перетворювати складні умовні судження, замінюючи місцями антецедент і консеквент та змінюючи їхню якість.

Закон несуперечності – логічний закон, відповідно до якого два судження, в одному з яких щось стверджується, а в другому те саме в той же час і в тому ж відношенні заперечується, не можуть бути одночасно істинними.

Закон оберненого відношення змісту й обсягу поняття – закон, відповідно до якого зростання змісту поняття призводить до зменшення обсягу, а зменшення змісту спричиняє збільшення обсягу.

Закон подвійного заперечення – логічний закон, відповідно до якого заперечення заперечення є твердженням.

Закон тотожності – логічний закон, відповідно до якого кожна думка має бути чіткою за обсягом, зрозумілою за змістом і залишатися незмінною під час одного й того ж міркування.

Запитання логічно коректне – запитання, на яке можна дати істинну відповідь, тобто відповідь, яка є істинним судженням.

Запитання логічно некоректне – запитання, на яке неможливо правильно відповісти.

Запитання нетривіально некоректне – запитання, на яке неможливо дати правильної відповіді.

Запитання тривіально некоректне – запитання, на яке неможливо дати жодної відповіді.

Засновки судження (*premise*) – судження, які входять до умовиводу та містять відому інформацію.

Зміст поняття – набір тих ознак, які охоплюються поняттям, і є для нього визначальними.

Знак конвенційний – знак, утворений унаслідок конвенції, домовленості людей щодо використання якогось вираження на означення певної реальності.

Знак природний – знак, пов'язаний зі своїми детонатами (позначуваним) через свою природну конституцію.

Індукція неповна – такий індуктивний умовивід, засновки якого перелічують не всі можливі індивідуальні випадки, які входять до роду, позначеного поняттям-суб'єктом.

Індукція повна – такий індуктивний умовивід, у засновках якого перелічені всі індивіди роду.

Квантифікація (розподілення) термінів – аналіз кількісної характеристики термінів судження.

Класифікація – різновид поділу понять, унаслідок якого систематизуються всі його види.

Контрадикція (логічна суперечність) – складне судження, яке завжди є хибним унаслідок своєї формально-логічної структури.

Кон'юнкція – логічний сполучник, який поєднує два прості судження та відповідає сполучнику живої мови «і».

Логічний квадрат – введене М. Пселом схематичне зображення відношення істиннісних значень простих суджень.

Матерія судження – складники судження, тобто поняття, відношення яких це судження розкриває.

Матерія умовиводу – складники умовиводу, тобто судження, які містяться в цьому умовиводі.

Множення обсягів понять – логічна операція над поняттями, внаслідок якої утворюється нове поняття, до обсягу якого входять тільки ті елементи, які одночасно входять до обсягу понять, що множаться.

Модальність деонтична – модальність, яка виражає обов'язковість, тобто те, яким щось повинно чи йому дозволено бути.

Модальність епістемічна – модальність, яка виражає ступінь знання іта переконаності, тобто те, наскільки глибоко хтось щось знає.

Модальність судження – ступінь необхідності зв'язку суб'єкта і предиката судження.

Модус заперечно-стверджувальний (*modus tollendo ponens*) – вид розділово-категоричного умовиводу, у якому другий засновок заперечний, а висновок стверджувальний.

Модус стверджувально-заперечний (*modus ponendo tollens*) – вид розділово-категоричного умовиводу, в якому другий засновок стверджувальний, а висновок заперечний.

Негативний засновок запитання – твердження, що принаймні одна відповідь на запитання є хибним судженням.

Обмеження понять – логічна операція, під час якої шляхом додавання видових ознак поняття з меншим змістом, але більшим обсягом перетворюється на поняття з більшим змістом, але меншим обсягом.

Обсяг поняття – набір усіх предметів, які мисляться в понятті.

Ознака випадкова – прикмета всіх або деяких предметів класу, які не є неодмінними для визначення сутності предмета.

Ознака загальна – будь-яка ознака, характерна для всіх елементів загального класу предметів.

Ознака необхідна – ознака, без якої предмет не може існувати.

Ознака несуттєва – ознака, від якої не залежить сутність предмета.

Ознака – прикмета предмета, за посередництвом якої він є схожим або відмінним від інших предметів.

Ознака розрізнення – така ознака, завдяки якій предмети відрізняються між собою.

Ознака суттєва – ознака, яка характеризує сутність предмета.

Ознака схожості – така ознака, наявність якої робить різні предмети схожими між собою.

Поділ поняття – логічна операція, внаслідок якої утворюються поняття, які є видами поняття, яке піддається поділу.

Поділ понять дихотомічний – поділ поняття, внаслідок якого утворюються два контрадикторні (суперечні) поняття.

Позитивний засновок запитання – твердження, що наявна принаймні одна істинна відповідь на запитання, тобто існує хоча б одне істинне судження, яке може бути відповіддю на запитання.

Полісилогізм прогресивний – складний силогізм, у якому висновок просилогізму стає більшим засновком епісилогізму.

Полісилогізм регресивний – складний силогізм, у якому висновок просилогізму стає меншим засновком епісилогізму.

Полісилогізм – складний силогізм, який поєднує декілька простих силогізмів.

Поняття абстрактне – поняття, в якому окреслюються не конкретні речі, а лише їхні ознаки.

Поняття антагоністично співпорядковані – поняття, які є різними видами одного роду, проте себе взаємно виключають та є протилежностями один одному.

Поняття безвідносне – поняття, в якому мислиться предмет, існування якого логічно незалежне від інших предметів.

Поняття загальне – таке поняття, в якому мисляться багато предметів, тобто всі індивіди одного виду.

Поняття збірне – поняття, в якому мислиться не конкретний предмет, а декілька або багато предметів водночас, які спільно утворюють нову дійсність.

Поняття інтуїтивне – поняття, утворене шляхом безпосереднього чуттєвого пізнання.

Поняття конкретне – поняття, в якому мисляться ознаки з їх носіями.

Поняття контрадикторні (суперечні) – антагоністично співпорядковані поняття, що становлять два антитетичні види одного роду, та обсяг яких повністю вичерпує обсяг родового поняття.

Поняття контрарні (протилежні) – антагоністично співпорядковані поняття, які становлять два полярні види одного роду.

Поняття негативне – поняття, яке розкриває предмет шляхом заперечення ознак, які належать іншим видам цього ж роду.

Поняття нейтрально співпорядковані – поняття, які виражають різні види одного роду, проте не є протилежностями.

Поняття непусте – поняття, в якому мислиться предмет, що існує або колись існував.

Поняття несумісні – такі поняття, обсяги яких не мають спільних елементів.

Поняття одиничне – поняття, до обсягу якого входить тільки один предмет.

Поняття перехресні – поняття, обсяги яких збігаються частково.

Поняття позитивне – поняття, яке виражає наявність у предмета певних ознак.

Поняття просте – таке поняття, яке відображається в мові одним словом.

Поняття пряме – поняття, елементи обсягу якого знаходяться поза пізнанням, тобто індивіди, зовнішні щодо розуму.

Поняття пусте – поняття з нульовим обсягом, тобто таке поняття, яке охоплює предмет, який не існує і ніколи не існував.

Поняття рефлексивне – поняття, утворене розумом, тому елементи його обсягу знаходяться виключно в розумі.

Поняття складне – поняття, яке є результатом перетину декількох інших і, оскільки воно не має окремих слів для свого вираження, розкриваються за допомогою набору слів, якими позначаються ті поняття, внаслідок перетину яких воно утворене.

Поняття співвідносне – поняття, зміст якого розкривається тільки залежно від іншого поняття.

Поняття сумісні – поняття, обсяги яких мають спільні елементи, тобто їх обсяги збігаються повністю або частково, інакше кажучи, існують такі індивіди, які водночас входять в обсяги цих понять.

Поняття тотожні – поняття, обсяг яких повністю збігається.

Поняття – це форма мислення, за допомогою якої інтелект пізнає якусь сутність, нічого про неї не стверджуючи чи не заперечуючи.

Поняття, що знаходяться у відношенні підпорядкування – поняття, обсяг одного з яких повністю включений в обсяг другого, натомість обсяг другого тільки частково входить в обсяг першого.

Просилогізм – силогізм, висновок якого стає засновком наступної частини полісілогізму.

Сорит прогресивний (гокленієвський) – вид сориту, який утворений із прогресивного полісілогізму.

Сорит регресивний (арістотелевий) – вид сориту, який утворений з регресивного полісілогізму.

Сорит – складноскорочений силогізм, який утворений із полісілогізму шляхом пропускання висновків просилогізму.

Стрілка Пірса – логічний сполучник, протилежний до кон'юнкції, тобто заперечення кон'юнкції.

Судження аподиктичне – судження, в якому зв'язок суб'єкта і предиката є необхідним.

Судження асерторичне – судження, в якому зв'язок суб'єкта та предиката є дійсним, але не необхідним.

Судження відношення – таке судження, в якому мислиться відношення двох понять один щодо одного.

Судження еквівалентності (строгоїмплікативне судження) – складне судження, яке містить два простих, з яких кожне є умовою іншого.

Судження ексклюзивне – складне судження, сформоване за допомогою терміна «тільки».

Судження ексцептивне – складне судження, сформоване за допомогою терміна «окрім».

Судження загальне – таке судження, у понятті-суб'єкті якого мисляться всі елементи його обсягу.

Судження загальнозаперечне – судження, яке виражає відношення між поняттями, в якому обсяг поняття-суб'єкта зовсім не включений в обсяг поняття-предиката.

Судження загальностверджувальне – судження, яке виражає відношення між поняттями, в якому обсяг поняття-суб'єкта повністю включений в обсяг поняття-предиката.

Судження заперечне – судження, яке заперечує зв'язок суб'єкта та предиката.

Судження імплікативне – складне судження, яке містить два простих, з яких одне є умовою іншого.

Судженнями існування – такі судження, які виражають факт існування або не існування чогось.

Судження модальні – судження, які пов'язують суб'єкт і предикат, вказуючи на ступінь імовірності їх зв'язку.

Судження одиничне – судження, суб'єкт якого є одиничним поняттям.

Судження проблематичне – судження, в якому предикат виражає ознаку, яка може бути характерною суб'єкту, але насправді нею не є, або її наявність не доведена.

Судження прості атрибутивні – судження, які складаються з одного суб'єкта, одного предиката та зв'язки.

Судження складне приховане – судження, яке в повсякденній мові виражаються так само, як і прості судження, однак під час детального розшифрування в них виокремлюються їхні складники.

Судження складне – таке судження, яке об'єднує декілька простих та пов'язують їх логічними сполучниками.

Судження стверджувальне (афірмативне) – судження, яке засвідчує зв'язок суб'єкта та предиката.

Судження – форма мислення, яка через ствердження поєднує два поняття, або через заперечення їх розділяє.

Судження часткове – судження, яке виражають зв'язок, або його відсутність, тільки частини індивідів, що входять до обсягу поняття-суб'єкта, з поняттям-предикатом.

Судження частковозаперечне – судження, яке виражає відношення між поняттями, в якому обсяг поняття-суб'єкта тільки частково не включений в обсяг поняття-предиката.

Судження частковостверджувальне – судження, яке виражає відношення між поняттями, в якому обсяг поняття-суб'єкта тільки частково включений в обсяг поняття-предиката.

Суппозиція дистрибутивна загальна – таке використання слова, за якого розкривається характеристика, притаманна кожному індивіду, який іменується цим словом.

Суппозиція загальна – використання слова, за якого розкриваються характеристики всіх індивідів, які цим словом іменуються, тобто висловлюється одна або декілька ознак усіх елементів обсягу поняття, яке висловлюється цим словом.

Суппозиція колективна загальна – таке використання слова, за якого розкривається характеристика, притаманна всім індивідам, які іменуються цим словом, тільки тоді, коли вони сприймаються разом, колективно.

Суппозиція логічна – таке використання слова, за якого воно розкриває природу поняття про річ, а не природу самої речі, тобто слово стосується того, що мислиться, а не того, що є.

Суппозиція матеріальна – таке використання слова, за якого воно само себе означає, тобто само є предметом, про який розповідається в реченні, і не використовується на означення сторонніх об'єктів.

Суппозиція партикулярна (часткова) – використання слова, за якого розкриваються характеристики тільки частини індивідів, які цим словом іменуються, тобто висловлюється одна або декілька ознак частини елементів обсягу поняття, яке висловлюється цим словом.

Суппозиція реальна – використання слова, за якого воно за посередництвом поняття розкриває природу речі, тобто виражає реально існуюче, а не тільки те, що мислиться.

Суппозиція терміна – залежність значення слова від його розміщення в реченні.

Суппозиція формальна – таке використання слова, за якого ним іменуються якісь предмети, тобто слово використовується для відображення поняття про певний об'єкт.

Тавтологія (логічна закономірність) – складне судження, яке завжди є істинним унаслідок своєї формально-логічної структури.

Терміни судження – поняття, які входять до судження.

Узагальнення понять – логічна операція, внаслідок якої шляхом віднімання ознак зменшується зміст поняття та збільшується його обсяг.

Умова достатня – така умова, яка самостійно (без інших умов) спричинює наслідок.

Умова необхідна – така умова, без якої наслідок неможливий, але яка самостійно є недостатньою для наслідку.

Умовивід безпосередній – такий умовивід, який складається з одного засновку та висновку.

Умовивід за відношеннями логічного квадрата – умовивід, у якому висновок зроблений на основі закладених у логічному квадраті принципів відношень між судженнями.

Умовивід категоричний – умовивід, засновки та висновок якого є категоричними судженнями.

Умовивід модальності – умовивід, у якому висновки зроблені на основі принципів відношень між судженнями модальності, закладених у модальному шестикутнику.

Умовивід опосередкований – такий умовивід, який містить більше одного засновку та виводить висновок на основі поєднання термінів цих двох суджень-засновків.

Умовивід перетворення – такий умовивід, у якому судження-засновки перетворюються на судження-висновки, зберігаючи кількість та змінюючи якість: стверджувальне судження перетворюється на заперечне, а заперечне – на стверджувальне.

Умовивід розділовий (диз'юнктивний) – умовивід, серед засновків якого присутні розділові (диз'юнктивні) судження.

Умовивід розділово-категоричний – умовивід, у якому один засновок є розділовим судженням, а інший – категоричним.

Умовивід розділово-умовний – умовивід, перший засновок якого є розділовим судженням, а інші – умовними судженнями.

Умовивід суто розділовий – розділовий умовивід, у якому всі засновки та висновок є розділовими судженнями.

Умовивід суто умовний – такий умовивід, який складається виключно з умовних суджень, тобто засновки та висновок якого є умовними.

Умовивід умовно-категоричний – вид умовних умовиводів, у якому умовним є тільки перший засновок, а другий засновок і висновок – категоричні судження.

Умовивід умовно-розділовий (лематичний) – різновид умовного умовиводу, який складається з умовних та розділових суджень.

Умовиводи обернення – такі умовиводи, в яких судження-засновки і судження-висновки міняються місцями, зберігаючи якість.

Умовиводи протиставлення – умовиводи, які поєднують операції перетворення та обернення.

Уявлення – комплект ознак конкретного предмета, який людина сприймає за допомогою органів чуття й який вона здатна відтворити завдяки пам'яті.

Форма судження – характер відношення між поняттями в судженні.

Форма умовиводу – характер відношення між судженнями в умовиводі.

Штрих Шеффера – логічний сполучник, протилежний до кон'юнкції, тобто заперечення кон'юнкції.

Авторський колектив:

Бліхар В'ячеслав Степанович,
доктор філософських наук, професор;
Середа Валерій Вячеславович,
доктор юридичних наук, доцент;
Требін Михайло Петрович,
доктор філософських наук, професор;
Шепетяк Олег Михайлович,
доктор філософських наук, доцент;
Орлов Сергій Федорович,
кандидат філософських наук, доцент;
Приймак Богдан Іванович,
кандидат філософських наук, доцент;
Поцюрко Олег Юрійович,
кандидат філософських наук, доцент;
Ярунів Михайло Іванович

Юридична логіка

Підручник

Редагування *Г. А. Ялечко*

Макетування *Г. Я. Шушняк*

Друк *І. М. Хоминець*

Підписано до друку 15.02.2017

Формат 60×84/16. Папір офсетний. Умовн. друк. арк. 14,42.

Тираж 100 прим. Зам № 81-16

Львівський державний університет внутрішніх справ

Україна, 79007, м. Львів, вул. Городоцька, 26.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції

ДК № 2541 від 26 червня 2006 р.